

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNDARLIK VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Hatice KEÇECİ

Danışman

Doç. Dr. Fatih KANDEMİR

Erzincan/2021

TEZ BİLDİRİMİ

“Dindarlık ve Çevre İlişkisi” isimli **“Yüksek Lisans”** tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. 05/08/2021

Hatice KEÇECİ

DİNDARLIK VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Hatice KEÇECİ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Haziran/2021

Danışman: Doç. Dr. Fatih KANDEMİR

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, çevreci davranışlar ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemektir. Araştırma teorik ve ampirik olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmanın yöntemi ve kavramsal çerçevesini oluşturan çevre, çevre bilinci, çevre psikolojisi, çevre etiği, çevreci davranışlar, çevre sorunları ve sebepleri, din ve dindarlık tanımları, bireysel dindarlığın boyutları, çevre ve din ilişkisi dokümantasyon yöntemiyle incelenmiştir. İkinci bölümde ise araştırmanın bulgularına yer verilmiştir.

Araştırmanın uygulama aşamasında *Çevreci Davranışlar ve Dindarlık Ölçekleri* kullanılmıştır. Örneklem grubu tesadüfi yöntemle seçilmiş olan 274 kadın ve 326 erkek olmak üzere toplam 600 kişiden oluşmaktadır. Anket formu, yaşları 15 ile 65 ve üzeri arasında değişen ve Ordu'nun Altınordu ilçesinde ikamet eden 600 kişiye uygulanmıştır.

Araştırmada elde edilen veriler, cinsiyet, yaş, medenî durum, eğitim düzeyi, algılanan sosyo-ekonomik düzey ve meslek durumu gibi bağımsız değişkenler açısından analiz edilmiştir. Bu bağlamda çevreci davranışlar ve dindarlık arasında pozitif ve negatif yönde istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Din Psikolojisi, Din, Dindarlık, Çevre, Çevreci Davranışlar

RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIÖSTY AND ENVIRONMENT

Hatice KEÇECİ

Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Master's Thesis, June/2021

Supervisor: Associate Professor Fatih KANDEMİR

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the relationships between environmental behaviours and religiosity. Research of two parts as the theoretical section and the empirical section. The first part of the research methodology and conceptual framework, environment, environmental awareness, environmental psychology, environmental ethics, environmental behaviours, environmental problems and causes, definitions of religion and religiosity, the dimensions of individual religiosity, environment and religion relations are examined with documentation method. In the second part the findings of the research are given.

During the application process of this research *Environmental Behaviours Scale and Religious Scale* have been used. The sample group of the study consists of 274 women and 326 men, total of 600 persons. The questionnaire form has applied to 600 individuals selected by random sampling, who were between the ages of 15 and 65+, residing in Ordu.

The data that obtained from empirical research were evaluated in terms of independent variables such as gender, age, marital status, educational status, socio-economic and occupational status. In this context, significant positive and negative statistically relationships have been determined between environmental behaviours and religiosity in the research.

Key Words: Psychology of Religion, Religion, Religiosity, Environment, Environmental Behaviours

ÖN SÖZ

Arapça “*deyn*” kökünden gelen “*din*”, din psikolojisinin kurucusu olan James’e göre bireyin bütün hayatını etkileyen önemli bir olgu iken, psikanalizin kurucusu olan Freud’a göre insanın acizliğinden dolayı sığındığı bir limandır. Fromm, dini bireye yol gösteren bir yapı olarak tasvir ederken; Jung ise dinin, psikoterapi sistemlerinin en gelişmiş olduğu ve onun insanın kolektif bilinçdışından kaynaklandığını ifade etmiştir. Esasen din bireyi, toplumu ve yaşamı her yönüyle etkileyen bir olgudur. Çevre ise tüm ekosistemlerin bir arada, uyum içerisinde yaşadığı doğal bir yapıdır. Tüm varlıklar bu doğal yapının eşsiz ve vazgeçilmez bir parçasıdır. Ancak bu eşsiz yapının bir parçası olan insanın, çevreyle olan diyalektiğinin tarihsel süreçte farklı gelişmeler gösterdiği görülmektedir. İlk çağlarda, çevresel koşullar karşısında hayatta kalmaya çalışan insanoğlu, zaman içerisinde kendisinde bulunan “*akıl*” nimetiyle çevreye karşı üstünlük kurmaya başlamıştır. Bu üstünlük kurma çabası ise çevrenin tahrip edilmesine, sömürülmesine, yıkıma uğramasına ve geri dönüşü olmayan yok edilişlere açılan bir kapı olmuştur. Her geçen yıl daha da artan çevresel bozulmalar, insanoğlunun hayatını olumsuz yönde etkilemeye başlayınca, 1960’lı yıllardan itibaren çevresel krizlere çözüm önerileri getirilmeye başlanmıştır. Fakat tüm bu çözüm önerilerine rağmen çevresel krizler her geçen gün daha da artmaktadır. İleri sürülen çözüm önerileri incelendiğinde, bireyin ve toplumun hayatında etkin bir olgu olan ve çevreye yönelik olumlu telkinlerde bulunan dinsel bakış açısının göz ardı edildiği görülmektedir. Bu çerçevede, çevre sorunlarının çözümünde, bireyin karakterini ve toplumsal yaşamını her yönüyle etkileyen, dinden kaynaklanan ahlaki öğretilerin dikkate alınmasının önemli olacağı düşünülmektedir. Böyle bir düşünceden hareketle bu çalışmada, dindarlık ile çevreci davranışlar arasındaki ilişkiler ele alınmıştır.

Tez konusunun belirlenmesinde, araştırma sürecinde ve tez yazımı boyunca düşüncelerinden ve tecrübelerinden istifade ettiğim, verilerin analizini yaparak bana destek olan danışman hocam Doç. Dr. Fatih KANDEMİR’e; lisansüstü eğitim sürecimin başladığı ilk günden tez yazımının son gününe kadar, bana güvenen,

maddi ve manevi hiçbir desteğini benden esirgemeyen kıymetli aileme; bu süreçte bana yol arkadaşı olan değerli arkadaşım Sema AYSU'ya teşekkür ediyorum.

Hatice KEÇECİ

Erzincan/2021

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	XI
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XII
TABLolar LİSTESİ.....	XIII
GİRİŞ.....	1
A. Araştırmanın Konusu.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	4
C. Yöntem.....	6
1. Araştırmanın Modeli ve Deseni	6
2. Evren ve Örneklem	7
3. Kapsam ve Sınırlılıklar	7
4. Araştırmanın Sayıltıları.....	7
5. Araştırmanın Problemleri.....	8
6. Araştırmanın Hipotezleri.....	8
a) Dindarlık İle İlgili Hipotezler.....	9
b) Çevreci Davranışlar İle İlgili Hipotezler.....	9
c) Dindarlık ve Çevreci Davranış İlişkisi İle İlgili Hipotezler	10
D. Veri Toplama Araçları.....	10
1. Kişisel Bilgi Formu	10

2. Dindarlık Ölçeği.....	10
3. Çevreci Davranışlar Ölçeği.....	11
E. Verilerin Analizi.....	11
BİRİNCİ BÖLÜM.....	13
TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	13
A. Din ve Dindarlık.....	13
1. Dinin Tanımı	13
2. Dindarlığın Tanımı.....	19
3. Dindarlığın Boyutları	21
a) Dindarlığın Enlemsel Boyutları.....	21
(1) İnanç Boyutu	21
(2) İbadet Boyutu	22
(3) Bilgi Boyutu	23
(4) Duygu Boyutu	24
(5) Etki Boyutu	25
b) Dindarlığın Motivasyonel Boyutları	26
(1) İç Güdümlü Dindarlık	26
(2) Dış Güdümlü Dindarlık.....	26
B. Çevre.....	28
1. Çevrenin Tanımı.....	28
2. Çevre Bilinci	29
3. Çevre Psikolojisi	30
4. Çevre Etiği	33
a) İnsan Merkezli Etik	34

b) Acı Merkezli Etik	35
c) Canlı Merkezli Etik	35
d) Bütüncül Çevre Etiği	36
5. Çevreci Davranışlar	36
a) Aktif Çevreci Davranışlar	36
b) İsraftan Kaçınma	38
6. Çevre Sorunları	40
a) Nüfus	41
b) Sanayileşme	42
c) Şehirleşme	43
d) Aşırı Tüketim	45
7. Çevre Kirliliği	46
a) Hava Kirliliği	46
b) Su Kirliliği	48
c) Toprak Kirliliği	49
d) Gürültü Kirliliği	51
e) Görüntü Kirliliği	53
f) Işık Kirliliği	54
C. Din ve Çevre İlişkisi	56
1. Yahudilik ve Çevre	56
2. Hristiyanlık ve Çevre	64
3. İslamiyet ve Çevre	69
4. Hinduizm ve Çevre	74
5. Budizm ve Çevre	77

İKİNCİ BÖLÜM.....	81
BULGU VE YORUMLAR.....	81
A. Örneklem Grubu ve Özellikleri.....	81
1. Örneklem Grubunun Cinsiyete Göre Dağılımı	81
2. Örneklem Grubunun Yaşa Göre Dağılımı	81
3. Örneklem Grubunun Medeni Duruma Göre Dağılımı	81
4. Örneklem Grubunun Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı	82
5. Örneklem Grubunun Meslek Gruplarına Göre Dağılımı	82
6. Örneklem Grubunun Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Dağılımı.....	82
B. Dindarlık İle İlgili Bulgular.....	83
1. Dindarlık ve Cinsiyet İlişkisine Dair Bulgular.....	83
2. Dindarlık ve Yaş İlişkisine Dair Bulgular.....	87
3. Dindarlık ve Medenî Durum İlişkisine Dair Bulgular	92
4. Dindarlık ve Eğitim Düzeyi İlişkisine Dair Bulgular.....	97
5. Dindarlık ve Meslek Grupları İlişkisine Dair Bulgular.....	102
6. Dindarlık ve Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisine Dair Bulgular.....	108
C. Çevreci Davranışlar İle İlgili Bulgular.....	111
1. Çevreci Davranışlar ve Cinsiyet İlişkisine Dair Bulgular.....	111
2. Çevreci Davranışlar ve Yaş İlişkisine Dair Bulgular	114
3. Çevreci Davranışlar ve Medenî Durum İlişkisine Dair Bulgular.....	117
4. Çevreci Davranışlar ve Eğitim Düzeyi İlişkisine Dair Bulgular.....	119
5. Çevreci Davranışlar ve Meslek Grupları İlişkisine Dair Bulgular	122

6. Çevreci Davranışlar ve Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisine Dair Bulgular.....	126
D. Dindarlık ve Çevreci Davranışlar İle İlgili Bulgular.....	128
SONUÇ.....	135
KAYNAKÇA.....	136
İNTERNET KAYNAKLARI.....	163
EKLER.....	164

KISALTMALAR

çev.	: Çeviren
edt.	: Editör
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
vb.	: Ve Benzeri
ss.	: Sayfa Sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
UNICEF	: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu
BM	: Birleşmiş Milletler
TÜCAUM	: Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi
İSEM	: International Symposium on Environment and Morals
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İLTED	: İlahiyat Tetkikleri Dergisi
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ŞEKİLLER LİSTESİ

		Sayfa No
Şekil 1	Dünya Nüfus Artış Grafiği	41
Şekil 2	Sanayi Devrimi	42
Şekil 3	Yıllara Ait Şehir Nüfus Oranları	43
Şekil 4	Kentsel Nüfus Oranları	44
Şekil 5	Ülkelere Göre 2040 Yılında Yaşanacak Su Sıkıntısı	48

TABLolar LİSTESİ

		Sayfa No
Tablo 1	Örneklem Grubunun Cinsiyete Göre Dağılımı	81
Tablo 2	Örneklem Grubunun Yaş'a Göre Dağılımı	81
Tablo 3	Örneklem Grubunun Medeni Duruma Göre Dağılımı	81
Tablo 4	Örneklem Grubunun Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı	82
Tablo 5	Örneklem Grubunun Meslek Gruplarına Göre Dağılımı	82
Tablo 6	Örneklem Grubunun Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Dağılımı	82
Tablo 7	Dindarlık ve Cinsiyet İlişkisine Dair Bulgular	83
Tablo 8	Dindarlık ve Yaş İlişkisine Dair Bulgular	87
Tablo 9	Dindarlık ve Medeni Durum İlişkisine Dair Bulgular	92
Tablo 10	Dindarlık ve Eğitim Düzeyi İlişkisine Dair Bulgular	97
Tablo 11	Dindarlık ve Meslek Grupları İlişkisine Dair Bulgular	102
Tablo 12	Dindarlık ve Algılan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisine Dair Bulgular	108
Tablo 13	Çevreci Davranışlar ve Cinsiyet İlişkisine Dair Bulgular	111

Tablo 14	Çevreci Davranışlar ve Yaş İlişkisine Dair Bulgular	114
Tablo 15	Çevreci Davranışlar ve Medeni Durum İlişkisine Dair Bulgular	117
Tablo 16	Çevreci Davranışlar ve Eğitim Düzeyi İlişkisine Dair Bulgular	119
Tablo 17	Çevreci Davranışlar ve Meslek Grupları İlişkisine Dair Bulgular	122
Tablo 18	Çevreci Davranışlar ve Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisine Dair Bulgular	126
Tablo 19	Dindarlık ve Çevreci Davranışlar İle İlgili Bulgular	128

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu

İnsanın vücudu dışındaki canlı ve cansız her şey onun çevresini oluşturmaktadır. Bu anlamda, insanın çevreyle ilişkisi onun varoluşuyla birlikte başlamıştır. Zira insan, anne rahmine düştüğü andan itibaren belli bir çevre ile sınırlanmıştır. Bu nedendir ki insanın çevreyle olan ilişkisi, insan var olduğu sürece devam etmek zorundadır. İnsanın çevreyle olan bu ilişkisi çift kutuplu bir tabiata sahiptir. Zira insanlık tarihine bakıldığında iklim koşulları gibi çevresel faktörlerin de insanın duyu, düşünce ve davranışlarına yansıdığı görülmektedir.¹

Ortaçağ'da (M.S. 476-1453) yaşanan yüksek sıcaklıklar, gelmiş geçmiş en büyük uygarlıklardan olan Maya Uygarlığının yıkılmasına neden olmuştur. Zira bu dönemde artan sıcaklıklardan dolayı birçok vahşi hayvan türü ekvator dan kuzeye göç etmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucunda ise daha önce hiç görmedikleri hayvanların istilasına uğrayan ve aynı dönemde birçok deprem yaşayan Mayalar tarihten silinip gitmişlerdir.² “Soğuk Dönem” diye tarihe geçen Yeniçağ'da (M.S. 1453-1789) ise, Avrupa'da aşırı yağışlardan dolayı birçok nehir taşmış ve bundan etkilenen halk, çevre sorunları yüzünden kiliselere akın etmiştir. Çünkü aşırı yağış nedeniyle ekin tarlaları büyük zarar görmüş ve bunun sonucunda ise 1315-1317 yıllarında “Büyük Açlık” en yüksek zirvesine ulaşmış ve devam eden kötü hava koşulları sebebiyle de “Kara Ölüm” yaşanmıştır.³ Yakınçağ'da (M.S. 1789-Günümüz) ise “Yazsız Yıl (1816)” olarak adlandırılan bir dönemde, Fransa'da hava koşullarının soğuk olması sonucu birçok insan açlıktan ölmüş, ABD'de ise göçler

¹ Ediz Hun; *Tarih Boyunca İnsan-Çevre İlişkisi*, R.Keleş (edt.), İnsan Çevre Toplum, (47-57),Ankara,2016.

² M. Ali Özdemir, “İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, S.2, 2004, s.180-181.

³ Barbaros Gönençgil, Güneyi Vural, *Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı Ve Sosyal Etkileri*, TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 2016, s.16-17.

yaşanmıştır. Günümüzde ise kurak iklim şartlarından en çok Afrika Kıtası etkilenmektedir.⁴

Çevrenin insan üzerinde etkisi olduğu kadar, insanın da çevre üzerinde olumlu ve olumsuz bir takım etkileri bulunmaktadır. İnsanın çevreyi koruyup kollaması onun çevreye karşı olumlu etkilerini ifade ederken, canlı ve cansız tüm çevreyi sınırsızca kullanması ve onu tahrip etmesi, kısacası çevre kirliliği yaratarak ekolojik dengeyi bozması ise onun çevreye yönelik olumsuz etkileri arasında yer almaktadır.⁵

Tarihi sürece bakıldığında her ne kadar deprem, sel, heyelan gibi doğal afetlerden insanoğlu olumsuz olarak etkilenmişse de insan ve çevre ilişkisinde genel olarak kaybeden taraf çevre olmuştur. Zira, insanın çevreye hâkim olma ve onu denetimi altına alma çabası çevreyi ve ekolojik dengeyi olumsuz etkilemiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'yle birlikte insanın bir taraftan doğal kaynakları hızla tüketmesi, diğer taraftan ise endüstrileşme sonucunda ortaya çıkan atıklarını çevreye bırakması, tüm ekosistemler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur.⁶

İnsan ve çevre ilişkisine bakıldığında, insanın çevreye karşı tutumlarının paradoksal olduğu görülmektedir. Zira, yukarıda ifade edildiği üzere insanoğlu bir taraftan sanayileşme, modernleşme ve tüketim hızını alabildiğince arttırarak çevresel problemlere neden olurken, diğer taraftan ise bu problemleri giderme çabası içindedir. Bu bağlamda, insan kaynaklı çevre kirliliği ve küresel ısınmanın olumsuz sonuçlarının etkisini ortadan kaldırmak üzere birtakım faaliyetler yapılmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında çevreye verdiği zararın farkına varan insanoğlu, artık çevre sorunlarına yönelik bir duyarlılık geliştirmiştir. 1950'lerde etkisini hissettiren küresel ısınma, insanların dikkatini çekmiş ve bunun sonucunda ise 1970'lerde çevreci hareketler yoğunluk kazanmıştır. İnsanın çevreye yönelik olumsuz etkileri 1980'lerde Birleşmiş Milletler'in gündemine alınmıştır.⁷ Konuyla

⁴ Özdemir, s.186-187.

⁵ Rachel Carson, *Sessiz Bahar*, çev. Çağatay Güler, 1.Baskı, Ankara, 2011, s.85.

⁶ Ruşen Keleş, Can Hamamcı; *Çevrebilim*,1.Baskı, Ankara, Mayıs 1993, s.15-16.

⁷ Ali Ayten, "Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:10, S.2, 2010, s.204.

ilgili olarak gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde İklim Kongresi⁸ ve Assisi Deklarasyonu⁹ gibi çevresel problemlerin çözümüne yönelik birçok etkinlik düzenlenmiştir. Ancak tüm bu faaliyetler çevre sorunlarının çözümü yolunda yeterince etkili olamamıştır. Zira yapılan çalışmalarda, insanın çevreye karşı tutumlarını ifade eden dinsel ahlâkî bakış açısının çok fazla dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu durumun ise insanın çevreye karşı tutum ve davranışlarını olumsuz yönde etkilediği düşünülmektedir.

Dinî geleneklere bakıldığında, dinlerin çevreye karşı olumlu bakış açılarına sahip oldukları dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin animist düşünceye göre yağmur, şimşek, güneş, ay gibi unsurlar, ilahî bir yüceliğe sahip olduğu düşünülen çevresel öğelerdir.¹⁰ Hristiyanlığa bakıldığında ise, Papa II. John Paul, çevresel krizlerin ve ekolojik bozulmaların aslında ahlâkî bir kriz olduğunu, çevreye yönelik olumsuz tutum ve davranışların Tanrı'ya yapılan ve günah kategorisine giren eylemler olduğunu belirtmektedir.¹¹ Yahudilikte ise sinagoglarda çevreye yönelik olumlu faaliyetlerde bulunulurken, çevreye zarar vermek Yahudi olmamakla eş tutulmaktadır.¹² İslam dininde doğanın, Allah'ın ayetleri olarak kabul ediliyor olması, çevreye yönelik oluşturulan hassasiyetin önemini göstermektedir.¹³ Bu örneklerle bakıldığında, dinlerin çevreye yönelik olumlu telkinlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle, dinlerin muhatabı olan dindarların, çevresel konularda yapıcı olmaları, aktif katılım göstermeleri beklenir. Çevreci davranışlarda bulunması beklenen dindarların, özellikle de dinin telkinleri içerisinde yer alan israftan kaçınma

⁸ Daniel Tanuro, *Yeşil Kapitalizm İmkânsızdır*, çev. Volkan Yalçıntoklu, 1.Baskı, İstanbul, 2011, s.195.

⁹ Ali Kuzudişli, *Dinlerin Çevre Duyarlılığı ve Çeşitli Yönleriyle Assisi Deklarasyonu*, 2.Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, 2014, s.1340.

¹⁰ Mustafa Alıcı, *Evrimeci Politeizm Devrimci Monoteizm*, 1.Baskı, İstanbul, 2013, s.159.

¹¹ Freda Rajotte; Elizabeth Breuilly; *Kriz Nedir?*, E.Breuilly, M.Palmer (edt.), çev. Mehveş Kayani, Hristiyanlık ve Ekoloji, (13-34), İstanbul, 1997.

¹² Sheila Chiat, *Bir Sinagog Çevre Grubu*, Aubrey Rose (edt.), çev. Mehmet Demirhan, Yahudilik ve Ekoloji, (129-131), İstanbul, 1997.

¹³ İbrahim Özdemir, *Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), çev. Nurettin Elhüseyni, İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, (41-67), İstanbul, 2007.

konusunda hassasiyet gösterecekleri ve aktif çevre duyarlılıklarının yüksek olacağı düşünülmektedir. Buradan hareketle, araştırmanın konusu çevre ve dindarlık ilişkisi olarak belirlenmiştir.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, çevre ile dindarlık arasındaki ilişkileri tespit etmektir. Bu bağlamda, bireyin tecrübe alanında önemli bir yere sahip olan dindarlığın, bireylerin çevreci davranışlarına-özellikle aktif çevre duyarlılığı ile israftan kaçınma eylemlerine- etkilerini tespit etmek çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Çevre sorunları tüm canlı ve cansız yaşamını etkileyen, dünyanın yaşanabilirliğini her geçen gün daha da azaltan önemli bir problemdir. İnsan kaynaklı bu sorun, ekolojik sistemlerin bozulmasına ve birçok canlı türünün yok olmasına neden olmaktadır. Çevresel düzendeki bu bozuluşun, insanı da etkilemeye başlamasıyla, dünya gündeminde çevre konusuna yer verilmeye başlanmıştır. Örneğin, 1972’de yapılan Stockholm Konferansı ile Birleşmiş Milletler bünyesinde çevre konusu ele alınmış ve bu konferansta alınan kararlar ile Birleşmiş Milletler bünyesinde ilk kez çevre programı oluşturulmuştur. Avrupa Birliği ise çevre konusundaki ilk resmi adımını 1986’da imzalanan “Avrupa Tek Senedi” ile atmıştır. Üyesi olan devletlerin politikalarını güçlendirmeyi hedefleyen Avrupa Ekonomi Topluluğu ise, 1992’de imzalanan “Maasricth Antlaşması” ile Tek Senedi’ni genişletip, sürdürülebilir çevre anlayışı oluşturmaya çalışmıştır. 1997’de imzalanan “Nice Antlaşması” ile sürdürülebilirlik düşüncesi Amsterdam Zirvesi’nde de kabul görmüştür. 1997’de imzalanan, ancak 2005’te hayata geçirilen “Kyoto Protokolü” ise çevre problemlerine yönelik yapılan en geniş çaplı çalışmalardan biridir.¹⁴ Ancak, çevre sorunlarını küresel boyutta ele alan tüm bu çalışmalara rağmen, çevresel krizler her geçen gün daha da büyümektedir. Bu durum, çevresel problemlere bakış açısının değiştirilip, farklı yönlerden çevre konusunun incelenmesi gerektiği sonucunu doğurmuştur.

¹⁴ Kemal Yaman, Murat Gül, “Kuruluşundan Günümüze Avrupa Birliğinin Çevre Politikası”, *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*, Cilt.2, S.2, 2018, s.201-206.

İnsanın çevre ile olan zorunlu birlikteliğinin yanı sıra, dinin de insanın önemli bir tecrübe alanı olduğu düşünüldüğünde, çevre ve dinin birbirlerini etkilemesi kaçınılmazdır. Ancak bugüne kadar yapılan çalışmalara bakıldığında, din ve çevrenin ifade edilen ilişkisinin yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Dinin, insanın çevreye yönelik tutumlarını olumlu yönde destekleyen ve gerektiğinde onu çevreci davranışlara zorlayan gücünü göz ardı etmenin yapılacak çalışmaların zayıf kalmasına neden olacağı düşünülmektedir. 1960’lardan sonra ele alınan çevresel araştırmaların alt boyutu niteliğindeki din ve çevre ilişkisiyle ilgili çalışmalar yakın tarihlidir. 26 Nisan 1986’daki Çernobil Faciası’ndan hemen sonra toplanan ve beş büyük din mensubu kişilerin konuşma yaptığı Assisi Deklarasyonu ile World Wide Fund for Nature’nin finanse ettiği “*Dünya Dinleri ve Ekoloji*” kitap serisi, çevre problemlerini dini bakış açısıyla ele alan temel kaynaklar konumundadır.

Çevre ve din ilişkisini ele alan araştırmalara bakıldığında, 1967’de White’nin “*Batının Ekolojik Krizinin Tarihsel Kökenleri*” adlı çalışmasının bu konuda bir farkındalık yarattığı görülmektedir. Ona göre dünyanın en insan merkezli dini olan Hristiyanlıkta İsa’nın öğütleri, genel olarak insanların dünya telaşından uzak durmalarına ve göksel hazinelerin peşinden koşmalarına yönelikken; Hristiyanlar, mensubu oldukları dini ve kutsal kitaplarını, zaman içerisinde yorumlamak adı altında ortaya sentez bir Hristiyanlık anlayışı çıkarmış ve bu çerçevede bir çevre tutumu geliştirmişlerdir.¹⁵ Bu durum, “*din*” kisvesi adı altında birey ve toplumun menfaatleri için dini emirlerin farklı şekillerde yorumlanmasına ve böylece çevrenin tahrip edilmesine kapı aralamıştır. Bu tahribin önüne geçebilmek için ise, dinin çevreyi koruyucu mesajlarına kulak verilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Ancak yapılan literatür taraması sonucunda bu araştırmaların yapıldığı dini geleneğin çevreye bakışını tespit eden çok fazla empirik çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Konuyla ilgili olarak Ayten’in “*Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre*

¹⁵ Lynn White, “Batının Ekolojik Krizinin Tarihi Kökleri”, (çev. Murat Banuş), *Düşünen Şehir Dergisi*, S.3, Eylül 2017,s.120-127; Lynn White, “The Historical Roots of Our Ecologic Crisis”, S.155, Mart 1967,s.1203-1207; Matta 6:25-34.

Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma”¹⁶ ile “Çevreye Karşı Yönelim ve Çevreci Davranışlarda Dindarlığın Rolü Nedir? Ampirik Bulguların Değerlendirilmesi”¹⁷; Kula’nın “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi”¹⁸; Kandemir’in “İçsel Dini Motivasyon Bağlamında Dindarlık ve Çevre İlişkisi Üzerine İlişkisel Bir Araştırma”¹⁹ adlı çalışmaları bulunmaktadır. Çevreci davranışlar ve dindarlık ilişkisi üzerine Kavalcı’nın “Çevreci Davranışlarda Bulunma ve Dindarlık İlişkisi”²⁰ isimli yüksek lisans tez çalışmasında ise dindarlığın sadece motivasyonel boyutları ile çevreci davranış ilişkisinin ele alındığı görülmektedir. Bu nedenle yapılacak olan bu çalışma, din ve çevre ilişkisini yüksek lisans düzeyinde ele alması ve çevreci davranışlar ile dindarlık ilişkisini dindarlığın enlemsel boyutları ekseninde incelenmesi açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte, ulaşılabilecek sonuçların, özellikle İslami geleneğin çevreye bakış açısının anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacağı ve konu ile ilgili olarak daha sonra yapılacak olan çalışmalara katkı sunacağı düşünülmektedir.

C. Yöntem

1. Araştırmanın Modeli ve Deseni

Bir çalışmanın bilimsel olup olmaması, kullanmış olduğu yöntemle yakından ilişkilidir. Araştırmacının bilimsel araştırma yöntemleri arasından bir seçim yapabilmesi için ulaşmak istediği hedefleri önceden belirlemesi gerekir.²¹ Diğer bir

¹⁶ Ayten, “Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma”, 203-233.

¹⁷ Ali Ayten, *Çevreye Karşı Yönelim ve Çevreci Davranışlarda Dindarlığın Rolü Nedir? Ampirik Bulguların Değerlendirilmesi*, İSEM, (229-238), Saraybosna, 2018.

¹⁸ Naci Kula, *Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi*, Çevre ve Din Sempozyumu, 1.Cilt, (207-227), İstanbul, 2008.

¹⁹ Fatih Kandemir, “İçsel Dini Motivasyon Bağlamında Dindarlık ve Çevre İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, S.1, 2020, s.287-305.

²⁰ Hilal Nur Kavalcı, *Çevreci Davranışlarda Bulunma ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Ahmet Albayrak), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

²¹ Fatih Kandemir, “Din Psikoloğunun Objektif ve Subjektif Dinî Gerçeklik Alanlarına Yaklaşırken Bilimsel Objektiflik Adına Dikkat Etmesi Gereken Bazı Kriterler”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Cilt:50, S.2, 2018, s. 348.

ifadeyle, araştırmada kullanılacak olan yöntemin belirlenmesinde çalışmanın konusu ve amacı önemli bir rol oynamaktadır. Bu baēlamda, kesitsel desenin kullanılmış olduēu bu araştırma, tarama modeline uygun olan betimsel bir çalışmadır. Bununla birlikte çalışmada, nicel araştırmanın veri toplama araçlarından olan anket tekniēi kullanılmıştır.

2. Evren ve rneklem

Araştırmanın rneklem grubu Ordu ilinin Altınordu ilçesinde ikamet eden 600 kişiden oluşmaktadır. Anket uygulamasına katılan deneklerden 274' kadın, 326'sı ise erkektir. Anket $15 \leq 65$ ve üzeri yaş grubunda yer alan bireylere uygulanmıştır. Tesadüfi rneklem yoluyla seçilen deneklerin, evrenin temsil kabiliyetini arttırmak için ev, iş, ibadethane gibi meknlarda bulunan bireylere uygulama yapılmıştır. Uygulama yaklaşık 5-15 dakika sürmüştür.

3. Kapsam ve Sınırlılıklar

1. Araştırma $15 \leq 65+$ yaş üzeri bireylerle sınırlıdır.
2. Araştırma Eylül 2019-Ekim 2019 tarihleri arasında Ordu ili Altınordu ilçesinde ikamet eden örneklem grubuna uygulanmıştır. Araştırma sonuçları araştırmanın yapıldıēı zamanla sınırlıdır.
3. Araştırmada kullanılan veriler, bu araştırmada kullanılmış olan ‘‘evreci Davranışlar leēi’’ ve ‘‘Dindarlık leēi’’nin geçerlilik ve gvenirlilikleri ölçüsünde yapılan ölçümlerle sınırlıdır.
4. Araştırma, dindarlık ile evre ilişkisinde birbirlerini etkileyeceēi düşünülen faktörlerle sınırlıdır.
5. Araştırma, kullanılan yöntem ve teknikle sınırlıdır.

4. Araştırmanın Sayıltıları

1. Araştırmanın örnekleminin, evreni temsil ettiēi varsayılmaktadır.

2. Araştırmada kullanılan “Çevreci Davranışlar Ölçeği” ve “Dindarlık Ölçeği”nin araştırmının hipotezlerini test etmede kullanılabilecek geçerli ve güvenilir ölçekler olduğu varsayılmaktadır.

3. Örneklem grubunu oluşturan bireylerin samimi cevaplar verdiği varsayılmaktadır.

5. Araştırmanın Problemleri

Araştırmanın temel problemi, çevreci davranış ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkilerdir. Araştırmanın alt problemleri ise şunlardır:

1. Örneklem dindarlığı hangi düzeydedir?
2. Örneklem dindarlığının dini bilgi boyutu hangi düzeydedir?
3. Örneklem dindarlığının dini davranış boyutu hangi düzeydedir?
4. Örneklem dindarlığının dini inanç-duygu boyutu hangi düzeydedir?
5. Örneklem çevreci davranışları hangi düzeydedir?
6. Örneklem çevreci davranışlarının aktif çevre duyarlılığı boyutu hangi düzeydedir?
7. Örneklem çevreci davranışlarının israftan kaçınma boyutu hangi düzeydedir?
8. Örneklem dindarlık düzeyleri demografik değişkenlere göre farklılaşmakta mıdır?
9. Örneklem çevreci davranış düzeyleri demografik değişkenlere göre farklılaşmakta mıdır?

6. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın temel hipotezi; çevreci davranışlar ile dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu yönündedir. Bununla birlikte çalışmada aşağıdaki hipotezler de test edilecektir:

a) Dindarlık İle İlgili Hipotezler

1. Kadınların *genel dindarlık, dini bilgi, dini davranış, dini inanç-duygu* düzeyleri erkeklere oranla daha yüksektir.
2. Yaş arttıkça *genel dindarlık, dini bilgi, dini davranış, dini inanç-duygu* düzeyi artar.
3. Evli katılımcıların *genel dindarlık, dini bilgi, dini davranış, dini inanç-duygu* düzeyleri, bekâr katılımcılarınkinden daha yüksektir
4. Eğitim düzeyi arttıkça örneklemin *genel dindarlık, dini bilgi, dini davranış, dini inanç-duygu* düzeyi artar.
5. Öğrencilerin *genel dindarlık, dini davranış, dini-inanç duygu* düzeyleri diğer meslek gruplarından daha düşük, *dini bilgi* düzeyleri ise diğer meslek gruplarından daha yüksektir.
6. Algılanan sosyo-ekonomik düzey arttıkça örneklemin *genel dindarlık, dini bilgi, dini inanç-duygu* düzeyi azalır, *dini davranış* düzeyi ise artar.

b) Çevreci Davranışlar İle İlgili Hipotezler

1. Kadınların *aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma* düzeyleri erkeklere oranla daha yüksektir.
2. Yaş arttıkça, *aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma* düzeyi artar.
3. Evlilerin *israftan kaçınma* düzeyleri bekârlardan; bekârların *aktif çevre duyarlılığı* düzeyleri evlilerden daha yüksektir.
4. Eğitim düzeyi yükseldikçe *aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma* düzeyi artar.
5. Öğrencilerin *israftan kaçınma* düzeyleri diğer meslek gruplarından daha düşük, *aktif çevre duyarlılık* düzeyleri diğer meslek gruplarından daha yüksektir.
6. Algılanan sosyo-ekonomik düzey arttıkça örneklemin *aktif çevre duyarlılık* düzeyi artar, *israftan kaçınma* düzeyi ise azalır.

c) Dindarlık ve Çevreci Davranış İlişkisi İle İlgili Hipotezler

1. Genel dindarlık düzeyi arttıkça *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* düzeyleri pozitif yönde artar.
2. Dini bilgi düzeyi arttıkça *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* düzeyleri pozitif yönde artar.
3. Dini davranış düzeyi arttıkça *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* düzeyleri pozitif yönde artar.
4. Dini inanç-duygu düzeyi arttıkça *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* düzeyleri pozitif yönde artar.

D. Veri Toplama Araçları

1. Kişisel Bilgi Formu

Araştırmaya katılan örneklem grubunun demografik özelliklerini belirlemek amacıyla “*Kişisel Bilgi Formu*” kullanılmıştır. Bu bağlamda formda örneklem cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durumu, algılanan sosyo-ekonomik düzeyi ve meslek bilgisi değişkenlerine dair 6 adet soru bulunmaktadır.

2. Dindarlık Ölçeği

Dinî Hayat Ölçeği, Yaparel ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir. 97 maddelik ölçeğin 4 alt boyutu bulunmaktadır. Bu boyutlar *dini inanç*, *dini duygu*, *dini bilgi* ve *dini davranış*tır. 97 maddelik bu ölçek Hünler tarafından kısaltılarak 27 maddelik bir ölçek oluşturulmuştur. “*Dindarlık Ölçeği*”nin geçerlik ve güvenirlik çalışması yine Hünler tarafından yapılmıştır. Ölçek maddeleri “Kesinlikle Katılmıyorum=1”, “Katılmıyorum=2”, “Kararsızım=3”, “Katılıyorum=4”, “Tamamen Katılıyorum=5” şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçekte 3 alt boyut bulunmaktadır. Bu boyutlar *dinî davranış*, *dini inanç-duygu* ve *dini bilgidir*.²²

²² Olga Selin Hünler, *The Effects Of Religiousness On Marital Satisfaction And The Mediator Role Of Perceived Marital Problem Solving Abilities Between Religiousness And Marital Satisfaction Relationship*, (Danışman: Prof. Dr. Tülin Gençöz), Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2002, s.35.

Ölçeğin *dini davranış* alt boyutu 5, 6, 7, 9, 10, 16, 17, 18, 19, 25 şeklinde 10 maddeden; *dini inanç-duygu alt* boyutu 3, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 23, 24, 28, 29, 31 şeklinde 12 maddeden; *dini bilgi* alt boyutu ise 4, 21, 22, 27, 30 şeklinde 5 maddeden oluşmaktadır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 27 iken, en yüksek puan ise 135'tir.²³

3. Çevreci Davranışlar Ölçeği

Bireylerin çevreyi korumak için yaptıkları faaliyetleri ölçmek amacıyla Ayten tarafından geliştirilen “*Çevreci Davranışlar Ölçeği*” 14 maddeden oluşmaktadır. Özellikle kaynak savurganlığı ve kirlenmenin azaltılması temel alınarak hazırlanan ölçekte, bireyin çevre sorunları için günlük yaşamda yapabileceği çevreyi korumaya yönelik eylemler yer almaktadır. Likert tipi hazırlanan ölçekte “‘Her Zaman=5”, “‘Çoğu Zaman=4”, “‘Bazen=3”, “‘Nadiren=2”, “‘Hiçbir Zaman=1” şeklinde, davranışların yapılma sıklığından azlığına doğru bir derecelendirme yapılmıştır. Ölçek, “*Aktif Çevre Duyarlılığı*” ve “*İsraftan Kaçınma*” olmak üzere iki alt boyuttan oluşmaktadır. *Aktif Çevre Duyarlılığı* alt boyutunda 7 madde bulunmaktadır. Ölçeğin bu boyutu, çevre sorunlarıyla ilgili toplantılara katılma, insanları bilgilendirme, protestolara katılma, atık pilleri geri dönüşüme gönderme, cam kullanımı gibi bireyin çevre sorunları konusundaki aktivitelerini ölçmeyi amaçlamaktadır. Ölçeğin *İsraftan Kaçınma* alt boyutu ise 7 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin bu boyutu, bireyin ekmek ve su gibi temel gıdaları israf etmemesi, kâğıtların geri dönüşümü, enerji tasarrufu gibi israfı önlemeye yönelik çevreci davranışları içermektedir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 14 iken, en yüksek puan 70'tir.²⁴

E. Verilerin Analizi

Araştırmanın amacına ve problemine uygun olarak hazırlanmış olan 68 soruluk anket formu, Eylül 2019-Ekim 2019 tarihleri arasında örneklem grubuna uygulanmıştır. Uygulama, anketi okuma, karar verme ve işaretleme hızına bağlı olarak 5 ile 15 dakika sürmüştür.

²³ Hünler, s.40-43.

²⁴ Ayten, s.213-214.

Araştırma için örneklem grubuna 950 adet anket formu dağıtılmıştır. Bu formların 600 adedi araştırmacıya ulaşmış, ulaşan formların 42’si gerekli yeterliliği sağlayamadığı için değerlendirme dışı bırakılmıştır. Geriye kalan 558 anket formu istatistiksel analize tabi tutulmuştur.

Araştırmada elde edilen veriler, SPSS for Windows 22.0 istatistik paket programıyla analiz edilerek araştırmanın hipotezleri test edilmiştir. Veriler için t testi, Tek Faktörlü Varyans Analizi-ANOVA ve Pearson Momentler arpım Korelasyon analiz yöntemleri kullanılmıştır. Değişkenler arasında anlamlı farklılıkların belirlendiği durumlarda, çoklu karşılaştırma testlerinden Post Hoc LSD ve Tukey HSD testleri kullanılarak farkın kaynağı belirlenmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Din ve Dindarlık

1. Dinin Tanımı

Din, etimolojik olarak Arapça “*deyn*” kökünden gelen ve geçmişten günümüze, insanoğlunun hayatını bir şekilde etkileyen en önemli olgulardan biridir.²⁵ Bilimin gelişmesiyle ortadan kalkacağı düşünülen din, tam aksine varlığını günümüze kadar sürdüre gelmiştir. Tarihi süreçte insanlar var olan dinden uzaklaştırılmaya çalışılmış, bilimin ışığında “*ikame dinler*” denilen laik bir kült oluşturulmuş ve bu laik kült çerçevesinde “*Tanrı*” kavramının yerine devlet ve millet gibi fikirler empoze edilmeye gayret gösterilmiştir. Hitler’in Nasyonal Sosyalizm’i ve Lenin’in Marksizm’i gibi ideolojiler bu bağlamda düşünülebilir.²⁶ Kültür içerisinde kendini gösteren din, bir yandan bireyi motivasyon ve ruhsal açıdan etkilemekte, diğer taraftan ise metafizik, ahlak, kutsallık, ritüel gibi inanç sistemlerini de içerisinde barındırmaktadır.²⁷

Farklı boyutlarıyla ele alınan din kavramının birbirinden farklı tanımları yapılmış ve yapılmaktadır. Din tanımlarındaki bu farklılıkların oluşumunda, kişilerin bakış açılarının ve içinde bulundukları toplumsal dini yaşantı gibi faktörlerin etkili olduğu düşünülmektedir.²⁸ Örneğin, modern psikolojinin kurucusu olan Wundt (1832-1920) dini “*Bir kimsenin kendisine ferdi gayretin en yüksek amaçları olarak görülen ideallerin gerçekleşeceğini düşündüğü, yüce bir dünyanın varlığını ve kendisinin ona ait olduğu hissini uyandıran bir duygu*” şeklinde tanımlamıştır.²⁹ Din

²⁵ Günay Tümer, “*Din*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:9, 1994, s.312.

²⁶ Mehmet Taplamacıoğlu, “Dinler Bilimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:19, S.1, 1971, s.43-44.

²⁷ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, 2.Baskı, Trabzon, 2015, s.69.

²⁸ Recep Yaparel, “Dinin Tarifi Mümkün Mü?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, 1987, s.405.

²⁹ Kerim Yavuz, “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:5, 1982, s.96.

psikolojisinin kurucusu kabul edilen James (1842-1910) ise, çeşitlilik gösteren din kavramını bireysel dini tecrübeyi merkeze alarak incelemiştir.³⁰ Ona göre, “*Kişinin gözle görmemesine rağmen varlığını hissettiği düzene riayet etmesi, bireyin kendisi için yapabileceği en yüksek hayırdır ve bu düşünce ise inancı besleyen temel olgudur. Düzene riayet ve ahengi yakalama çabası da insan ruhunun dini tavrıdır.*”³¹ Dini, bir “*tavır*” yani *tutum* olarak tanımlayan James, din unsurunu bütünü ve insan yaşamının herhangi bir parçası olarak değil, kişinin bütün hayatını etkileyen önemli bir unsur olarak değerlendirmiştir. Felsefe anlayışı pragmatik olan James, dinin ne olduğundan ziyade onun kişinin hayatına katkılarıyla ilgilenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, onun için dinin teorik yönünden ziyade pragmatik yönü daha ön plandadır. Bununla birlikte James’e göre, inançların doğruluğunun kanıtı, bireyin hayatında işe yarayıp yaramaması bağlamında değer kazanmaktadır. Bu nedendir ki dini bireysel ve kurumsal olarak ikiye ayıran James’in çalışmalarının odak noktası, kurumsal dinden ziyade bireysel dindir.³²

Psikoloji tarihinin önemli simalarından olan Freud (1856-1939), dini, insan kişiliğini açıklama bağlamında ele alıp değerlendirmiştir.³³ Freud’a göre din, insanın acizliğinden kaynaklanan, gerçek olmamasına rağmen insan hayatında önemli bir değere sahip olan bir olgudur.³⁴ İnsan bir taraftan kendi içinde bastıramadığı güdülerle savaşıyor, diğer taraftan da doğanın gücüne karşı ayakta kalmaya çalışan bir varlıktır. Kendi içinde ve haricinde olan bu güç durumdan farklı duygular geliştirerek kurtulmaya çalışan insan, tüm bu güçlüklerle baş edebilmek için kendisinden üstün bir güce ve bu güce sahip bir varlığa ihtiyaç duymaktadır. Freud’a göre bu çıkmazla baş etmeye çalışan insan, çocukken yaşadığı deneyimleri hatırlar. İnsanın, çocukken onu koruyan ve sevgisini kazanmak için emirlerini yerine getirdiği, üstün akıl olarak

³⁰ Ali Ayten, “William James (1842-1910) ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, Sayı:3, s.462.

³¹ James H. Leuba, “A Psychological Study Of Religion”, *The Macmillan Company*, 1912, s.352.

³² William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, (çev. İsmail Hakkı Yılmaz), 1999, s.63-64; Köse, Ayten, s.25-27.

³³ Otto F. Kernberg, “Dini Tecrübe Üzerine Psikanalitik Perspektifler”, (çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu), *AÜİFD*, Cilt: XLVI, S.1, 2005, s.177-178.

³⁴ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din*, 2.Baskı, İstanbul, 2010, s.57.

gördüğü kişi “baba”dır. Ona göre, bireyin çocukken yaşamış olduğu bu tecrübe, hayatın meydan okumaları karşısında “din” ve “Tanrı” yanılması olarak tezahür etmektedir.³⁵ Buradan hareketle, dinin bir yanılma olduğunu ifade etmiş olan Freud, bununla da kalmayıp, dinin eleştirel düşünceyi engelleyerek zekâ geriliğine sebep olduğunu düşündüğü için onu büyük bir tehlike olarak görür. Ancak Freud’a göre dinin en büyük tehlikesi ahlâk ile olan ilişkisidir. Ona göre din, ahlâklı oluşu sağlam olmayan temeller üzerine inşa etmektedir. Zira ahlâkî eylemlerin din unsuruna göre düzenlenmesi, Tanrı’ya inanma ve inanmama durumuna göre ahlâklı olmayı ve olmamayı da belirlemektedir. Freud, insanların zamanla dinden uzaklaşıp dinsel eğilimler göstermeyi bırakacağını düşündüğü için, dinî yaşamın zayıflamasıyla ahlâkın da zayıflayacağını düşünmektedir. Bu nedenledir ki dine göre ahlâkın temellendirilmesi, günün birinde ahlâkın da yok olacağı anlamına gelmektedir.³⁶ Freud’a göre dinler hâlâ varlıklarını sürdürüyor olsalar bile bilimin gelişmesiyle bir gün hepsi yok olacaktır. Zira insanlar, bilimin gelişmesiyle güç elde edecekler ve acizlikten dolayı sığındıkları bir liman olarak gördükleri dinin bütün prangalarından kurtulacaklardır. Ona göre “...animistik dönemin yerini dinsel, dinsel dönemin yerini bilimsel dönem...” alacaktır.³⁷ Freud’un olumsuz din yorumları dindarlar tarafından hoş karşılanmamış ve onun dinin sadece otoriter ve tehditkâr yönü hakkında yorum yapması eleştirilmiştir.³⁸

Fromm (1900-1980) din olgusunu “Bir grup tarafından paylaşılan ve kişiye kendine bir yön bulmasını sağlayacak bir zemin ve bir tapınma nesnesi sunan düşünceler ve eylemler sistemi” olarak tanımlamaktadır.³⁹ Tarih boyunca gelmiş geçmiş tüm kültürler Fromm’un din tanıma dâhildir. Zira tüm kültürlerde insanların aynı davranışları gösterdiği bir sistem ve her şeylerini feda edebilecekleri bir nesne

³⁵ Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, (çev. Hasan İlhan), 2011, s.20-24.

³⁶ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, (çev. Elif Erten), 5.Baskı, 2017, s.23.

³⁷ Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, (çev. Kâmuran Şipal), 4.Baskı, 2017, s.145.

³⁸ Robert W. Crapss, “Psikanaliz ve Din”, (çev. Ali Ayten), *Marife Dergisi*, S.1, 2004, s.175.

³⁹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, s.31.

bulunmaktadır.⁴⁰ Fromm'un din hakkındaki görüşlerine bakıldığında, bireylerin dine inanmaları ya da inanmamalarıyla ilgilenmediği görülmektedir. Onun için önemli olan şey dinin “türü”dür. Fromm için inanılan din, bireyin gelişimine engel olmuyorsa, bireyin kendine özgü oluşunu destekliyorsa, kişiyi doğru yola iletebilme kabiliyetine sahipse, birçok ideoloji ve doktrinden daha faydalıdır. Ona göre kişinin inandığı din türü aslında onun karakterinin dışa yansımasıdır. Çünkü insanın içinde olan ve yücelterek bağlandığı değerler bireyin eylemlerinin yönünü belirlemektedir.⁴¹ Bu anlayış çerçevesinde Fromm dini, otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayırmaktadır. Otoriter dinde kişi ile Tanrı arasındaki bağda “korku” duygusu hâkimdir. Tanrı karşısında insanı aciz bir konumda gören bu din anlayışı kişinin gelişimine engel olmaktadır. Fromm bu tür dinleri gelişmemiş dinler olarak kabul etmektedir.⁴² Hümaniter dinde ise ön planda olan duygu “sevgi”dir. İnsan kendisini, çevresini ve evrendeki her şeyi “anlamlandırma” süzgecinden geçirmektedir. Bu dinde öncelikli hedef ise bireyin kendini gerçekleştirmesidir. Zira bireyin kendini gerçekleştirmesi, Tanrı'ya nispet ettiği özelliklere sahip olabilecek konuma geldiğinin anlamlı bir işaretidir.⁴³

Jung (1875-1961) ise, “*Dinler ruhsal tedavi sistemleridir. Hatta psikoterapi sistemlerinin en gelişmişidir*” diyerek, dini fonksiyonel açıdan yorumlamıştır. “*Bütün insanların, hayvanların, bitkilerin ve bütün kristallerin en içte taşıdığı öz, Tanrı'dır*” diyen Jung, dine karşı iyimser bir tavır sergilemiştir.⁴⁴ Ona göre din, insanlığın kolektif bilinç dışında bulunan, tarihin başlangıcından bu yana getirdiği tüm birikimleri içerisinde barındıran ve onlara açılan kapı konumundadır.⁴⁵ Jung,

⁴⁰ Halil Apaydın, “Erich Fromm'un Psikanaliz ve Din Yapıtı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, S.18-19, 2005, s.171.

⁴¹ Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, (çev. Aydın Arıtan), 7.Baskı, 2019,s.172.

⁴² Köse, Ayten, s.44.

⁴³ David M. Wulff, “Hümanistik Dinin Umudu: Erich Fromm”, (çev. M. Doğan Karacoşkun), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:5, S.4, 2005, s.244-245.

⁴⁴ Köse, Ayten, s.33-37.

⁴⁵ Carl Gustav Jung, *Psikoloji ve Din*, (çev. Raziye Karabey), 1.Baskı, İstanbul, 1998, 3-4.

insan zihninin, bilincinin ve bilinç dışının temel işlevlerinden biri olarak gördüğü dini, aynı zamanda kişiyi bütünlüğe götüren bir yol olarak da tasvir etmiştir.⁴⁶

Alman filozof Kant (1724-1804) ise dini, “*Tüm ödevlerimizin ilahi emirler olarak kabullenilmesidir*” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁷ Kant’ın din tanımına bakıldığında, bir şeye din denilebilmesi için teorik bilgi ve ritüellerin zorunlu olmadığı anlaşılmakta ve bu sebeple de dinin, semavi dinlerle sınırlı olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.⁴⁸ Onun, ilahi emirleri ödev olarak telakki etmesi, dinin mahiyetine yaptığı vurgunun bir göstergesidir. Zira Kant için dinin mahiyeti başlı başına *özel* oluşudur. Yani insanın yapması gereken ahlaki ödevlerini, tanrısal bir buyruk olarak görüp-görmemesi tamamıyla onun şahsi problemidir. Şayet kişi ahlaki emirleri tanrısal emir olarak görür ve bu tanrısal emirleri yerine getirmeye çalışırsa dindar olarak isimlendirilir. Ödev ve tanrısal buyruk ilişkisinden yola çıkan Kant’a göre iki tip din vardır: Birincisi, bir şeyin tanrısal buyruk olması, onun bir ödev olduğunun anlaşılmasını sağlar. Buna “*vahyedilmiş din*” denir. İkincisi, bir şeyin ödev olduğunu bilmek ise onun tanrısal bir buyruk olduğunun anlaşılmasını sağlar. Buna da “*doğal din*” denir.⁴⁹

Alman teolog Otto (1869-1937) ise, “*Din kutsalın tecrübesidir*” diyerek bireyi ön plana çıkartan bir tanım yapmıştır.⁵⁰ Ona göre din, tarih boyunca varlığını sürdüren, gelişen, değişen, her dönemde yeniden keşfedilen, ayin gibi törensel eylemleri ön plana çıkaran, ancak asıl kaynağı insanın kalbi olan bir olgudur.⁵¹ “*Din, hem korkutucu hem de cezbedici olan bir sırdır*” diyerek din tanımını genişleten

⁴⁶ Ali Rıza Aydın, “Din ve Psikoloji İlişkisi Üzerine”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:4, S.1, 2004, s.19.

⁴⁷ Leuba, s.358.

⁴⁸ Lokman Çilingir, “Kant’ta Ahlak ve Din”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S.62, 2015, s.72.

⁴⁹ Necmettin Tan, “Kant’ın Din Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:51, S.2, 2010, s. 316-317.

⁵⁰ Abdurrahman Kurt, “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, S.2, 2008, s.76.

⁵¹ Mehmet Fatih Kalın, “İnancın Gelişimi ve Dini Bilinç Üzerine Rudolf Otto’nun Düşünceleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.20, 2017, s.491.

Otto'nun⁵² daha çok dinin duygu boyutuyla ilgilendiği görülmektedir.⁵³ Dinin özünü “*numineous*” kavramıyla ifade eden Otto, insan ile din arasında duygusal bir bağ kurmuştur. Ona göre, *numineous* ile yaratılmışlık duygusu aslında aynı şeydir. Bireyin yaratılmışlık duygusu ise peygamberler gibi dini tecrübe yaşayabilmesini sağlamaktadır.⁵⁴

Alman filozof ve oryantalist Müller'e (1823-1900) göre ise din kelimesi, kullanıldığı yere, kültüre, topluma, sosyal anlayışa göre zaman içerisinde değişiklik gösteren muğlak bir kavramdır. Bu muğlaklıktan dolayı tanımının yapılması mümkün olmamakla beraber, bu kavramın mutlaka tanımlanması gerekir. Müller için din, “*Sınırsız olanın (infinite) çeşitli isimler ve görünüşler altında kavramasını sağlayan, his ve akıldan bağımsız, zihni bir meleke ve temayüldür.*” Ancak Müller, bu tanımla yetinmemiş ve zaman içerisinde değişen bir olgu olan din için ilerleyen süreçlerde tanımını yeniden gözden geçirmiştir. Bu bağlamda, “*Din, insanın ahlaki tavrını etkileyen tezahürler altında sınırsız olanın algısıdır*” diyerek yeni bir tanım yapan Müller, nihai olarak dinin tanımı için şu kanaate varmıştır: “*Aslında ilk tanımım yanlış değildi, fakat oldukça geniştir. Sınırsızlık algısının başlangıçta ahlaki fikirleri çok az etkilediği inkâr edilemez. Bu nedenle, eğer bir yerde ahlaki fikirlerle ilgili olmayan sınırsızlık algısı varsa, o ahlaki bir karakter kazanıncaya kadar din diyemeyiz. Ona belki felsefe ya da metafizik diyebiliriz ama henüz din değildir.*”⁵⁵

Din sosyolojisinin kurucusu olan Durkheim'in (1858-1917) din tanımı ise, “*Dini bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan ayin ve inançlar sistemidir*” şeklindedir.⁵⁶ Onun, toplumsal ve sosyal olgulara ağırlık veren, metafizik ve felsefî bakış

⁵² Muharrem Yıldız, Mehmet Meçin, “Din Fenomenolojisi ve Belli Başlı Öncüleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, S.53, 2012, s.249.

⁵³ Peter C. Hill, Kenneth I. Pargament, Ralph W. Hood Jr, Michael E. Mccullough, James P. Swyers, David B. Larson, Brian J. Zinbauer, “Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları”, (çev. Nurten Kimter), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, 2013, s.89.

⁵⁴ Yıldız, Meçin, s.251.

⁵⁵ İbrahim Ethem Karataş, “Max Müller’e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.2, s.64-65.

⁵⁶ Günay Tümer, “Çeşitli Yönleriyle Din”, *AÜİFD*, Cilt: XVIII, 1986, s.223-224.

açılarından uzak bir din tanımı yaptığı görülmektedir.⁵⁷ Dinin insan hayatı için hem ilk hem de temel bir unsur olduğunu ifade eden Durkheime'e göre din, insanın varoluşuyla birlikte ortaya çıkmış olan bir olgudur. Bununla birlikte, beşeri bir sistem olan din, bireysel planda kalmayıp, sosyal bir olgu olarak kendini göstermektedir. Dinin, insan ve toplum açısından en önemli görevi ise, yaşamı anlamada başvurulacak temel bilgi kaynağı olmasıdır.⁵⁸

2. Dindarlığın Tanımı

Dinin pratik boyutunu ifade eden dindarlık, kişiden kişiye değişiklik gösteren ve bireyselliğin ön planda olduğu bir olgudur.⁵⁹ James, dindarlığı “*Bireylerin ilahi olduğunu düşündükleri herhangi bir şey ile bir dereceye kadar kendilerini ilişki içinde görmeleri bakımından tek başlarına yaşadıkları duygular, eylemler ve tecrübelerdir*” şeklinde tanımlayarak onun sübjektif boyutuna dikkat çekmiştir.⁶⁰ Adler'e göre ise dindarlık, yaşamı için hiçbir çaba göstermeyen, tüm acı ve ıstırapları için ağlayıp sızlayan, dua edip yalvararak tüm sorumluluklarını Tanrı'ya yükleyen, var olan karakterini başka kalıplara sokan insanlarca suiistimal edilmeye açık bir olgudur.⁶¹

Din gibi dindarlığın da kesin bir tanımını yapmak mümkün değildir. Zira tüm dinlerin inanç esaslarında birtakım farklılıklar olduğu gibi, uygulama biçimlerinde de birtakım ayrışmalar bulunmaktadır. Bu durum, ister istemez birçok “*dindarlık anlayışını*” da beraberinde getirmektedir.⁶² Bununla birlikte, bireyin yaş, cinsiyet, sosyal çevre, hayat standartları, yaşam kalitesi gibi bireysel faktörler de onun

⁵⁷ İbrahim Yenen, “Emile Durkheim Sosyolojisinde Din Fenomeni”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt:9, S.17, 2015, s.459.

⁵⁸ Ali Akdoğan, *Din Sosyolojisi*, Rize, 2013, s.116-117.

⁵⁹ Abdülcelil Bilgin, “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, S.2, 2014, s.76.

⁶⁰ Fatih Kandemir, *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2016, s.22.

⁶¹ Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, (çev. Ayda Yörükân), 15.Baskı, 2018, İstanbul, s.231.

⁶² Ali Ayten, *Empati ve Din*, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s.130-131.

dindarlığını etkilemektedir.⁶³ Şehirde yaşayanlara oranla kırsal kesimde yaşayanların, erkeklere oranla kadınların, gençlere oranla da yaşlıların dindarlık düzeylerinin yüksek olması, ifade edilen faktörlerin bir sonucudur.

Kendinden yüce bir varlığa inanma, onu tanıma ve kendi yaşamını anlamlandırma gayesinde olan dindar, inandığı dinin emir ve yasaklarını yerine getirmekte ve bireysel yaşamındaki dini tutumlarını sosyal yaşamına da aktarmaktadır.⁶⁴ Kişinin tüm benliğiyle, dine yönelmesi, onu tasdik etmesi, kişisel gelişiminin bir parçası olan dini gelişimini de şekillendirmektedir.⁶⁵

Dindarlığın temelinde, metafizik olan *Yüce Varlık*, bu yüce varlığı tasdik eden *insan*, yüce varlığı tasdik ettikten sonra bireyin hayatını Tanrı'nın emir, yasak ve telkinlerine göre şekillendirdiği *dini hayat* olmak üzere üç unsur bulunmaktadır.⁶⁶ Bununla birlikte, Hökelekli'nin de ifade ettiği üzere, dindarlığın temel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Dindarlık değişkendir, sabit değildir. Yaşa, cinsiyete, toplumsal yapıya, kültüre, fiziksel ve ruhsal sağlığa göre, kişiden kişiye toplumdan topluma değişir.
2. Kişinin ve bir parçası olduğu toplumun dini yaşama, dini bağlılık, dini anlayışı çeşitlilik gösterir.
3. Dindarlık, birey ve toplum hayatının her alanında varlığını gösterir ve tüm yaşamı etkiler.⁶⁷

⁶³ Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, S.2, 2009, s.3.

⁶⁴ Köse, Ayten, s.111-112.

⁶⁵ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 1.Baskı, Trabzon, 2016, s.13.

⁶⁶ Karaca, *Din Psikolojisi*, s.73.

⁶⁷ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 2.Baskı, İstanbul, 2012, s.44.

3. Dindarlığın Boyutları

a) Dindarlığın Enlemsel Boyutları

Glock ve Stark tarafından kavramsallaştırılmış olan bu boyut; inanç, ibadet, bilgi, duygu ve etki olmak üzere beş başlık altında incelenmektedir.

(1) *İnanç Boyutu*

Dindarlığın inanç boyutu, dindar bireyin, mensubu olduğu dinin inanç kaidelerini benimsemesi ve tasdik etmesidir. Dinlerin temel yapı taşı olan inanç kaideleri, dinden dine farklılık gösterdiği gibi aynı din içerisinde de farklılıklar gösterir. Dinlerin inanç ilkeleri incelendiğinde, çoğunlukla yüce bir varlık, ahiret, kader, kurtuluş gibi konuların bu başlık altında ele alındığı görülmektedir. Her din, müntesiplerinden bu inanç kaidelerini kabul ve tasdik etmelerini talep etmektedir.⁶⁸ Örneğin İslamiyet'te; Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak, inanç ilkeleri arasında yer almaktadır.⁶⁹ Dinlerin inanç sistemlerinde yer alan bazı ilkeler aynı zamanda o dinin kimliğini oluşturmaktadır. Örneğin, Allah'ın bir ve tek oluşunu temel unsur olarak kabul eden İslamiyet'te "*Tevhid*", inancın temelini oluştururken; "*Baba, Oğul ve Kutsal Ruh*" inancına sahip Hristiyanlıkta ise "*Teslis*", dinin kimliğini ifade etmektedir.⁷⁰

Glock, dinin inanç boyutunu üç başlık altında incelemiştir:

1. *Garanti Edici İnançlar*: Kutsalın özelliklerini belirleyen ve onun varlığını güvence altına alan inançlardır. Bu inançların zarar görmesi, dini inancın yok olması anlamına gelmektedir. Örneğin, İslamiyet'teki "*tevhid*" inancı ile Hristiyanlığın "*teslis*" anlayışı bu tür inançlar arasında yer almaktadır.

⁶⁸ Köse, Ayten, s.113.

⁶⁹ 4/Nisa:136; Yusuf Şevki Yavuz, "*Ámentü*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:3, 1991, s.28.

⁷⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.52.

2. *Kutsal Amacı Açıklayan İnançlar*: Bu inanç çeşidi *kutsal* amacı açıklarken aynı zamanda bireyin kutsal amaç bağlamındaki rolünü de belirlemektedir. Hristiyanlıkta asli günah ve kurtuluş inancı, bu tür inançlara örnek gösterilebilir.
3. *Tamamlayıcı İnançlar*: Bireyin Allah'a ve etrafındaki insanlara yönelik davranışlarını düzenleyen inançlardır.⁷¹

(2) İbadet Boyutu

Dini geleneklerin hemen hepsinde çeşitli uygulamalar bulunmaktadır. Dindarın, inandığı dini yaşarken yaptığı tüm bu uygulamalar ise ibadet kapsamına girmekte ve dini hayatın temel unsurlarından birini oluşturmaktadır.⁷² Bireyin inandığı dinin ibadetlerini yerine getirirken gösterdiği hassasiyet, özen ve devamlılık gibi unsurlar, onun dindarlığının bir göstergesidir. Ancak ibadetlerin yapılış sıklığı, ibadetin taşıdığı anlam ve önem kişiden kişiye farklılıklar göstermektedir.⁷³ Dini ibadet boyutunda, bireylerin sadece yaptıkları ibadetler dikkate alınırken, yapılan ibadetin bireyde oluşturduğu etki dikkate alınmaz. Glock'e göre dini ibadet boyutunda yapılacak araştırmalar üç farklı bakış açısıyla incelenebilir: (1) ibadetlerin yapılış sıklığı ve farklı dini aktiviteler arasındaki etkileşim, (2) aynı ibadetin farklı şekillerde icra edilmesi, (3) ibadeti yapan bireyler için yapılan ibadetin anlamı. Bu bakış açıları içerisinde en kolay tespit edilebilecek olan ise ibadetlerin yapılış sıklığı ve ibadetlerin birbirleriyle olan etkileşimidir.⁷⁴ Ancak bireyin ibadetlerini yapma sıklığı ile ibadetlerin ifade ettiği anlam aynı şey değildir. Örneğin bir kişi için oruç tutmak nefis terbiyesi anlamına gelirken, bir başka kişi için ise oruç tutmak sadece yerine getirilmesi gereken farz ibadetlerden biri olabilmektedir.⁷⁵

⁷¹ Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, 3.Baskı, Ankara, Ekim 2007, s.257; Karaca, *Din Psikolojisi*, s.98-99.

⁷² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 10.Baskı, Ankara, Ekim 2013, s.74.

⁷³ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.53.

⁷⁴ Aktay, Köktaş, s.261.

⁷⁵ Karaca, s.101.

(3) Bilgi Boyutu

Bireyin inandığı dinin inanç öğretilerini, kutsal metinlerini, dini ibadetlerini bilmesi dindarlığın bilgi boyutunda ele alınmaktadır. Çünkü her din, kendisine inanan bireyin, inandığı din hakkında bilgi sahibi olmasını ister.⁷⁶ Bununla birlikte her dinin kendi içindeki bilgi sistemleri değişiklik gösterdiği gibi, önem verdikleri bilgi türleri de farklılaşabilmektedir. Mesela, Konfüçyanizm’de klasik bilgi, Yahudilik’te ise Yahudi tarihinin ve şeriatının bilgisi daha önemlidir. Kutsal metinlerle etkileşimin ve bu metinlerin bilgisinin daha önemli olduğu Hristiyanlıkta ise, inancın kaynağı ve bu inanca dair bilginin çok fazla değeri yoktur.⁷⁷

Dini bağlılığın göstergesi olan dini bilgi boyutu; dini inanç, dini ibadet ve dini tecrübe boyutlarıyla sıkı bir ilişkiye sahiptir. Bir inancın kabulü, inanç öğretilerinin bilinmesiyle mümkün olurken, kişinin ibadetleri hakkında bilgi sahibi olması ise ibadetlerini yerine getirebilmesini sağlayan temeli oluşturmaktadır. Ancak, bir kişinin dini bilgiye sahip olması, o kişinin hem inanç öğretilerini tam anlamıyla tasdik ettiği hem de ibadetlerini hakkıyla yerine getirdiği anlamına gelmemektedir. Zira, dini bilgiye sahip olmak inanmanın ya da ibadet etmenin, zorunlu bir sebebi ve sonucu değildir. Bir kişi dini bilgiye sahip olmaksızın da inanma eyleminde bulunabilir ya da dini bilgiye sahip olsa da ibadet yapmayabilir.⁷⁸ Bununla birlikte, dini bilgiyi anlamlı kılan şey inançtır. Bir ateist, yüksek düzeyde dini bilgiye sahip olsa da inanca sahip olmadığı için bu dini bilgilerin bir kıymeti yoktur. Bu sebepledir ki dini bilgi, dini inanç, dini tecrübe ve dini ibadet boyutlarının bir bütün olarak incelenmesi, dindarlığın daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.⁷⁹

⁷⁶ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi (Bireysel Dindarlık Üzerine)*, 2011, s.196.

⁷⁷ Aktay, Köktaş, s.265.

⁷⁸ Köse, Ayten, s.114.

⁷⁹ Karaca, s.110.

(4) *Duygu Boyutu*

Dindarın zaman içerisinde kutsala dair edindiği duygu ağırlıklı bireysel tecrübeleri bu boyutta yer almaktadır.⁸⁰ İnanılan dinin yerine getirilen önceliklerine ya da vazifelerine göre farklılık gösteren duygu boyutu; korku veya vecd, huşu veya mutluluk, ruhsal dinginliği bulmaya çalışmak gibi çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir. Dindar bireyde gerçekleşen dini tecrübe boyutu değerlidir ve her din kendi içerisinde buna gerekli önemi vermektedir.⁸¹ Glock, dini tecrübe boyutundaki dindarlığın farklı bileşenleri olabileceğini ifade etmiştir. Ona göre, farklı dindarlık tipolojilerinin ortaya çıkmasını sağlayan bileşenler ihtiyaç, idrak, tevekkül (veya güven) ve korku şeklinde sıralanabilir.⁸² *İhtiyaç*; insanların farklı metafizik inanç öğretilerine sahip olmasıdır. Kişinin hayal kırıklıkları ya da yaşamın anlamını bulmaya çalışması gibi ihtiyaçlardan ortaya çıkan inanma arzusudur. *İdrak*; bilinçle ilgili bu bileşenin ana teması, bireyin kutsal olana dair bilinç seviyesi ve kutsal olanı kabul etme ölçüsüdür. I. Moran Weston, sanat yeteneği gibi manevi dini bir yeteneğin de olabileceğini söylemektedir. Bu manevi dini yetenek, kişisel tecrübede, kutsalın ve kurtuluşun tecrübesinde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte idrak, ihtida da olduğu gibi yoğun olabilir veya kutsal olan doğanın ahenginde keşfedilebilir. Bu idrak, ayin ve törenlerde açık bir şekilde oluşabileceği gibi bireyin kendini diğer insanlardan uzaklaştırmasıyla da ortaya çıkabilir. *Tevekkül veya Güven*; inanan bireyin, inanılan ilahi varlık tarafından korunduğunun, gözetildiğinin ve hayatının bu yüce gücün elinde bulunduğunun şuurunda olma halidir. *Korku (Endişe)*; bütün dinlerde korku ve güven bir terazinin iki kefesi gibidir. Kimi dinde korku kefesi ağır basarken kimi dinde de güven kefesi ağır gelmektedir. Ama en nihayetinde, bireyin dini inancı

⁸⁰ Ahmet Albayrak, “Dini Tecrübenin Dışa Vurum Problemi”, *Milel ve Nihal Dergisi*, S.2, 2005, s.70; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.74.

⁸¹ Abdulkadir Çekin, “Dindarlık Boyutları ve Din Öğretimi: İlk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programları (2010) Çerçevesinde Bir Analiz”, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, Cilt:6, S.4, 2013, s.255; Köse, Ayten, s.114.

⁸² Hasan Arslan, “Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, *Hikmet Yurdu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, s.7, 2011, s.42.

tecrübe etme boyutundaki bileşenlerden biri olan korku duygusu, ilahi olana inanma sebebi ve onu yaşama şekli olabilmektedir.⁸³

(5) Etki Boyutu

Bu boyut, dindarlığın bireyin yaşam tarzını, çevresiyle olan ilişkilerini, kendisine yönelik tutumlarını hem bireysel hem toplumsal anlamda etkilemesini ve insanda bir “iz” bırakmasını konu edinir.⁸⁴ Dindarlığın inanç, bilgi, ibadet ve duygu boyutlarından sonra ortaya çıkan etkileri inceleyen bu boyut, hem diğer boyutlardan farklıdır hem de dinlerin ulaşmak istediği nihai amaçtır. Dinler; inanç ilkeleri, ibadetler, yaşanan samimi duygular, elde edilen dini bilgiler vasıtasıyla müntesiplerinin bazı tutumları kazanmalarını hedeflemektedirler. Bir din, sosyal hayatla ne kadar çok iç içeyse, dindar bireyin günlük yaşamında inandığı dinin emir ve yasaklarına göre yaşama ihtimali de o nispetle artar.⁸⁵ Zira dinin sosyal hayatla olan etkileşimi, kişilik, ahlak ve karakter gelişimi, adabı muaşeret, fiziki ve psikolojik sağlık gibi birçok konuyu ve yaşama biçimini etkilemektedir.⁸⁶ Örneğin, evlenme, boşanma, kürtaj, doğum gibi konulara gösterilen tutumlar dindarlığın etki boyutu kapsamına girmektedir.⁸⁷ Toplumsal ve sosyal hayatın ön planda olduğu dinlerde, din hayatın her alanında kendisini gösterirken; sosyal hayattan bağımsız olan kurumsallaşmış dinlerde ise, standartlar ya hiç belirlenmez ya da genel standartlar belirlenerek, bireyin günlük hayatın aksiyonu içerisinde bu standartları kendi yaşam akışına dâhil etmesi beklenir.⁸⁸ Mesela, sosyal ve toplumsal yönü daha baskın olan Hinduizm’de bireyin uyandığı vakitten uyuyacağı vakte kadar yapacağı her iş, eylem, örf ve adetleri belirleyen hâkim güç dini otoritedir. Toplumsal bağların

⁸³ Aktay, Köktaş, s.252-265; Karaca, *Din Psikolojisi*, s.102-103.

⁸⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.75.

⁸⁵ Karaca, s.104.

⁸⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.55.

⁸⁷ Köse, Ayten, s.115.

⁸⁸ Aktay, Köktaş, s.267.

geri plana itildiği kurumsallaşmış dinlerdeyse günlük hayatın düzenini sağlayan güç dini otorite değildir.⁸⁹

b) Dindarlığın Motivasyonel Boyutları

Allport tarafından kavramsallaştırılmış olan bu boyut, iç güdümlü dindarlık ve dış güdümlü dindarlık olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır.

(1) İç Güdümlü Dindarlık

İç güdümlü dini yönelimde, dindarın hâkim olan motivasyonu içten doğma bir dini yönelimdir. Bu yönelimde, zaruri ve önemli birçok ihtiyacı olmasına rağmen dindar birey için bu ihtiyaçların hepsi ikinci derecede önemlidir. Dindarın en önemli motivasyon kaynağı içten gelen dini yönelimdir. Hatta dindar, ikinci sıraya koyduğu zaruri ihtiyaçlarını dahi birinci sırada yer alan içsel motivasyonun talimatlarına göre düzenlemekte ve ona uyum sağlamaya çalışmaktadır. İçinde canlanan iman faktörünü kendine kılavuz yapan inanan birey, onu kaybetmemek için büyük bir çaba göstermektedir.⁹⁰ İç güdümlü dini yönelimde esas olan, dinin samimiyet ve özveriyle yaşanmasıdır. Bu dinî yönelimde, hiçbir menfaat için dinin kullanılması veya sömürülmesi söz konusu değildir. İç güdümlü dindarlarda din unsuru, dindarı aşan bir olgu olup yüce varlığın iradesine uygun bir biçimde dindarı değişime zorlayan bir değerdir. Hoşgörü, saygı, anlayış, iyi niyet, ibadetleri sürekli yapmak gibi gözle görülebilen uygulamaları olan bu dini yönelim “*derunileşmiş*” veya “*şahsileşmiş*” gibi sıfatlarla da ifade edilmektedir.⁹¹

(2) Dış Güdümlü Dindarlık

Bu yönelim modelinde din, bireyin menfaatleri için kullandığı bir araç konumundadır. Diğer bir ifadeyle, insani ihtiyaçları ve arzuları ilk sırada yer alan bireyler için din, bu ihtiyaçlara hizmet eden bir olgudur.⁹² “*Psikolojik İhtiyaçlar Dini*”, “*Fonksiyonel Din*” bu tip dindarlığa verilen diğer isimlerdir. Beit-Hallahmi,

⁸⁹ Karaca, *Din Psikolojisi*, s.104-105.

⁹⁰ Köse-Ayten, s.115.

⁹¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.77.

⁹² Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.85.

Allport'un iç güdümlü dindarı için inancına kalben yönelen “gerçek inanan” derken, inanç unsurlarına menfaatleri için sahte bağlılık gösteren dindarı ise “din hayranı” şeklinde tanımlamaktadır.⁹³

Karaca’ya göre iç güdümlü ve dış güdümlü dindarlık arasındaki farklılıkları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Dış güdümlü olarak dine yönelmiş kimseler dini kullanıp ondan yararlanırken; iç güdümlüler dinlerini yaşarlar. Dış güdümlü bireyler kendileri için yaşarken, iç güdümlü dindarlar ise ilahi gayeleri gerçekleştirmek için yaşarlar.

2. Dış güdümlü dindarlar için dinî inanç ve değerler, ancak zaman zaman başvurdukları, benliğin hizmetinde olan bir dış değerdir. İç güdümlü dindarlar içinse din, benliği bütünüyle aşan, benlik için bir standart oluşturan ve kişiyi değişime zorlayan içten doğma bir değerdir.

3. Dış güdümlü dindarlar, bazı kişisel istek ve ihtiyaçlarını dinin dışında daha kolayca elde edebileceklerine inandıklarında, dinî ilişki ve bağlarından kolayca vazgeçebilirler. Buna karşılık iç güdümlü dindarlar dinleri için yaşarlar, dinî inanç onların kişiliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Dinî görevlerini yerine getirmede devamlılık ve tutarlılık gösterirler.

4. Dış güdümlü dindarlar için din toplumsal makam, itibar, kimlik kazandırma, güvenlik sağlama, yoksunlukları teselli ve telafi etme, kendini haklı gösterme aracıdır. İç güdümlü dindarlar için ise din, nihai ilgi ve amaç konusudur. Onlar hayatı ve inancı bütünleştirip, içselleştirirler.⁹⁴

Batson ve Ventis, motivasyonel dindarlık boyutuna üçüncü bir boyut eklemişlerdir. Bu boyuttaki dindar için din, ne araç ne de amaçtır. Din sadece “araştırma” alanı olarak ele alınmaktadır.⁹⁵ Hayatın nihai gerçeklerinin ele alındığı

⁹³ Hasan Kayıklık, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, S.3, 2006, s.494; Hökelekli, s.76.

⁹⁴Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, Trabzon, 2011, s. 96-97.

⁹⁵ Ali Ulvi Mehmedoğlu, “Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, S.3, 2006, s.470.

ve varoluş sorgulamalarının rahatlıkla yapıldığı bu boyutta, göze çarpan en önemli özellik şüpheciliktir. Çünkü bireyin arayışının içerisindeki tüm sorgulamalarında, cevapların kesinlik taşıyıp taşınamaması şüpheciliğin oluşmasına zemin hazırlamaktadır.⁹⁶ Bu boyuttaki dini yönelime sahip olan bireyler daha çok zihinsel boyutta din ile ilgilenmektedirler.⁹⁷

B. Çevre

1. Çevrenin Tanımı

Sözlükte bir şeyin yakını, dolayı, etrafı, bireyin yer aldığı toplumu oluşturan ortam, yaşamın sürekliliğinde baskın olan doğal, toplumsal ve kültürel anlamdaki dış faktörlerin bütünlüğü olarak tanımlanan çevre, insanı merkeze alan bir olgudur.⁹⁸ Tanımdan da anlaşılacağı üzere çevre; insanların birbirleriyle, hayvan ve bitki gibi diğer canlılarla, toprak, hava, su ve iklim gibi cansız olduğu düşünülen varlıklarla ilişkisini ve etkileşimini içeren bir kavramdır.⁹⁹

Çevre nitelik yönünden fiziksel ve toplumsal olarak ikiye ayrılır. Fiziksel çevre insanın yaşadığı, farkında olduğu ve hayatını devam ettirdiği kendi dışındaki ortamı ifade etmektedir. Bu yönüyle fiziki çevre, doğal ve yapay olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁰⁰ Keleş ve Hamamcı'ya göre doğal çevre insanın hiçbir etkisi olmaksızın içine doğduğu ortamdır. Yapay çevre ise insanın zaman içerisinde kendisini geliştirmesi, bilgi, gelenek-görenek ve kültür birikimlerini kullanarak ortaya çıkardığı, doğal olanı değiştirerek oluşturduğu ortamı ifade eder. Toplumsal çevre ise daha çok ilişkilerin oluşturduğu çevredir. Başka bir ifadeyle çevrenin bu şekli insanların bizzat kendilerinin oluşturdukları toplumsal, ekonomik ve sosyal ilişkiler

⁹⁶ Hökelekli, s.78.

⁹⁷ Karaca, *Din Psikolojisi*, s.93.

⁹⁸ Cemal Toptancı, Elif Rabia Toptancı; *Çevre Bilim ve Mevzuat Terimleri Sözlüğü*, 1.Baskı, Ankara, Kasım 2008, s.55.

⁹⁹ Emrullah Güney, Recep Bozyiğit, Ali Meydan, Taner Kılıç, İhsan Bulut; *Çevrebilim (Ekoloji) Sözlüğü*, 1.Baskı, Konya, Şubat 2016, s.90.

¹⁰⁰ Ayçin Ulusoy Taş, *Ortaokul Öğrencilerinin 'Doğal ve Yapay Çevre' Hakkındaki Zihinsel Modellerinin Araştırılması*, (Danışman: Prof. Dr. Âdem Özdemir), Adnan Menderes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s.2.

bağlamında ele alınır. Bu nedenle iki çevre türü birbirini tamamlamaktadır. Bu anlamda her fiziksel çevrenin içinde bir toplumsal çevre, her toplumsal çevrenin içinde de bir fiziksel çevre bulunur ve her iki çevrede sürekli etkileşim halindedir. Toplumsal çevrenin ekonomik ve sosyal ilişkiler bağlamında ele alınabileceğini ifade eden Keleş ve Hamamcı, toplumsal çevreyi yerleşim yerlerini ve ölçeklerini dikkate alarak ikiye ayırır. Ölçeklerine göre çevre, içerisinde bulunan çevrenin ele alındığı mekân bilgisiyle ilgilidir. Bu çevre türü çevrenin yapısal özellikleri veya değerine göre yerel, ölçeğin daha geniş tutulmasına göre ise bölgesel olarak ele alınabilir. Ulusal ya da uluslararası çevresel boyutlandırmalar bu kategoride yer almaktadır.¹⁰¹ Yerleşim yerine göre çevre ise, insanların kırsal ya da kentsel bir çevrede yaşamaları olarak ifade edilir. Yerleşim yerlerindeki bu fark insanların ekonomik faaliyetlerinde, sosyal yaşamlarında, kültürel aktivitelerinde, nüfus yoğunluklarında kendisini gösterir. Kırsalda yaşayan insanlar tarım ve hayvancılıkla; kentte yaşayan insanlar ise ticaret, sanayi ve hizmet sektörü gibi faaliyetlerle meşgul olmaktadır.¹⁰²

2. Çevre Bilinci

Bilinç, kişinin kendisini bilmesi, kendisini bilmesiyle yetinmeyip tüm eylemlerindeki gerçeği fark etmesidir.¹⁰³ Başka bir ifadeyle bireyin bu farkındalık içinde özne-nesne ilişkisini kurabilme kabiliyetidir.¹⁰⁴ Freud'a göre fark edebildiğimiz düşünceleri kapsayan bilinç, bir *kişilik* bölümüdür.¹⁰⁵ Kişi sadece kendi zihninin farkında olmakla kalmayıp, haricindeki zihinlerinde farkındaysa bu bilincin en üst düzeyini oluşturmaktadır. Nesnel gerçekliğin temelini oluşturan bu farkındalık kişiyi özneliğiyle tek başına bırakmamaktadır. İnsanın dünyaya geldiği çevreyle başlayan bilinç aşamaları kişinin yaşadığı maddi ve manevi çevreden ayrı düşünülemez. Eğer bilincin en üst düzeyi başka zihinlerin de farkında olmaks, kişinin yaşadığı dünyadaki her türlü varlığın farkında olması bireyin çevreyle alakalı

¹⁰¹ Keleş, Hamamcı, s.21-27.

¹⁰² İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Cilt:1, 2004, Ankara, s.157-158.

¹⁰³ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 4.Baskı, 2009, Ankara, s.127.

¹⁰⁴ Muhittin Macit, *Çevre ve Bilinç*, F.Kayadibi (edt.), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt: 2, (189-193), İstanbul, 2008.

¹⁰⁵ Jerry M. Burger, *Kişilik*, (çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu), 5.Baskı, 2016, İstanbul, s.77.

bilincini oluşturmaktadır. Çevreyle olan etkileşim pozitif yönlü ise kişinin maddi ve manevi algı dünyası sağlıklıdır. Eğer ki bu etkileşim negatif yönlü ise bu da kişinin maddi ve manevi algı dünyasının sağlıklı olduğunu göstermektedir.¹⁰⁶

Bilim insanlarının çevre bilinci ile kazandırılması amaçlanan üç farkındalık düzeyi vardır. Birinci düzey çevre bilgisidir. Kişinin çevre hakkında bilgi sahibi olması ve ekoloji alanındaki gelişmelerin takibi bu düzeydedir. İkinci farkındalık düzeyi ise çevreye yönelik tutumları ifade eder. Buna göre kişinin çevre lehine olacak her türlü olumlu davranışa yönelik geliştirdiği pozitif ve negatif tüm duygu durumları bu bağlamda ele alınmaktadır. İnsanlara kazandırılması hedeflenen üçüncü farkındalık düzeyi ise bireyin çevreye yönelik yararlı davranışlar geliştirmesini sağlamaktır. Bu farkındalık düzeyinde kişinin bilgi ve tutumlarını davranışa dökerek çevresel yönde aktif olması beklenmektedir. Başka bir ifadeyle kişinin sahip olduğu tüm çevresel bilgi ve tutumlarının, çevre dostu davranışlara dönüşerek ortaya çıkması hedeflenmektedir.¹⁰⁷

3. Çevre Psikolojisi

İnsanın çevreye etkilerini, çevrenin insana etkilerini inceleyen çevre psikolojisi¹⁰⁸, “*Bireylerle onların yapıları ve doğal çevreleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir disiplin*” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁹ 1879 yılında Wilhelm Wundt tarafından psikolojinin modern ve bilimsel bir disiplin olarak ortaya çıkması konusunda önemli adımlar atılmasına rağmen¹¹⁰ çevre psikolojisinin tarih sahnesine çıkışı 1960’lı yılları bulmaktadır. Bu nedenle çevre psikolojisi, psikolojinin diğer alt dallarına kıyasla oldukça genç denilebilecek bir bilim dalıdır. Çevre psikolojisi

¹⁰⁶ Mehmet Evkuran, *Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine*, F.Kayadibi (edt), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt: 2, (35-49), İstanbul, 2008.

¹⁰⁷ Sinan Erten, “Çevre eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?”, *Çevre ve İnsan Dergisi*, S.65/66, 2006, s.4.

¹⁰⁸ Nilgün Çolpan Erkan, *Çevre Psikolojisi Bağlamında Çevresel İmaj ve Beşiktaş Meydanı Örneği*, (Danışman: Doç. Dr. Zekiye Yenen), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s.3.

¹⁰⁹ Linda Steg, Agnes E. Van Den Berg, Judith I. M. De Groot, *Çevre Psikolojisi*, çev. Lütfiye Kaya Ciceralli, Eyyub Ensari Ciceralli, 1.Basımdan Çeviri, Ankara, Ekim 2015, s.2.

¹¹⁰ Ali Köse, Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 6.Baskı, İstanbul, Ağustos 2016, s.23.

teriminin ilk kez XX. yüzyılın ilk yarısında Hellpach tarafından kullanıldığı görülmektedir. Hellpach ilk çalışmalarında öncelikli olarak renk, şekil, ay, güneş gibi aşırı özellikli çevreleri inceleme alanına almış ve onların insan üzerindeki etkilerini incelemiştir. Sonraki çalışmalarında ise farklı kategorilere ayırdığı çevre unsuruna kalabalık, gürültü ve ses gibi aşırı çevresel uyaranları konu edinmiş, yoğunluğu şehir fenomenlerine ayırmıştır. Araştırmacı tarafından ele alınan bu konular, çevre psikolojisinin temel çalışma alanlarını oluşturmaya rağmen o dönemde henüz çevre-insan etkileşiminin bağımsız ve sistematik olarak pek fazla ele alınmadığı görülmektedir.¹¹¹ Başka bir kaynakta ise çevre psikolojisi teriminin ilk defa William Ittelson tarafından 1964 yılında New York'ta düzenlenen bir konferansta kullanıldığı ifade edilmektedir.¹¹² Çevre psikolojisinde Egon Brunswik (1903-1955) ve Kurt Lewin (1890-1947) bu disiplinin kurucuları olarak kabul edilmektedirler. Her ne kadar bu iki bilim insanının çevre psikolojisiyle ilgili ampirik çalışmaları bulunmasa da insan ve çevre ilişkisiyle ilgili çalışmalarında, fiziksel çevreyle psikolojik süreçlerin etkileşimini ele almaları ve insan davranışlarını yapay değil de gerçek yaşam ortamlarında incelemeleri, onların bu alanın kurucusu olarak kabul edilmelerini sağlamıştır.¹¹³

Bilinçaltına nüfuz eden çevrenin davranışlara yön verdiğini iddia eden Brunswik'e göre, psikolojide organizmanın özelliklerine verilen önemin, organizmanın çevresine de verilmesi gerekmektedir. Ona göre psikolojik özellikleri etkileyen başlıca şey çevrenin insanın bilinçaltısına nüfuz etmesidir. Brunswik, çevre unsurunun başka araştırmacılar tarafından bir bütün olarak ele alınmamasına ve çevrenin yapay olarak incelenmesine karşı çıkmıştır. Zira Brunswik'e göre söz konusu olan insanın içinde yaşadığı çevre tüm özellikleriyle ele alınmalı ve araştırılmalıdır.¹¹⁴ “*Toplumsal Eylem Araştırması*” terimini alana kazandıran Lewin ise toplumsal sorunlardan ayrıştırılmış gerçek yaşamı reddetmektedir. Ona göre

¹¹¹ Steg, Berg, Groot, s.2.

¹¹² Melek Göregenli, *Çevre Psikolojisi İnsan Mekân İlişkileri*, 4.Baskı, İstanbul, Şubat 2018, s.5.

¹¹³ Steg, Berg, Groot, s.2.

¹¹⁴ Steg, Berg, Groot, s.3.

indirgemeci bir tutumun sergilenmediği, sorunların öncelikli ele alındığı teorik uygulamaları barındıran, yapılan araştırmalar sonucunda da var olan toplumsal sorunlara çözüm yollarının üretildiği bir bakış açısına sahip olunmalıdır.¹¹⁵ Çevrenin insan davranışını belirlediği konusunda Brunswik ile aynı düşüncede olan Lewin'e göre davranış, çevre ve insan etkileşimi sonucunda oluşmaktadır. Fiziksel çevrenin önemini vurgulayan Brunswik'in aksine Lewin için sosyal ve kişisel çevre, fiziksel çevreden daha önemlidir. Lewin, bu alanda farklı fikir ve görüşleri olan öğrencilerini desteklemekten çekinmemiş ve çevre psikolojisinin öncü isimlerinden olan Baker ve Branfenbrenner gibi öğrencilerine ilham kaynağı olmuştur.¹¹⁶

1940-1950'li yıllarda günlük yaşamda bulunan fiziksel ortamlar ile psikolojik süreçlerin birbiriyle olan ilişkileri, çocukların bulundukları doğal çevredeki davranışları, iş ortamları gibi konular, çevre psikolojisinin sistematik olarak ele alınmayan öncü araştırma alanlarındandır. Diğer taraftan insan-çevre etkileşiminin sistematik olarak ele alınması 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların başlarına tekabül etmektedir. Bilimsel bir disiplin olma yönünde önemli bir çaba sarf eden bu alanın, hem geleneksel psikolojiden farkını göstermeye çalışması hem de insan ve çevre ilişkisinde farklı ortamların insan üzerindeki etkilerini (davranış ve algı olarak) incelenmesinden dolayı zamanla "*Mimari Psikoloji*" olarak da isimlendirilmiştir. Zira çevre psikolojisinin erken dönemlerinde yer alan başlıca konuların şekillenmesinde dönemin politik ve toplumsal ortamı etkili olmuştur. Modern mimarinin şekillenmesinde etkili olan asıl unsur ise savaştır. Mimari yapıları kullanacak potansiyel kitlenin nezih ve ferah ortamda yaşama isteğini karşılamak, savaş sonrasındaki mimarinin başlıca hedefi olmuştur. Yapılı fiziksel çevrenin, insanın davranışı ve iyilik hali üzerindeki etkileri ise mimari psikolojinin temel araştırma konularını oluşturmaktadır.¹¹⁷

¹¹⁵ Göregenli, s.6.

¹¹⁶ Steg, Berg, Groot, s.3.

¹¹⁷ İpek Gürkaynak, "Çevre Psikolojisi: Doğası, Tarihçesi, Yöntemleri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:21, S.1, 1988, s.1-4; Steg, Berg, Groot, s.3

1960'lı yıllardan sonra çevre sorunlarının insanlar tarafından yok sayılamayacak şekilde artması, çevre psikolojisi biliminin gelişmesine yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu gelişmeyle birlikte artık ele alınan konuların içeriğini insan kaynaklı çevre problemleri, çevre problemlerinin insan sağlığına ve iyi olma haline etkileri gibi meseleler oluşturmaktadır.¹¹⁸ Yapılan ilk çalışmalar hava kirliliği, gürültü, çevre kalitesi gibi konular üzerine odaklanırken, 1970 yılı sonrası enerji arz talep ilişkisi gibi konular alanın araştırma havuzuna dâhil edilmiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde ise “*çevreyi koruma*” alanın başlıca konusu olmuştur. Zaman içerisinde değişen bu yönelim mimari psikolojiden “*yeşil psikolojiye*”¹¹⁹ geçişi özetler niteliktedir. Şu anda ise çevre psikolojisi ekosistemlerdeki telafisi mümkün olmayan değişimleri incelemekte ve bu değişimin sorumlusunun insan olduğu gerçeğini kabul etmektedir. İnsanın yaşam iyiliğini korumayı ele alan çevre psikolojisi artık insan kaynaklı sorunlara sebep olan insan davranışlarının değiştirilmesini de ele almaktadır. Günümüzde ise çevre psikolojisi “*Sürdürülebilirlik Psikolojisine*” evrilmiştir.¹²⁰

4. Çevre Etiği

Çevre etiği, insan ve çevre arasındaki ilişkinin ahlak kurallarınca yöneltilmesi gerektiğini kabul eden felsefi bir disiplindir.¹²¹ Bu nedenle çevre-insan ilişkisinin sitemli incelemesini yapan çevre etiği şu üç konuya dikkat etmek zorundadır:

- a) Ahlak ve çevre ilişkisindeki kuralların neler olduğu,
- b) İnsanın kime-neye karşı sorumluluğu olduğu,
- c) Yüklenilen bu sorumlulukların haklı gerekçelerinin neler olduğu.¹²²

¹¹⁸ Göregenli, s.2.

¹¹⁹ Yeşil psikoloji, çevre psikolojisi konularının zaman içerisindeki değişimidir. Bu değişimle, çevre psikolojisinin alanının genişleyerek sadece insanın yaşamına önem verilmemesi, tüm varlığın değerli olduğu anlayışının kazandırılması amaçlanmaktadır. Yeşil psikoloji, insan yaşamını ön planda tutan mimari psikolojinin, tüm canlı yaşamını önemseyen bir çevre psikolojisi anlayışına evrilmesidir. (Steg, Berg, Groot, s.4).

¹²⁰ Steg, Berg, Groot, s.4.

¹²¹ Selim Kılıç, *Çevre Etiği*, 1.Baskı, Ankara, 2008, s.32.

Çevre etiğinin tarihi 1970’li yılların başlarına kadar uzanmaktadır. Ancak çevre etiğinin çalışma alanıyla ilgili bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Örneğin *biyosentrizm* ve *ekosentrizm* perspektifinden bakıldığında bu görüş ayrılıkları ana hatlarıyla kendisini belli etmektedir. Biyosenstrizmde insanın hakları ve ihtiyaçları da dâhil olmak üzere tüm canlı varlıklar eşit etik değere sahiptir ve hiçbir canlının diğerinden herhangi bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Ekosentrizm açısından ise etik değerlerin merkezinde ekolojik bütünlük bulunduğu için bu yönüyle ekosentrizm, biyosentrizme göre daha bütüncül bir durumu ifade etmektedir. Başka bir açıdan bakıldığında biyosentrizmde türler ya da bireysel unsurlar ön plandayken, ekosentrizmde ise sahip olduğu tüm unsurlarla ekosistemin korunması daha önemlidir.¹²³ İnsanın tahripkâr davranışları nedeniyle doğanın bütünlüğünün bozulmasına bir tepki olarak çevre etiği kendi içerisinde “*İnsan Merkezli Etik, Acı Merkezli Etik, Canlı Merkezli Etik, Bütüncül Çevre Etiği*” şeklinde dörde ayrılmakta ve her bir etik türü kendisinden önceki etik türünün alanını daha da genişletmektedir.¹²⁴

a) İnsan Merkezli Etik

İnsanı merkeze alan bu etik yaklaşımda önemli olan insandır ve diğer varlıkların hiçbir değeri bulunmamaktadır. İnsanın ön planda olduğu bu yaklaşım en dar etik anlayışı oluşturmaktadır.¹²⁵ Bu anlayışa göre insanın diğer varlıklara karşı hiçbir sorumluluğu olmadığı gibi böyle bir şeyin söz konusu edilmesi dahi mümkün değildir. Tek ve biricik olan insan, varlıklar dünyasında yegâne otorite sahibidir. Bu nedenledir ki herhangi bir varlığa karşı sorumluluğu da yoktur. Özne olan sadece

¹²² Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, çev. Ruşen Keleş, 1.Baskı, Ankara, Nisan 2006, s.46.

¹²³ Corporate Watch, *A’dan Z’ye Yeşil Kapitalizm*, (çev. Sezgin Sarı), 1.Baskı, İstanbul, Mayıs 2018, s.36-37.

¹²⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, “İslam ve Çevre Bunalımı”, (çev. Mevlüt Uyanık), *Journal Of Islamic Research*, S.4, Temmuz 1990,s.163.

¹²⁵ Kılıç, s.40.

insandır ve bunun için de bilinçli olmak tek koşuldur. Başka bir ifadeyle, insan değerli oluşunu aklını kullanabilmesine borçludur.¹²⁶

b) Acı Merkezli Etik

“*Bütün acı çeken varlıkların bir değeri vardır*” düşüncesinden hareket eden acı merkezli etik anlayışın temelinde iki önemli unsur vardır:

- a) Hayvanlara eziyet kabul edilemez.
- b) İnsanlar, hayvanlara karşı sorumludurlar.¹²⁷

Acı çeken varlıklara değer veren bu etik yaklaşım, insanla beraber zaman içerisinde gelişme gösteren hayvanların -özellikle de memeli hayvanların- ahlaki bir değeri olduğunu savunmaktadır. Bu görüşe göre zaman içerisinde gelişme göstermemiş olan hayvan ve bitkilerin hiçbir ahlaki değeri yoktur.¹²⁸ Acı merkezli etik açısından bakıldığında değerli oluşun yegâne unsuru acıyı hissetmektir. Acıyı hissetme gerekçesiyle sadece hareket halindeki hayvanların ele alınıyor olması, bu etik anlayışın önemli bir eksikliğidir. Bilince sahip olmak ve acı hissi duymak bu etik türünün kapsamına dâhil olmanın ön koşuludur. Bu iki koşul dikkate alındığında ise bu etik anlayışın öznesi sadece insanlar ve gelişme gösterebilmiş hayvanlardır.¹²⁹

c) Canlı Merkezli Etik

Etik yaklaşımların hepsi kendinden önceki yaklaşımların sınırlarını genişlettiği için canlı merkezli etik de acı merkezli etiğin alanını genişletmektedir.¹³⁰ Bu etik türünde insanlar, hayvanlar, az gelişmiş olarak kabul edilen bitkiler özne olarak kabul edilir. Canlı merkezli etikte değerli olmanın tek şartı “*yaşam*”dır. Bu sebeple

¹²⁶ Mesut Kayaer, “Çevre ve Etik Yaklaşımlar”, *Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, S.2, 2013, s.69-70.

¹²⁷ Kılıç, s.40.

¹²⁸ Fatma Ağbuğa, *Çevre Sorunlarına Etik Bir Yaklaşım: Felsefi Bir Sorgulama*, (Danışman: Doç. Dr. Fikri Gül), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s.41-42.

¹²⁹ Kayaer, s.70-71.

¹³⁰ Turan Ergün, Nesrin Çobanoğlu, “Sürdürülebilir Kalınma ve Çevre Etiği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, S.1, 2012, s.113.

de gelişme düzeyi ne olursa olsun yaşayan her organizma değerlidir.¹³¹ Bilinç ve acı çekmekle sınırlanmayan bu etik anlayışta, bilinç sahibi olmayan ya da düşük düzeyde bilince sahip olup zaman içerisinde hiçbir gelişme gösteremeyen tüm organizmalar ve bitkiler ahlaki değer kapsamına dâhil edilmektedir.¹³²

d) Bütüncül Çevre Etiği

Bütüncül çevre etiği canlı ve cansız tüm varlıkların değerli olarak kabul edildiği etik yaklaşımdır. Bu etik türüne göre dünya üzerindeki canlı ve cansız tüm varlıkların her biri bütünü oluşturan değerli parçalardır. Bu nedenle topluluk sınırlarının en geniş olduğu bu etik yaklaşımda cansız varlıklar da değerli kabul edilmekte ve bir özne haline gelmektedir.¹³³ Canlı ve cansız varlıkları değerli yapan şey biyosfer içerisinde ‘‘var olma’’larıdır. Canlı ve cansız ayrımı olmaksızın değerli kabul edilen tüm varlıklar, herhangi bir varlık için araç olarak kabul edilmemektedir. Hepsinin varlığı anlamlı bir bütünün oluşması ve ekolojik dengenin bozulmaması için gerekli, değerli ve biriciktir.¹³⁴

5. Çevreci Davranışlar

a) Aktif Çevreci Davranışlar

Dünya XX. yüzyılın önemli bir bölümünde insan kaynaklı problemler nedeniyle büyük çevresel felaketler ve yıkımlar yaşamıştır. Bu bağlamda Birinci ve İkinci Dünya Savaşları, Çernobil, ozon tabakasının delinmesi, Bhopal,¹³⁵ Ezon-

¹³¹ Kılıç, s.41.

¹³² Jardins, s.243.

¹³³ Necmettin Özerkmen, ‘‘İnsan Merkezli Çevre Anlayışından Doğa Merkezli Çevre Anlayışına’’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:42, S.1-2, 2002, s.181.

¹³⁴ Coşkun Karaca, ‘‘Çevre, İnsan ve Etik Çerçevesinde Çevre Sorunlarına ve Çözümlerine Yönelik Yaklaşımlar’’, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 11, S.1, Haziran 2007, s.12-13; Kılıç, s.42.

¹³⁵ 1984 yılının Aralık ayında, Amerikalı bir şirketin yönettiği, Hindistan’ın ‘‘Bhopal’’ şehrinde bulunan, tarım ilacı üreten bir fabrikada meydana gelen gaz kaçağı olayıdır. Bu olay sonucunda yaklaşık 20.000 kişi ölürlen, 200.000’i 15 yaş ve altı, 3000’i hamile olan toplamda 520.000 insan ve birçok hayvan bu çevre felaketinden etkilenmiştir. Önder Porsuk, Faruk Yorulmaz, ‘‘Bhopal Kimyasal Kazası: Tarımda Daha Çok Verim İçin...(Mi)?’’, *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 2011, s.22-23.

Valdez¹³⁶ gibi olaylar sonrasında yaşanan çevresel yıkımlar insanların gündemlerine aldıkları, toplumun üzerinde durduğu ve hassasiyet göstermeye başladığı konular olmuştur. Tüm bu olumsuz durumlardan dolayı çevreci faaliyetler büyük önem kazanmıştır. Doğanın korunması ve iyileştirilmesi, çevre kirliliği ve bunun sonucunda oluşan tehlikeyi azaltma, kültürün ve canlı türlerinin korunması gibi konular çevreciliğin ilgi alanına dâhil olurken, bunların yanı sıra küresel ısınma, barajlardaki su oranının azalması, göllerin kuruması, toprağın kısırlaşması gibi konular halkın her kesimi tarafından hissedilir olmuştur. İnsanoğluna yüzyıllardır ev sahipliği yapmış olan dünyanın maruz kaldığı kirlilik, son 50 yıllık bir dilimde insanların hiç değişmeyen gündemleri arasındaki yerini almıştır. Özellikle azalan doğal kaynaklar ve artan nüfus, tüm canlı yaşamı için tehlike çanlarının çalmasına neden olmaktadır. Artan nüfus hızına paralel olarak tüketimin de hızla artması, gelecek nesiller için düşük bir yaşam standardı anlamına gelmektedir. İnsanoğlunun uzun yaşama hatta mümkünse ölmeme arzusu tüketim hızını arttıran bir diğer faktördür. Bundan dolayı toplumun çevreye duyarlılık oranının artması, üretim piyasasını da şekillendirmiştir. Kurum ve kuruluşlar, çevreci anlayışı kapitalist forma uygun bir hale getirmişlerdir. Üretim yapan şirketlerin ilişkili olduğu kurum ve kuruluşlar irdelenmiş ve alışveriş yapılan bu şirketlerin üretimlerinde ve etkileşimlerinde çevreciliğin ön plana çıkarılması tüketici toplum tarafından talep edilmeye başlanmıştır. Kamuoyu baskısıyla oluşan bu yeni çevreci ürün pazarı, doğallığa vurgu yapmaktadır. Bu nedenle toplumun içerisinde şekillenen çevrecilik artık bireyin eylemlerini ve tercihlerini şekillendirmeye başlamıştır. Kişilerin bireysel hayatlarında geri dönüşümü mümkün olan, az enerji harcayan, doğaya zarar vermeyen çevreci ürünleri satın alma eğilimleri ortaya çıkmış ve bu eylemler bireysel

¹³⁶ 1989 yılında 10,8 milyon galon petrol kaza sonucu denize akmıştır. Bunun neticesinde ise deniz kuşlarından balinalara kadar birçok hayvan ölmüştür. Gülin Muşul, *Deniz Kazalarının Çevreye Olan Ekonomik Etkileri, Hukuksal Boyutları ve Türkiye Örneği*, (Danışman: Doç. Dr. Cem Saatçioğlu), İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve İşletmeciliği Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2012, s.25.

aktif çevreci davranışlar olarak ifade edilen geri dönüşümü mümkün davranışların oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹³⁷

Toplumsal aktif çevreci hareketler ve bireysel yaşamda mümkün olduğunca çevreci davranma çabası, aktif çevre duyarlılığı olarak ifade edilmektedir.¹³⁸ Kişilerin çevre sorunları hakkında yapılan toplantılara katılması, çevre sorunları konusunda insanları bilgilendirmesi, ağaç dikmek gibi doğayla ilişkili faaliyetlere ve çevre sorunlarını protesto eden yürüyüşlere katılması, çevre sorunlarına dair okumalar yapması, pilleri çöpe değil geri dönüşüme atması, doğada kaybolması uzun yıllar süren plastik yerine cam veya doğal madde kullanması, suya ve toprağa karışması halinde kirliliğe neden olacak olan kullanılmış yağları muhafaza edip geri dönüşüme atması, kâğıtları geri dönüşüme göndermesi gibi davranışlar bireyin hayatındaki aktif çevreci davranışlara örnek olarak gösterilebilir.¹³⁹

b) İsraftan Kaçınma

Sözlükte “*gereksiz yere para, zaman, emek, vb. harcama, savurganlık*”¹⁴⁰ anlamlarına gelen israf, kişinin söz ve eylemlerinde, din, örf ve toplumun yeterli gördüğü ölçülerin dışına çıkarak, imkânını ve mallarını gereksiz yere harcamasını ifade etmektedir. Gazali, din, âdet ve insanlık ölçüsünde yapılan harcamaların cömertlik boyutunu aşarak har vurup harman savurulmasını israf ve bu ölçünün altında kalıp kısmayı ise cimrilik olarak tanımlamaktadır. Kişinin yaşamını devam ettirmesi için gerekli olan ihtiyaçları sınırlıdır ve bu ihtiyaçlar, israf kapsamına girmez. Ancak kişi, hayati öneme sahip olan bu ihtiyaçlarında, arzu ve isteklerinde aşırıya gitmesi halinde bireysel israf yapmış olur ve bu kişiye müsrif denir. Toplum içerisinde lüks tüketimde bulunanların sayısı arttıkça fakirleşme oranı artar ve orta sınıfta ekonomik anlamda bir daralma olur. Milletlerin kamusal harcamalarının ihtiyaca yönelik olmayıp gereksiz lüks harcamalardan oluşması, toplumu

¹³⁷ Ümit Alınçık, “Çevreci Yönelim, Çevre Dostu Davranış ve Demografik Özellikler: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:14, S.20, 2010, s.508-511.

¹³⁸ Greg Garrard, *Ekoeleştirici*, (çev. Ertuğrul Genç), 2.Baskı, İstanbul, Ekim 2017, s. 39-41.

¹³⁹ Ayten, s.214.

¹⁴⁰ TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, 02.03.2021, 23:50.

yoksullaştıracacağı için bu durum toplumsal uçurumun artmasına ve iktisadi gerilemeye neden olur.¹⁴¹

Doğal denge içerisindeki uyum, düzen, döngü gibi her şey ekonomi pazarında değer kaybetmektedir. Bu pazarda önemli olan şey üretim, pazarlamak ve tüketimdir. Günümüzde toplumlar, genel olarak ihtiyacı kadar üretim yapmaktan, ihtiyacı olmadığı halde sürekli ve çok tüketim yapan topluma evrilmişlerdir. Oluşturulan bu tüketim toplumunda mutluluğa ulaşmanın yegâne yolu ise para harcayarak elde edilen sınıfsal statüleri kazanmakla mümkündür. Elindekilerle mutlu olan ve birbirlerine manevi bağlarla sıkı sıkıya bağlı olan toplum, ihtiyaç duymadığı halde elinde olmayanlarla mutluluğun sağlanacağını zannedip onu satın alma yarışına girmiştir. Bu durum reklamlarla oluşturulan algılar ve sosyolojik yönlendirmelerle daha da teşvik edilmektedir. Toplumun daha önceden çok fazla ihtiyaç duymadığı maddi şeylere yönelmesi durumunda herhangi bir kalite kaygısı gözetmeksizin ifade edilen şeyleri karşılayacak üretim çabasına girilmektedir. Bu anlayışla oluşturulan ve israfın çıkış noktası olan üretim-tüketim döngüsünde ise ekonomiyi korumak adı altında sınıfsal ayrımlar yapılmakta ve bu sınıfsal ayrımların toplumda kabullenilmesi sağlanmaktadır. Bu durum insanlar üzerinde farklı psiko-sosyal etkilere neden olmuştur. Örneğin, insanoğlunun modernite adı altında büyük kentler oluşturması, zamanla manevi bağlarından kopmasına ve onun yalnızlaşmasına zemin hazırlamıştır. Yalnızlaşan insan ise para harcadıkça, satın aldıkça, başkalarından farklı oldukça mutluluğu kazandığına inanmaktadır. Tüketeceği kadar üreten ekonomi, artık üretileni tükettirecek şekilde işler hale gelmiştir. Gösterişli yaşama hevesi ise toplumsal ayrıma, manevi bağların kopmasına ve çevre kirliliğine neden olmaktadır.¹⁴² Bireylerin ev temizliği ve kişisel temizliklerinde suyu israf etmemesi, ekmek gibi gıda ürünlerinin tüketimine dikkat etmesi, yeni bir elektronik ürün alırken tasarruflu olanı tercih etmesi, ev içerisinde kullanmadığı cihazları tamamen

¹⁴¹ Cengiz Kallek, ‘‘İsraf’’, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:23, 2001, s.178-180.

¹⁴² Recep Ardoğan, *Varlık Anlayışından Ahlaki Temellere İslam’da Ekoloji*, 2.Baskı, Kahramanmaraş, 2018, s.229-231.

kapatması gibi davranışlar bireyin israftan kaçınma davranışlarına örnek olarak gösterilebilir.¹⁴³

6. Çevre Sorunları

Çevre sorunları, ekolojik döngünün, insan kaynaklı faktörlerce kirletilmesi sonucu, yok sayılamayacak derecede tahrip ve yıkıma uğramasıdır.¹⁴⁴ Yaşadığımız dünya, varoluşu itibarıyla eşsiz bir güzelliğe ve sistematik bir döngüye sahiptir. Dünya içerisinde yer alan her unsur ise bu eşsiz güzelliğin değerli ve sistemin devamlılığı için zaruri derecede önemli bir parçasıdır. İşte bu sebeple ekolojik döngüde yer alan her varlık değerli ve biriciktir. Bu sistematik döngü içerisinde yaşanacak herhangi bir yıkım ise yok oluşun habercisi konumundadır. Dünya hayatına bakıldığında ise insan haricindeki her varlığın, varoluşuna uygun hareket ettiği görülmektedir. Tüm varlıklar içerisinde yalnızca insan kendi istek, arzu ve menfaatleri için yıkıcı eylemlerde bulunmakta ve bu eşsiz ekolojik döngüyü bozmaktadır. Bu sebeple de çevre sorunlarının tek nedeni insan ve insan kaynaklı eylemlerdir.

Geçmişten günümüze insanoğlu çevreyle her zaman etkileşim halinde olmuştur. Doğanın zor koşulları karşısında hayatta kalmaya çalışan insan, zaman içerisinde önce doğaya üstünlük kurmak için çabalamış, ardından da onu egemenliği altına almaya çalışmıştır. İnsanın, yaşamaktan üstünlük kurmaya evrilen zihin yapısı onun dünyaya bakış açısını da etkilemiştir. Örneğin, Galileo ve Newton'dan itibaren doğa biliminin yegâne amacı, doğayı tahakküm altına almak olmuştur. Amacı yaşayabilmekten egemen olmaya evrilen insan ise çevresel sorunların ortaya çıkmasının temel nedenidir. İnsanın doğayı sınırsızca kullanması ve sömürmesi sonucunda ise ortaya çıkan ekolojik sorunlar her geçen gün daha da artmış ve önüne geçilemez bir hale gelmiştir.¹⁴⁵ Çevresel sorunların bu kadar çok artmasına ve önüne

¹⁴³ Ayten, Sahip Olma Mı, Emanet Görme Mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, s.214.

¹⁴⁴ S. Erol Uluğ; *Çevre Kirlenmesinin Boyutları*, R. Keleş (edt.), İnsan Çevre Toplum, (93-101), Ankara, 2016, s.94.

¹⁴⁵ Keleş, Hamamcı, s.13.

geçilemez bir hale gelmesine sebep olan insan kaynaklı nedenler ise başlıca dört başlık altında toplanmaktadır: *Nüfus, Sanayileşme, Şehirleşme ve Aşırı Tüketim*.

a) Nüfus

Şekil 1. Dünya Nüfus Artış Grafiği¹⁴⁶

Dünyada birçok canlı çeşitliliği bulunmaktadır. Tüm bu canlıların doğum ve ölüm olayları, nüfus yoğunlukları doğal ekosistemler tarafından kontrol edilmektedir. Ancak sadece insan, üreme ve çoğalma döngüsünde, bu ekosistemlerden bağımsız olabilmiş, akıllı ve zekâsıyla diğer canlılardan farklılık göstermiş ve yaşamının kontrolünü eline almayı başarabilmiştir. İnsan ekolojik sistemlerin döngüsünden kendini kurtarmayı başarmış bir varlık olarak tarihsel süreçte—özellikle Sanayi Devriminden sonra—her dönem nüfusunu artırmıştır. Örneğin, M.Ö. 10.000 yılında 86 milyonluk dünya nüfusunun ortalama ömür süresi 20 yıldır. Milattan sonra ise 250 milyonluk insan nüfusunun kendini ikiye katlama süresi ortalama 2000 yıldır. 2000’li yıllara gelindiğinde ise dünya, ortalama olarak 6-8 milyar nüfusa ev sahipliği yaparken, bu nüfusun ortalama yaşam süresi 65 yıl, kendini ikiye katlama süresi ise 41 yıl olmuştur.¹⁴⁷ Yaşadığımız dünyada insan nüfusunun hızlı bir şekilde artması

¹⁴⁶ <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/19394/> 02.02.2021, 18:47.

¹⁴⁷ A. Kadir Topal, “Çevre Sorunlarının Kaynağı Olarak Nüfus Artışı?”, *Türk İdare Dergisi*, S.470, 2011, s.135.

sonucu, başta gıda tedariki olmak üzere çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır.¹⁴⁸ Nüfusun bu denli hızlı artışıyla beraber, insanlar “*gelişmek*” adı altında, yaşamak için doğayı hor kullanmaktan çekinmemişler ve çevreyi tahrip etmişlerdir. Nüfusun bu denli artışına paralel olarak artan talepleri karşılama yarışına giren insanlar yüzünden doğanın sömürülmesinin kapıları insanoğluna sonuna kadar açılmıştır. Parasal kazanç uğruna insanlar, tükenbilir doğal kaynakları bitirmenin eşiğine gelmiş ve yaşamak gayesiyle başka canlı yaşamlarına son vermekten kaçınmamışlardır. Bunun sonucunda ise doğal kaynaklarla birlikte birçok canlı türü tükenme noktasına gelmiştir. Bu sebeple 8 milyara yaklaşan ve zamanla daha da artacağı öngörülen insan nüfusu, çevre sorunlarının ortaya çıkmasının asıl sebebidir.¹⁴⁹

b) Sanayileşme

Şekil.2.Sanayi Devrimi¹⁵⁰

¹⁴⁸ Hülya Baykal, Tan Baykal, “Küreselleşen Dünyada Çevre Sorunları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, S.9, 2008, s.3.

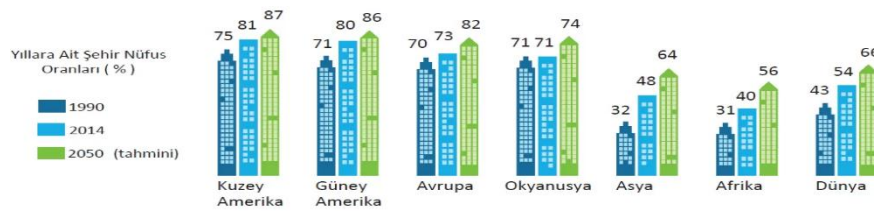
¹⁴⁹ Toptancı, Toptancı, s.186; Keleş, Hamamcı,s.42,47.

¹⁵⁰ <https://www.sektorumdergisi.com/sanayi-devrimleri-ve-endustri-4-0/> 02.02.2021, 19:10.

Sanayi Devrimi sonrasında, ülkeler hızlı bir sanayileşme sürecine girmişlerdir. Ancak sanayileşmenin bu kadar hızlı ve plansız olması çevre sorunlarının oluşmasına neden olmuştur. Çünkü sanayileşme yarışının ilk dönemlerinde “çevre”, insanoğlunun sanayi atıklarını rahatlıkla atılabileceği bir çöplük konumundaydı. Ancak günümüzde ise çevre başlı başına bir kaynak olarak görülmekte ve sanayilerin bu kaynağı kirletmemesi için azami önem gösterilmektedir.¹⁵¹

Çevre sorunlarının en büyük sebepleri arasında yer alan sanayileşme, tüm kirliliklerin oluşmasının nedenlerinden biri olup, doğrudan ve telafisi zor bir şekilde çevreyi kirletmektedir. Fabrika atıklarının toprağı ve suyu kirletmesi, fabrikada oluşan zararlı dumanların bilinçsizce ve arıtma yapılmaksızın havaya salınması, insan ve çevre sağlığını büyük ölçüde etkilemektedir. Bunlara ek olarak oluşan görüntü ve gürültü kirliliğı ise yaşamı olumsuz yönde etkileyen ve sanayileşmeden kaynaklanan kirlilik çeşitlerindendir.¹⁵² İnsanların, artan arz ve taleplerine yetişme, yaşam standartlarını artırma gayesine göre şekillenen sanayi üretim sistemi her geçen gün kirliliğı arttırmaktadır. Örneğın, motorlu taşıtların hızlı bir biçimde artışı hava kirliliğinin oluşmasına, her geçen gün artan sanayileşme hareketi ise ormanlık alanların tahrip olup, yok edilmesine neden olmaktadır.¹⁵³

c) Şehirleşme

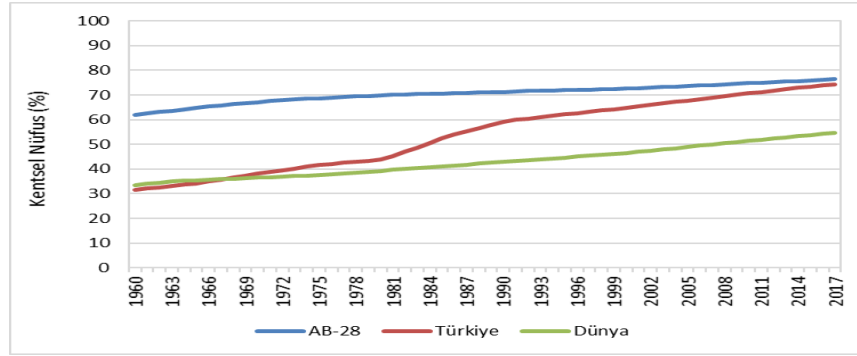
Şekil.3. Yıllara Ait Şehir Nüfus Oranları¹⁵⁴

¹⁵¹ A. Kadir Halkman, Metin Atamer, A. Hamdi Ertaş, “Endüstri ve Çevre İlişkileri”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği Dergisi*, 2000, s.1030.

¹⁵² F. Kayadibi (edt.), *Çevre Sorunları Karşısında Dinler*, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt: 1, (279-289), İstanbul, 2008; Keleş, Hamamcı, s.76,78.

¹⁵³ Ali Küçükosmanoğlu, “İnsan Sağlığı, Sanayileşme ve Ormanlar”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt:44, S.1-2, 1994, s. 107-110.

¹⁵⁴ <https://www.cografyaci.gen.tr/sehirlesme-sanayi-ve-goc-iliskisinin-toplumsal-etkileri/> 02.02.2021, 19:28.

Şekil.4.Kentsel Nüfus Oranları¹⁵⁵

Sanayi devrimi sonrasında toplumsal yapı ve yaşam şekli değiştiği için şehirleşme çevresel bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Sanayileşmeyle birlikte artan çalışma alanları, kırdan kente göçleri hızlandırmış ve bilinçsiz bir şehirleşme yaşanmıştır.¹⁵⁶ Kontrolsüz ve düzensiz bir şekilde kırdan kente yapılan göçler, göç edilen şehrin alt yapısal olarak çökmesine ve gecekondulaşmanın artmasına neden olmaktadır. Bir imar sorunu olan gecekondulaşma aynı zamanda bir insanlık sorunudur. Çünkü gecekondulaşmanın olduğu yerlerde baş gösteren ilk sıkıntı alt yapı yetersizliğidir. Alt yapının yetersiz oluşu ise kır hayatını bırakıp gelen insanların, kötü şartlarda yaşamalarına neden olmaktadır. Çünkü plansız yapılaşma olan gecekonduar çoğunlukla şehir çöplüklerine yakın yerlerde bulunmaktadır. Bu ise sağlık yönünden önemli sorunları beraberinde getirmektedir. Suyun, toprağın ve havanın kirlendiği şehir hayatında yaşanan bir diğer sorun ise betonlaşmanın artmasıdır. Plansız bir şehirleşme sonucunda hem tarım toprağı olarak kullanılabilecek yerler verimsiz bir hale getirilmiş hem de aşırı betonlaşma zaman içerisinde insan psikolojisini etkileyen durumlardan biri olmuştur.¹⁵⁷

Şehirleşme politikalarının önceliği, yaşanabilir nezih ortamları oluşturmak olmalıdır. Örneğin, XX. yüzyılın önemli mimarlarından olan Le Corbusier, Avrupa seyahati sırasında 1911 yılında İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'un mimarisine hayran kalmıştır. Le Corbusier, dönemin diğer büyük şehirleriyle İstanbul'u kıyasladığında,

¹⁵⁵<https://cevreselgostergeler.cs.gov.tr/kentsel---kirsal-nufus-orani-i-85670/02.02.2021, 19:56>.

¹⁵⁶ Kayadibi, s.279; Keleş, Hamamcı, s.57-58; Toptancı, Toptancı, s.239.

¹⁵⁷ Mümtaz Levent Akkol, "Kentleşme ve Çevre Sorunları", *Çevre Sosyolojisi Ders Notu-1*, 2019, s.64-74.

İstanbul'un tüm dünya şehirlerine örnek olabilecek nitelikte olduğunu belirtmiştir. Hatta yaptığı bir kıyaslamada New York'un “kıyamet”, İstanbul'un “cennet” olduğunu ifade etmektedir. Çünkü İstanbul, ağaçlarla ve yeşillikle iç içe bir şehir mimarisine sahipken, Avrupa şehirleri ağaçların söküldüğü taş ocaklarına benzemektedir.¹⁵⁸

d) Aşırı Tüketim

Dünya nüfusunun hızla artması tüketim hızını da artırmaktadır. Artan nüfusla beraber taleplerin çoğalması, üretim ve tüketim çarkını hızlandırmaktadır. İhtiyaç fazlası kullanılan her doğal kaynak, kirlenme ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Tüketim adı altında doğal kaynakların lüzumsuz derecede fazla kullanılması, aşırı tüketimin çevre sorunlarının başlıca nedenleri arasında yer almasına neden olmaktadır.¹⁵⁹

Dünyadaki her canlının tüketim yapıyor olmasına rağmen sadece insanın yaptığı tüketim kirlilik ve yok olmaya neden olmaktadır. Bunun sebebi ise insanoğlunun tüketim kavramına yüklediği farklı anlamlardır. İnsanlar tüketim yapmayı elit olmak, toplumsallaşmak ve hayat mutluluğu olarak algılamaktadırlar. Bu anlayış, insanın tüketim zihniyetini mantıklı kalıplara soktuğu bir yaşam tarzını beraberinde getirmektedir. Bu yaşam tarzıyla beraber insanlar ihtiyaçları kadar değil ihtiyaçlarından fazla tüketim yapmaktadırlar.¹⁶⁰ İnsan, kendine yabancılaştıkça, doğaya da yabancılaşmış ve doğadaki tüm unsurların onun için var olduğu anlayışını taşımaya başlamıştır. Üretileni tükettirmek için yapılan propagandalardan biri de insanların reklam veya afişlere bakarak ihtiyacı olmayan şeyleri ihtiyacı varmış gibi algılamalarını sağlamaktır. Kişinin empati yapmasına engel olan benmerkezcilik ise bir diğer aşırı tüketimi artıran etkenler arasında yer almaktadır. Bencilliği temel alan

¹⁵⁸ Mine Kışlalıoğlu, Fikret Berkes, *Çevre ve Ekoloji*, 16.Baskı, İstanbul, Ekim 2018, s.135-136.

¹⁵⁹Kayadibi, s.279; Karaca, “Çevre, İnsan ve Etik Çerçevesinde Çevre Sorunlarına ve Çözümlerine Yönelik Yaklaşımlar”, s.7; Ruşen Keleş, *100 Soruda Çevre*, 1.Baskı, İzmir, Şubat 2013, s.100-103.

¹⁶⁰ Ahmet Kayan, “Çevre Sorunlarına Eğitimle Farkındalık Oluşturma”, *Journal Of Awareness*, Cilt:3, 2018, s.485-486.

bu anlayışa sahip olan bir bireyin kendi haricindeki hiçbir şeyi düşünmeyeceği bir gerçektir. Bencilleşen ve kendine yabancılaşan insanın yaptıklarını ve yapacaklarını meşru görmesinin temelinde ise mutlak mülkiyet anlayışı vardır. Kişinin herhangi bir şeyin mutlak sahibi olması anlayışıyla, mülkiyeti üzerinde yapacağı her türlü tasarrufun meşruluğuna zemin hazırlanmaktadır.¹⁶¹

7. Çevre Kirliliği

Çevre, fiziki ve biyolojik tüm unsurların varlığını sürdürdüğü yerdir. Hava, su, toprak fiziki unsurları oluştururken; mikroorganizmalar, insanlar, hayvanlar, bitkiler de biyolojik unsurları oluşturmaktadır. İnsanlar dışındaki bu unsurların haddinden fazla kullanılması ve aşırı tüketimi neticesinde ekolojik denge bozulmakta ve çevre kirliliği kaçınılmaz bir son olarak karşımıza çıkmaktadır. Tahrip edilen doğanın iyileşmesine fırsat vermeksizin menfaatler için yıkıma devam edilmesi, çevre kirliliklerini her geçen gün daha da arttırmaktadır.¹⁶² Rahat bir hayat yaşama arzusu, siyasi üstünlük talebi gibi insana özgü kişisel duygu ve düşünceler çeşitli kirliliklerin oluşmasına neden olmaktadır. Doğa içerisindeki hiçbir döngüde kirlilik bulunmazken, tüm kirliliklerin tek kaynağı ise insandır.

Ekosistemlerin dengesini bozan çevre kirlilikleri altı başlık altında toplanabilir.

a) Hava Kirliliği

Hava kirliliği, atmosferde artan zararlı gazların hem atmosfere hem de canlılara zarar verecek derecede havayı kirletmesidir. Hava kirlenmesine neden olan maddeler (toz, duman, gaz, vb.), kirlenme oranı, şimdi ve gelecekteki kirlilik boyutları gibi konular hava kirliliği içerisinde incelenmektedir. Havanın bu derece kirlenmesi ve bu kirli havanın teneffüs ediliyor oluşu ekosistemlerin bozulmasına, canlıların zarar görmesine, kronik birçok hastalığın oluşmasına neden olmaktadır.¹⁶³

¹⁶¹ Recep Ardoğan, “Tüketim Nüfusu ve Çevre Sorunları: Orantısız Denklem”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırma Dergisi*, Cilt:1, S.4, 2012, s.82-86.

¹⁶² Toptancı, Toptancı, s.56; Güney, Bozyiğit, Meydan, Kılıç, Bulut, s.91.

¹⁶³ Keleş, Hamamcı, s.82-83; Toptancı, Toptancı, s.112; Güney, Bozyiğit, Meydan, Kılıç, Bulut, s.176.

Hava kirliliğine sebep olan kirleticiler doğal kirleticiler ve yapay kirleticiler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğal kirleticiler, doğada kendiliğinde var olan, ekosistemlere zarar vermeyen kirleticilerdir. Örneğin, polen, volkan püskürmesi ve orman yangını sonucu oluşan dumanlar gibi. Bu kirleticiler doğayı kirletiyor gibi görünse de aslında doğal dengenin bir parçası olan, çevreye zarar vermeyen geçici kirlilikler oluşturmaktadır. Yapay kirleticiler ise insan eylemleri sonucu ortaya çıkan, doğal dengeyi bozan ve ekosistemlere kalıcı zarar veren kirleticilerdir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında, tüm dünya devletlerinin “*gelişmiş olabilmek*” gayesiyle sanayileşme yarışına girmeleri ve bu yarışın plansız bir şekilde uygulanması hava kirliliğinin oluşumundaki en büyük etkidir. Çünkü sanayi, santral, fabrika, egzoz gibi kirleticilerden çıkan duman ve zehirli gazlar havayı kirleten başlıca yapay kirleticilerdir.¹⁶⁴

Hava kirliliği ciddiye alınması gereken, tüm canlı sağlığını doğrudan etkileyen bir kirlilik türüdür. Çünkü hava, rüzgârlarla taşındığı için sürekli bir akıma sahiptir. Bu sebeple yakın veya uzak fark etmeksizin, atmosferde yer alan bir kirlilik başka bölgeleri de etkilemektedir. Örneğin, 1952 yılında Londra’da, kış vakti sis ile harmanlanan ve hareketsiz kalan kirli hava, kendini temizleyemediği için iki hafta gibi bir sürede 4000 kişinin, 1963 yılında New York’un kirli havası ise 300 kişinin ölmesine neden olmuştur.¹⁶⁵ 26 Nisan 1986 yılında Ukrayna’da yaşanan Çernobil felaketi sonucu, hava ile taşınan radyasyon, ülkemizin tüm Karadeniz kıyısına yayılmış ve bunun sonucunda ise birçok vatandaşımızın kanser olmasına ya da kanserden ölmesine neden olmuştur.¹⁶⁶ Aynı zamanda çağımızın en büyük problemlerinden olan küresel ısınmanın da asıl sebebi atmosferde artan zehirli gazlar sonucu ozon tabakasının delinmesine neden olan hava kirliliğidir. Küresel ısınma

¹⁶⁴ Ebru Nur Tekel, *Çevre Sorunlarından Hava Kirliliğinin Öğretilmesinde Argümantasyon Tabanlı Fen Öğretiminin Etkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Ömer Saylar), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.13.

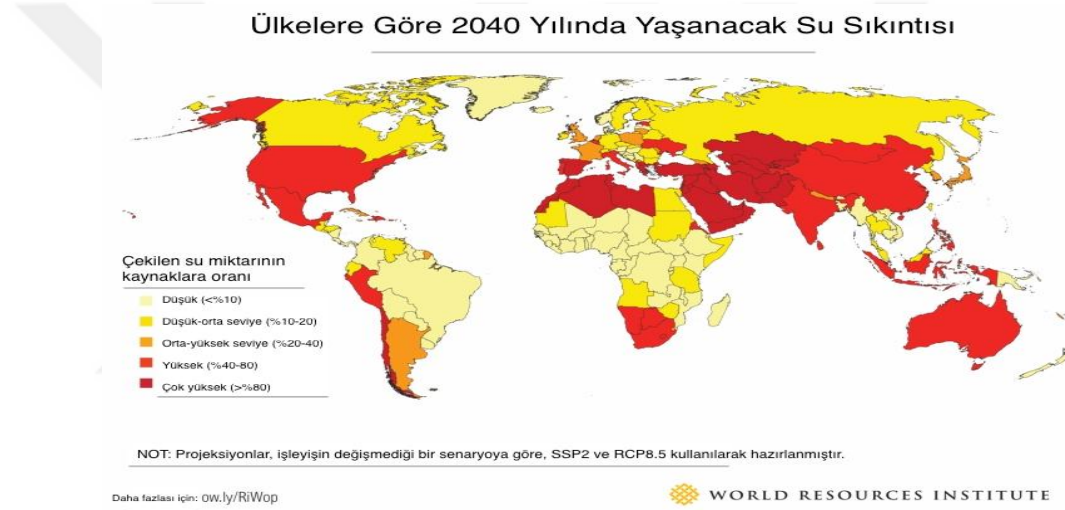
¹⁶⁵ Işık Öz (Sezen), Sevgi Yılmaz, “Erzurum Kent Merkezinde 1994-2004 Yılları Arasındaki Hava kirliliği Durumu”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:37, S.2, 2006, s.217.

¹⁶⁶ Nermin Kılıç, “Çevre ve Dış Politika İlişkisi: Çernobil Kazası ve Türk Dış Politikasına Yansıması”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, S.1, 2017, s.152-156.

sonucunda ise büyük iklim değişimleri yaşanmakta, buzullar erimekte ve bu ekosistemde yaşayan hayvan türleri yok olmaktadır.¹⁶⁷

Hava kirliliğinden en çok etkilenen canlılar içerisinde fotosentez yaparak oksijen üreten bitkiler yer almaktadır. Hava kirliliği bitkilerin dış görünüşünü ve organik yapısını etkilemekte ve onların hasta olmalarına neden olmaktadır.¹⁶⁸ Örneğin, kirleticilerden biri olan ozon nedeniyle, San Bernardio Milli Ormanları'nda 400.000 dekarlık alanın kirlendiği tespit edilmiştir.¹⁶⁹

b) Su Kirliliği

Şekil.5. Ülkelere Göre 2040 Yılında Yaşanacak Su Sıkıntısı¹⁷⁰

Su kirliliği, suyun doğal yapısına bu doğallığı bozacak malzemelerin karışarak yol açtığı kirliliktir. Su kirliliğine sebep olan kirleticiler yapay ve doğal olmak üzere ikiye ayrılır. Kanalizasyon, konut atıkları, evsel atık su sistemlerinin yetersizliği, büyük endüstri kuruluşlarının arıtma ve atık boşaltma sistemleri gibi beşeri faktörler yapay kirleticiler kapsamındadır. Bu kirleticilerden dolayı kirliliğe maruz kalan

¹⁶⁷ Ayşen Satır Reyhan, Hakan Reyhan, “Küresel Isınmanın Nedenleri, Sonuçları ve Çözümleri Üzerine Yeni Değerlendirmeler”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt:11, S.26, 2016, s.1.

¹⁶⁸ Kamuran Güçlü, “Bitki ve Hava Kirliliği”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, S.1-4, 1986, s.108.

¹⁶⁹ Jean L. Marx, “Hava Kirliliği: Bitkiler Üzerine Etkileri”, (çev. Sücaettin Kırımhan), *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, S.4, 1976, s.246.

¹⁷⁰ <https://www.suhakki.org/2015/09/2040-yilinda-en-cok-su-sikintisi-cekecek-ulkeler/> 02.02.2021, 20:15.

suyun doğal yapısı bozulmakta ve canlı-cansız tüm varlığa zarar vermektedir.¹⁷¹ Örneğin, sıvı tıbbi atıkların bertaraf edilmesinde gerekli önem ve hassasiyetin gösterilmemesi doğrudan su kirliliğine neden olmaktadır. Çünkü birçok tıbbi sıvı atık, herhangi bir işleme maruz kalmadan kanalizasyonlara boşaltılmakta ve kanalizasyonlara boşalan bu sıvı atıklar ise doğrudan deniz, göl gibi su kaynaklarına ulaşmaktadır. Bunun neticesinde ise deniz, göl, ırmak gibi su varlıkları kirlenmekte ve burada yaşayan canlılar bu durumdan olumsuz olarak etkilenmektedir.¹⁷²

Suyun doğal yollardan kirlenmesi ise yağmur, toprak kayması, rüzgâr gibi doğa olayları sonucu suya doğal olan kirleticilerin (toz, polen) karışmasıdır. Ancak doğal yolla olan bu kirlenme, insanların yaptığı yapay kirlenmeler gibi suya zarar vermemektedir. Çünkü suyun içerisinde bulunan bakteriler sayesinde su, doğal kirleticileri arıtarak kendini temizleyebilmektedir.¹⁷³ Günümüzde ise su kirliliği hem dünya hem de ülkemiz için büyük bir sorun olmaktadır. UNICEF'in¹⁷⁴ 2015 yılında 96 ülkeyi kapsayan raporunda 5,2 milyar insanın içme suyunu güvenli bir şekilde kullandığı tahmin edilmektedir. Ancak küresel ısınmayla beraber artan buharlaşma sonucu kullanılabilir su rezervlerinin her geçen gün azalması tüm canlılar için büyük bir tehlikenin habercisidir. 2016 verilerine göre ise ülkemizde su kirliliği 30 ilde ilk sırada yer alan çevre sorunudur.¹⁷⁵

c) Toprak Kirliliği

Toz hale gelmiş yer kabuğunun canlılara yaşam alanı olan yüzeydeki bölümüne toprak denilmektedir.¹⁷⁶ Toprak en değerli ve en önemli doğal kaynaklardan biridir ve onun kaybının telafisi pek mümkün değildir. Çünkü en üst katmandaki 1cm'lik

¹⁷¹ Münir Yıldırım, *Çevre ve Din*, 1.Baskı, Adana, Ekim 2016,s.27-28; Keleş, Hamamcı, s.96.

¹⁷² Sedat Yılmaz, Abdullah Arpacı, *Sağlık Kuruluşlarından Kaynaklanan Atıkların Bertaraf Edilmesi ve Su Kirliliği*, İSEM, (624-629), 2014.

¹⁷³ Serkut Kılınç, *Orta Asya'da Çevre Sorunları*, (Danışman: Prof. Dr. Fahri Türk), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.89-90.

¹⁷⁴ Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu

¹⁷⁵ Adem Yılmaz, Erkan Yanarateş, "Öğretmen Adaylarının Su Kirliliği Kavramına Yönelik Metaforik Algılarının Veri Çeşitlenmesi Yoluyla Belirlenmesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:28, S.3, 2020, s.1502.

¹⁷⁶ TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, 02.03.2021, 02:47.

toprağın oluşumu için yüzyıllar geçmesi gerekmektedir.¹⁷⁷ Toprağın organik yapısının, beşeri faktörler sonucu özelliğini kaybetmesine toprak kirliliği denilmektedir. Hava ve suyu kirleten maddeler, toprağı da kirletmekte ve toprak içerisindeki ekosistemin bozulmasına neden olmaktadır. Toprağın ekosistemi içerisinde yaşayan veya toprağı bağıllığı bulunan tüm canlılar da bu kirlenmeden etkilenmektedir.¹⁷⁸

Toprağın fiziksel, kimyasal, jeolojik ve biyolojik yapısının bozulması bir takım problemlere neden olmaktadır.¹⁷⁹ Örneğin erozyon, açık maden işletmelerinde oluşan sızıntılar, tarıma elverişli toprakların tarım dışı kullanılması, nükleer kaynaklı kirlenmeler toprağın yapısını bozmakta ve onu kirletmektedir.¹⁸⁰ Özellikle endüstri, tarım ve madencilikte kullanılan kimyasallar toprağı ağır metallerle kirletmektedir. Arsenik, cıva, kurşun, nikel, kadmiyum gibi ağır metaller toprağın ekosistemini telafisi zor bir şekilde bozmakta ve tüm canlılar bu durumdan etkilenmektedir.¹⁸¹ Örneğin arsenik, akciğer ve deri kanserine; cıva, nörolojik ve böbrek rahatsızlıklarına; kadmiyum, akciğer ve prostat kanserine; kurşun, zekâ geriliğine; nikel, karaciğer ve böbrek hasarına neden olmakla beraber bu maddeler zehirlenme, kusma, ishal, nefes darlığı gibi reaksiyonlara da sebep olabilmektedir.¹⁸²

Kirlenen toprağı kontrol altına alabilmek için bazı yöntemler kullanılmaktadır: a)Kirlenen bölgeyi kullanıma kapatmak, kirliliğe neden olan unsurları olduğu gibi bırakmak, b)Kirliliğe maruz kalan toprağı, kirliliğin olduğu alandan alıp bertaraf edileceğı sahaya depolamak, c)Kirlenen toprağı bulunduğu yerde veya harici bir

¹⁷⁷ Eda Gürlen, Pınar Köseoğlu, “Üniversite Öğrencilerinin Toprak ve Toprak Kirliliğı Kavramlarına İlişkin Algılarının Metafor ile Analizi”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:19, S.1, 2019, s.244.

¹⁷⁸ Yaşar Fersahoğlu, *Dinler ve Çevre*, 2.Baskı, İstanbul, Nisan 2011, s.109-110; Keleş, Hamamcı, s.106; Toptancı, Toptancı, s.251; Güney, Bozyiğit, Meydan, Kılıç, Bulut, s.365.

¹⁷⁹ F. Tülay Kızıloğlu Algan, Serdar Bilen, “Toprak Kirlenmesi ve Biyolojik Çevre”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, S.1, 2005, s.83.

¹⁸⁰ Çağatay Güler, Zakir Çobanoğlu, *Toprak Kirliliğı*, 1.Baskı, Ankara, 1997, s.18-19.

¹⁸¹ Tolgahan Seven, Büşra Can, Begüm Nur Darende, Sevda Ocak, “Hava ve Toprakta Ağır Metal Kirliliğı”, *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, S.2, 2018, s.99.

¹⁸² Necla Çağlarırnak, A. Zeki Hepçimen, “Ağır Metal Toprak Kirliliğinin Gıda Zinciri ve İnsan Sağlığına Etkisi”, *Akademik Gıda Dergisi*, Cilt:8, S.2, 2010, s.33.

yerde temizlemek, d)Toprak kirliliğine neden olan kirleticiyi immobilize¹⁸³ ederek diğer alanlara geçişini önlemek gibi.¹⁸⁴ Günümüzde ise kirlenen toprakların arıtımı için çoğunlukla toprak yıkama, ısıyla arıtım yapma gibi yöntemler kullanılmaktadır.¹⁸⁵

Ülkemizde oluşan toprak kirliliğinin başlangıcı II. Dünya Savaşı sonrasına dayanmaktadır. Ormanlık araziler ile mera alanlarının tarıma açılması, hem erozyonu artırmış hem de hayvancılığı olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum zamanla ülkemizi, dünyada tarım yapılabilmesi için açılacak arazisi kalmayan 19 ülkeden biri haline getirmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ülkemizin toprakları ikinci büyük kirlenmeyi 1970 sonrası hızlı bir şekilde artan sanayileşmeyle yaşamıştır. Sanayileşmenin verimli toprakları verimsizleştirmesi, çeyrek asır içerisinde birçok verimli arazinin amacına uygun kullanılmamasıyla telafi edilemeyecek ölçüde büyük bir toprak kirliliğinin oluşmasına neden olmuştur. Ülkemizin topraklarının kirlenmesinin üçüncü büyük sebebi ise 1985-2008 yılları arasında kimyasal gübrelerin bilinçsizce kullanılmasıdır. Bunun sonucunda tarım arazileri aşırı kirlenmiş ve kirlenen arazilerin verimliliği düşmüştür.¹⁸⁶

d) Gürültü Kirliliği

Değişim ve gelişimle artan sanayileşme, kentlerde oluşan büyük yoğunluk gibi insan kaynaklı faktörler, gürültü kirliliğini oluşturmakta ve gürültünün artmasıyla birlikte insanlar, psikolojik ve fizyolojik olarak bu kirlilikten etkilenmektedirler. Günümüzde ise oluşan gürültü yoğunluğunun Dünya Sağlık Örgütü'nün belirlediği limitlerin üzerinde olduğu tespit edilmiştir.¹⁸⁷

¹⁸³ Kirleticinin hareketlerini minimize etmek, atığın toprak içindeki geçirgenliğini indirmek.

¹⁸⁴ F. Olcay Kocaer, Hüseyin S. Başkaya, "Metallerle Kirlenmiş Toprakların Temizlenmesinde Uygulanan Teknolojiler", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt:8, S.1, 2003, s.122.

¹⁸⁵ Ayten Namlı, Oğuz Can Turgay, "Toprak Kirliliği Toprak İyileştirmede Kullanılan Teknoloji ve Yaklaşımlar", *Ziraat Mühendisleri Odası Yayın Organı*, 2015, s.10.

¹⁸⁶ Ayten Karaca, Oğuz Can Turgay, "Toprak Kirliliği", *Toprak Bilimi ve Bitki Beslenme Dergisi*, Cilt:1, S.1, 2012, s.18-19.

¹⁸⁷ Keleş, Hamamcı, s.91-92; Toptancı, Toptancı, s.58; Güney, Bozyiğit, Meydan, Kılıç, Bulut, s.174.

Gürültü kirliliği, hava, su, toprak kirliliğine oranla zamansal olarak daha geç fark edilen bir kirlilik türüdür. Sesin oluşumu, şiddeti, süresi gibi unsurlar, bunun bir gürültü kirliliği olup olmayacağını belirlemektedir. Şiddeti az ya da çok olması fark etmeksizin bir ses süreklilik taşıyorsa gürültü, 140 desibel¹⁸⁸ üzerinde ise gürültü kirliliği oluşturmaktadır.¹⁸⁹ Bir başka kaynakta ise dünya genelinde tahammül gösterilebilen ses düzeyi 58 desibelken, sesin gürültüye dönüşüp kişilere fizyolojik ve psikolojik zarar verme eşiği 90 desibel olarak belirlenmiştir. Günümüzde ise gürültü kirliliğine en çok motorlu taşıtlar, inşaat ve inşaatla kullanılan malzemeler sebep olmaktadır.¹⁹⁰

Gürültü kirliliği insanların sinir, dolaşım, kas sistemlerini etkilemekte, işitme problemlerinin yaşanmasına neden olmakta ve onların yaşam kalitesini düşürmektedir.¹⁹¹ 51-60 desibel arası bir gürültü insanlarda uyku sorunu, odaklanma problemi, baş ağrısı gibi rahatsızlıklara sebep olabilmektedir. Gürültünün desibelinin 66-99 arasında olması ise nabız artışına, nefes alış-verişinin sıklaşmasına ve ani reflekslere neden olabilmektedir. 91-120 desibele sahip gürültü ise insanların sinir ve sindirim sistemini etkilemekte ve yüksek tansiyonu tetikleyebilmektedir. İnsan sağlığını bu kadar etkileyen gürültünün en vahim sağlık problemlerini 120 desibel ve üstünde oluşturduğu tespit edilmiştir. 121 desibel ve üstü gürültüler ise hamile kadınların erken doğum yapmalarına veya bebeklerini düşürmelerine, iç kulak zedelenmelerine, beyin sarsıntılara neden olabilmektedir.¹⁹²

¹⁸⁸ Desibel: “Ses şiddetini gösteren birimin onda biri.” TDK, <https://sozluk.gov.tr/> , 01.03.2021, 20:42.

¹⁸⁹ Tiğınçe Oktar, *Çevre Kirliliği Sorunu ve Katı Atıkların Ekonomik Değerlendirilmesi: İstanbul Örneği*, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1983, s. 20.

¹⁹⁰ Hayati Gönültaş, *Tarımsal Üreticiler ve Sanayi İşletmecilerinin Çevre Sorunlarına Yönelik Algı ve Düşüncelerinin Belirlenmesi (TR83 Bölgesi)*, (Danışman: Prof. Dr. Halil Kızılaslan), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020, s.33.

¹⁹¹ Tuğba Irmak Kazazoğlu, *Üniversite Öğrencilerinin Çevre Farkındalık Düzeylerinin ve Çevre Sorunlarına Yönelik Davranışlarının İrdelenmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Prof. Dr. Sibel Erkal), Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2020, s.25.

¹⁹² İbrahim Kopar, “Gittikçe Önem Kazanan Bir Çevre Sorunu: Gürültü Kirliliği ve Erzurum Örneği”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, S.5, s.288.

e) Görüntü Kirliliği

İnsanoğlu, yapısı itibariyle huzurlu bir ortamda yaşamak isteyen bir varlıktır. Ancak nüfusun artması, insanların bitmek tükenmek bilmeyen istekleri, bu isteklere yetişmek için artan sanayileşme insanın huzurlu yaşam ortamını bozmaktadır. Nüfus artışından kaynaklanan çarpık kentleşme, talepler sonucu her yere kurulan sanayi tesisleri, insanların yaşam alanlarını, yaşam koşullarını ve sağlıklarını etkilemektedir.¹⁹³ Bireyin yaşadığı çevre içerisinde bulunan ve onun huzurunu bozan tüm bu görsellikler, görüntü (görünüm) kirliliği olarak değerlendirilmektedir.

Görüntü kirliliği, su, hava ve toprak kirliliğinden bazı farklılıklar göstermektedir. Nicel olarak ölçülebilen diğer kirliliklere oranla görüntü kirliliği daha öznel bir nitelikte olduğu için farklı değerlendirilmeler yapılmaktadır. Ancak bu durum görüntü kirliliğinin zarar ve olumsuz etkilerini ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü bir yerdeki görüntü kirliliğine sebep olan unsurlar insanı etkilemiyor dahi olsa ekolojik sistemi bozmakta ve doğal döngüyü aksatmaktadır. Görüntü kirliliği insanların psikolojik ve fizyolojik birçok rahatsızlık yaşanmasına neden olmaktadır. Örneğin, düzensizlik, kargaşa ve tekdüze görüntülere maruz kalmak insanlarda; dikkat dağınıklığı, yorgunluk, manevi ve fikri azalma ve karmaşa, öfke, şiddet gibi ruh hallerinin yaşanmasına, ruhsal travmaların artıp iyimserlik halinin kaybolmasına neden olmaktadır.¹⁹⁴

İnsan psikolojisini bu derece etkileyen ve sağlığı bozan görüntü kirliliğinin, kişilerin fiziksel sağlıklarını da etkilediği yönünde araştırmalar bulunmaktadır. Örneğin, Ulrich'in aynı ameliyatı olan hastalar üzerinde yaptığı bir araştırmada, ameliyat sonrası kaldığı odada pencereden dışarıya bakan hastaların, pencereden bakamayıp duvara bakmak zorunda kalan hastalara oranla daha hızlı iyileştiklerini tespit etmiştir. Bir başka araştırmasında ise hastalık veya kaza sonucu büyük ölçüde sakatlığa maruz kalan kişilerin doğal ortamların manzaralarını diğer manzaralara

¹⁹³ Güney, Bozyiğit, Meydan, Kılıç, Bulut, s.172.

¹⁹⁴ Deniz Çolakkadıoğlu, Muzaffer Yücel, "Çukurova Üniversitesi Yerleşkesinde Görüntü Kirliliğine Neden Olan Etkenlerin Belirlenmesi", *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8, S.2, 2018, s.239-240.

tercih ettiği görölmüştür. Heerwagen ise dışçıye giden ve bu sebeple huzursuzluk ve kaygı duyan hastaların, beklediği odanın karşısına bir doğa resmi asıldığı gün, asılı olmadığı güne oranla daha az kaygı ve stres yaşadıklarını; Moore ise hapisshenede hücre penceresi doğaya bakan mahkûmların, hücre penceresi doğaya bakmayan mahkûmlara oranla stres kaynaklı mide, baş ağrısı ve sindirim bozukluğu gibi rahatsızlıkları daha az yaşadıklarını tespit etmiştir.¹⁹⁵ Yaşlılar üzerinde yapılan bir araştırmada ise sosyokültürel ortamları farklı, çeşitli bölgelerde bulunan ve geçmişte doğayla iç içe yaşama fırsatı bulmuş katılımcıların doğal bir ortamda yaşamayı tercih ettikleri kayıtlara geçmiştir.¹⁹⁶

Görüntü kirliliğinin zararlarının farkına varılmasından sonra dünya çapında olmasa da büyük şehirler, bu kirliliği önlemeye yönelik ilk politikaları 1960'lı yıllarda geliştirmeye başlamıştır. Örneğın, Pekin'de görsel kirliliğın önüne geçmek için cadde reklamlarıyla ilgili konular özel bir komisyon tarafından denetlenmektedir. 2007 yılında Sao Paulo'da ise işyeri önlerinde abartılı reklamları önlemek amacıyla dış mekân reklamlarına kısıtlamalar getirilirken, 2011 yılı Seul'de ise binaların dış cephe ışıklandırmalarına yasaklar getirilmiştir.¹⁹⁷

f) Işık Kirliliği

Işığın gereğinden fazla bir şekilde yanlış yerde ve yanlış zamanda kullanılması ışık kirliliğine neden olmaktadır. Artan şehirleşmeyle birlikte insanların ortak yaşam alanı oluşturma çabaları gökyüzüne salınan ışık miktarını artırmaktadır.¹⁹⁸ Işık kirliliğinin oluşumunun belli başlı temel nedenleri şunlardır: Kullanılan ışığın ihtiyaç olan yer dışında farklı bir alanı aydınlatması (ışık taşması), ışığın aydınlatılmaya çalışılan nesneden daha parlak olup nesnenin görülememesi (göz kamaşması), ışığın

¹⁹⁵ Halil Özgüner, "Doğal Peyzajın İnsanların Psikolojik ve Fiziksel Sağlığı Üzerine Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, S.2, 2004, s.103.

¹⁹⁶ Ayşe Özdemir, Bilgin Kıray Vural, "Yaşlıların Doğal Bahçe Algıları Üzerine Bir Araştırma: Denizli Örneği", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Cilt:5, S.11, 2015, s.74.

¹⁹⁷ Kemal Yaman, "Kentlerde Görüntü Kirliliği Sorunu", *Isparta Uygulamalı Bilimleri Üniversitesi Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, Cilt:2, S.3, 2020, s.140.

¹⁹⁸ Duygu Çetegen, Alp Batman, "Işık Kirliliği", *İstanbul Kültür Üniversitesi Dergisi*, 2005, s.29.

gökyüzüne doğrudan yönlendirilmesi (dikine ışık), ihtiyaçtan daha fazla ışık kullanılarak aydınlatılma yapılması (aşırı miktarda ışık) gibi.¹⁹⁹ Günümüzde ise ışık kirliliğine sebep olan kaynakların başında; şehir içi ışıklandırmalar (yol, cadde, sokak, park, bahçe gibi), bina ve turizm sektöründe kullanılan tesislerin dış cephe aydınlatmaları, güvenliği sağlamak amacıyla yapılan ışıklandırmalar, meskenlerden çıkan fazlalık ışıklar, şehir içinde bulunan reklam panoları gelmektedir.²⁰⁰ Işık kirliliği birçok ekolojik sistemin bozulmasına, canlı ve cansız birçok varlığın bundan etkilenmesine neden olmaktadır.²⁰¹

Işık kirliliğine maruz kalan ilk varlık gökyüzüdür. Işığın gereğinden fazla kullanılması atmosferdeki toz parçacığı ve moleküllere çarpmakta ve gökyüzünün doğallığını bozmaktadır. Özellikle şehir içi yapılan aydınlatmalar doğal yaşamın ritmini değiştirmekte ve gecenin doğal yapısı bozulmaktadır.²⁰² Çünkü dünyanın en temel sistemlerinden olan gece ve gündüz döngüsü, insanlar tarafından oluşturulan yapay ışıklardan dolayı sekteye uğratılmakta ve fizyolojisi ve biyolojisi gecenin karanlığına ve gündüzün aydınlığına göre düzenlenen birçok canlı, gecenin gündüz gibi yaşanmasından olumsuz etkilenmektedir.²⁰³ Örneğin, böcek türlerinden bazıları ışığa daha az ihtiyaç duyarken, bazıları da yaşamak için ışığa daha fazla ışığa ihtiyaç duymaktadır. Işığa daha az ihtiyaç duyan ve ışık duyarlılığı yüksek olan bazı böceklerin çoğalmaları fazla ışıktan etkilenmekte, aynı şekilde ışık kirliliği bazı balıkların yumurtlama dönemini de değiştirmekte, hatta bu hayvanların türlerinin yok olma sürecini hızlandırmaktadır. Gece vakti fazla ışık olması ise kaplumbağaların deniz ve kara arasındaki aydınlık farkını kullanamamaları sonucu denizin yolunu

¹⁹⁹ Alper Erdem, Ceren Kalyoncu, Ahmet Can Çelebi, Selda Kabadere, Bengisu Yılmaz, Ömer Faruk Fıstıkçı, “3 Şey Birlikte Doğdu: İnsan, Özgürlük ve Işık”, *Türk Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi*, Cilt:1, S.2, 2019, s.31.

²⁰⁰ F. Demet Çetin, Bilal Gümüş, Y. Berivan Özbudak, *Işık Kirliliği Problemi ve Diyarbakır Ölçeğinde İncelenmesi*, II. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu, (1-4), 2003.

²⁰¹ Dursun Koçer, “Işık Kirliliği”, *Anadolu Öğretmen Dergisi*, Cilt:1, S.1, Haziran 2017, s.3.

²⁰² İpek Fitoz, “Kent ve Yapay Işık”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, s.31.

²⁰³ Cemal Yalçın, “Işık Kirliliği Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Mavi Atlas Dergisi*, Cilt:5, S.2, 2017, s.341.

kaybetmelerine ve birçoğunun ölmesine neden olmaktadır.²⁰⁴ Canlıların fizyolojik ve biyolojik yapılarına yönelik oluşan bu aykırı durumdan insan da olumsuz yönde etkilenmektedir. Örneğin, beyinde bulunan ve hücre koruyucu özelliğe sahip melatonin hormonu, insanlarda saat 23:00 ile 05:00 arası salgılanan bir hormondur. Gece vakti kullanılan aydınlatmaların, zamanla melatonin hormonunun salgılanmasını azalttığı tespit edilmiştir. Hücreleri koruyan bu hormonun salgılanmasının azalması insanlarda kanser vakalarının (kadınlarda meme kanseri, erkeklerde prostat kanseri) görülme riskini artırmaktadır.²⁰⁵ Işık kirliliğinin insanlara fiziksel ve biyolojik zararları olduğu kadar, ülke ekonomisine de maddi yönden zararları bulunmaktadır. Örneğin, Türkiye’de Kasım 2018 yılında yanlış ışıklandırmalarla uzaya giden ışıktan dolayı boşa harcanan elektriğin maliyeti 300 milyon TL civarındadır.²⁰⁶ Işık kirliliğine maruz kalma durumuna göre Türkiye, 220 ülke arasında 47’nci sırada ve Avrupa’ya oranla da daha kirli durumdadır.²⁰⁷

C. Din ve Çevre İlişkisi

1. Yahudilik ve Çevre

Tarihsel sürece bakıldığında İbrahimi geleneğe mensup olan Yahudilik, monoteist din geleneğinin en eski olanıdır. Yahudiliğin bulunduğu coğrafya itibariyle Hristiyan ve İslam kültürleriyle etkileşim halinde olduğu görülmektedir. Yahudilik, bireye kazandırdığı dini kimlik ve ona sunduğu hayat tarzıyla toplumsal açıdan milliliği ve yayılma alanı dikkate alındığında ise dünya dini iddiasıyla ön plana çıkmaktadır. Yahudiliğin diğer dini geleneklerle bazı ortak yönleri bulunmaktadır. Örneğin Hristiyanlık ile kurtuluş ve seçilmişlik konularında; İslamiyet’le ise monoteistlik, dini ahkâm, ilah-vahiy ilişkisi ve ibadetlerin önemine yapılan vurgular

²⁰⁴ Nalan Demircioğlu, Hasan Yılmaz, “Işık Kirliliği, Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, S. 1, 2005, s.119.

²⁰⁵ Bahareh Karımı Ansarı, “Işık Kirliliği (Karanlık Kirliliği) ve Çevreye Olan Etkileri”, *Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:28, S.1, 2013, s.14.

²⁰⁶ Zeki Aslan, “Işık Kirliliği: Öğretmenlerimizle Türkiye’de Yaptığımız Çalışmalar”, *Anadolu Öğretmen Dergisi*, Cilt:3, S.2, 2019, s.249.

²⁰⁷ Cem Savaş, Aslı Bozdağ, Öznur Begüm Gökçek, Münevver Gizem Gümüş, Sinan Özlü, “Niğde İli Kent Merkezindeki Aydınlatmadan Kaynaklanan Işık Kirliliğinin İncelenmesi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, Cilt:7, S.2, 2018, s.515.

konusunda bir benzerlik söz konusudur.²⁰⁸ Yahudiliğe göre Hz. Musa, peygamberlerin en büyüğü kabul edilmektedir. Ancak Hz. Musa'ya verilen bu öneme rağmen Yahudiliğin merkezinde yer alan temel unsur Kutsal Kitap'tır. Yahudilik, Kutsal Kitap'ın birinci sırada yer almasıyla İslam'a yakın, peygamber Musa'yla ilgili görüşlerin ikinci planda olmasıyla Hristiyanlıktan uzak bir din konumundadır.²⁰⁹ Etnik ve dini unsurları bünyesinde barındıran Yahudilikte, Tanrı tarafından seçilen bir milletin üstünlüğü söz konusudur. Tanrı tarafından seçilmiş olması İsrail kavmine dini yönden, toplumun Tanrı tarafından kutsanması ise etnik yönden üstünlük sağlamaktadır. “*Yahudilik Tanrı'nın Yahudi için takdir ettiği dindir*” anlayışı, ahit yoluyla birbirine bağlı olan bu toplumun zaman içerisinde dini, etnik ve coğrafi unsurlarda kavimcilik, soy üstünlüğü ve kan bağıını ön plana çıkaran, grupçu bilincin sivrildiği bir sosyal anlayışa evrilmiştir. Tarih boyunca kullanılan İbrani, İsrail ve Yahudi isimlerinin dini öncelikten çok etnik önceliğe vurgu yapıyor olması, ahitle başlayan bu yolculuğun zaman içerisinde sosyal yapının ön planda olduğu bir toplum anlayışına dönüştüğünü göstermektedir.²¹⁰

Bireyin yaşamına yön veren, toplumsal konularda düzenlemeler yapan Yahudiliğin, çevreyle olan ilişkilerine Eski Ahit metinlerinde değinilmektedir.²¹¹ Yahudilik ve çevre ilişkisi, Eski Ahit çerçevesinde ele alındığında olumlu ve olumsuz çevre eylemlerine yöneltecek düşünce kalıplarının olduğu görülmektedir. Yahudiliğin çevre anlayışı daha çok kendi dini ve etnik topluluklarıyla sınırlı kalmaktadır. Eski Ahit metinlerini muhatap alıp, hayatlarını bu yönde düzenleyen Yahudilere göre çevreye herhangi bir zarar vermek söz konusu değildir. Çünkü onların çevresel tutumları bireysel ve toplumsallıkla sınırlı kalmayıp evrensel boyuttadır. Eski Ahit eksenli oluşan çevre tutumunda ki evrensellik, Yahudi bireyin

²⁰⁸Salime Leyla Gürkan, “*Yahudilik*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:43, 2013, s.187; Abdurrahman Küçük, Mehmet Alparslan Küçük, Günay Tümer, *Dinler Tarihi*, 8.Baskı, Ankara, 2017, s.346-365.

²⁰⁹ Ömer Faruk Harman, “*Yahudilik*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:43, 2013, s.197; Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, 5.Baskı, İstanbul, Ekim 2015, s.288-308.

²¹⁰ Gürkan, s.188; Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, 10.Baskı, İstanbul, Ekim 2013, s.165-171.

²¹¹ Yaratılış 1/1-31; 2/1-3.

hayata bakış açısına göre şekillenmektedir. Bu bakış açısı ise Yahudi halkında ayrıcalıklı toplum anlayışını ön plana çıkarırken, evrenselliği de kendilerine göre şekillendirmelerine neden olduğu ifade edilebilir.

Eski Ahit'e göre dünya yedi günde yaratılmıştır. Bu sürecin ilk gününde yer ve gök yaratılmış, boş ve karanlık olan yeryüzünde Tanrının ruhu hareket etmeye başlamıştır. Işığın yaratılmasını emreden Tanrı, ışık ve karanlığı birbirinden ayırmış ve onlara “*Gece-Gündüz*” isimlerini vermiştir. Yaratılışın ikinci gününde ise gök kubbenin altındaki sular ile üstündeki sular ayrılmış ve bu kubbeye “*Gök*” ismi verilmiştir. Yaratılışın üçüncü gününe gelindiğinde ise suların bir yerde toplanması emredilmiş ve kuru toprağa “*Kara*”, toplanan sulara ise “*Deniz*” adı verilmiştir. Bitki, tohum veren otlar ve meyve ağaçlarını üretmesi için yeryüzüne emir verilmiştir. Yaratılışın dördüncü gününde geceyi gündüzden ayıran, yeryüzünü aydınlatan, gün, ay, mevsim ve yılları gösteren iki büyük ışık ve yıldızlar yaratılmıştır. Yaratılışın beşinci gününde yeryüzünün ve suların canlılarla dolup taşması emredilmiştir. Tüm bu canlıları kutsayan Tanrı onların verimli olup çoğalmalarını emretmiştir. Yaratılışın altıncı günü, yeryüzünde çeşitli canlıların türemesini emreden Tanrı; tüm bu canlılara egemen olması için kendi suretinden ve kendisine benzeyen bir varlık yaratmıştır. İnsan ismini verdiği bu yeni varlığı erkek ve dişi olarak ayırmış ve onlardan üremelerini istemiştir. Daha sonra yaratmış olduğu insana yeryüzünü doldurmasını, onu denetimi altına almasını ve yeryüzünde bulunan tüm canlılara egemen olmasını emretmiştir.²¹² Yaratılışın son süreci olan yedinci günde ise Tanrı, yarattığı her şeye en ince ayrıntılarına kadar son şekillerini vermiştir. Tanrının işini bitirip dinlenmesinden dolayı bu son gün kutsal ilan edilmiş ve “*Sebt*” olarak isimlendirilmiştir.²¹³

Dünyanın yaratılışının anlatıldığı bu Eski Ahit metinlerine bakıldığında yeryüzündeki her şeyin bir düzen içerisinde yaratıldığı anlaşılmaktadır. Çevrenin kendi içerisindeki bu düzen ve ahenginin mimarının Tanrı oluşu ve Tanrının yarattığı

²¹² Yaratılış 1/1-31; Al Gore, *Tükenen Dünya*, (çev. Nurşan Üstüntaş), 1.Baskı, İstanbul, Nisan 2008, s.299-301.

²¹³ Yaratılış 2/1-3.

varlıkları kutsaması, ilahi kudret tarafından doğal dengeye verilen önemin göstergesidir. Yaratılış aşamalarına bakıldığında, canlı ve cansız varlıkların birbirlerine varoluşsal bir bağla bağlı olduğu görülmektedir. Bu durum çevre açısından ele alındığında canlı ve cansız varlıkların aynı derecede öneme sahip olduğunu düşündürmektedir. Ancak günümüz çevre problemlerinin ele alınışına bakıldığında, konunun hiç de böyle olmadığı, daha çok canlı varlıkların yaşamına öncelik verildiği görülmektedir. Hâlbuki yaratılış pasajında cansız konumda olan unsurların, canlı hayatını oluşturmada temel yaşam alanını oluşturduğuna dikkat çekilmektedir. Nitekim bu bağ, canlı yaşamını merkeze alan görüşlerin çevre sorunlarına kesin çözüm bulma konusunda, insanların çabasının yetersiz kalacağını işaret etmektedir. Aşama aşama ve birbirine bağlılık içerisinde yaratılan varlıkların bütün olarak ele alınması, Eski Ahit'te bütüncül çevre tutumuna bir örnek teşkil etmektedir. Bu tutum ise Yahudi bireyin aktif çevreci davranışlarının bütünlük içerisinde olması gerektiği mesajını vermektedir.

Kutsal Kitap'ta geçen ifadelerle bakıldığında, dünyanın yaratılışının altıncı gününde yaratılmış olan insanın özellikleri ve yetkileri, Yahudi çevre anlayışına yön verecek niteliktedir. Buna göre *“Tanrı'nın kendi suretinde yarattığı insan”*,²¹⁴ detayının, psikolojik bir varlık olan insanın bilincinde önemli bir etkiye sahip olması beklenmektedir. Şöyle ki, Yüce Tanrı, yarattığı nice varlık içerisinde sadece insanı kendi suretinde yaratmıştır. Bu nedenle Tanrı'dan suretini alan insan, Tanrının yüceliğini bedeninde taşımaktadır. Bunun bir sonucu olarak insan diğer varlıklardan üstün tutulmuştur.²¹⁵ Hâdis olan insan diğer hâdis olan varlıklardan ayrılmış ve muhdis ile yakın dereceye konumlandırılmıştır.²¹⁶ Tanrı ve insanın konumunun birliktelik arz etmesi, diğer yaratılan varlıklar üzerinde insanın mutlak otoritesine vurgu yapıldığı şeklinde algılanmaktadır. Rol model olarak benimsenen varlığın güvenilirliği yüksek ise düşünce ve davranışın içselleştirilmesi daha kolay

²¹⁴ Yaratılış 1/25-31.

²¹⁵ Yaratılış 1/24-36.

²¹⁶ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam*, 7. Baskı, Konya, 2012, s.161.

olmaktadır.²¹⁷ Bu düşüncelerden hareketle, Yahudilikte Tanrı'yla özdeşleşen insanın Tanrı gibi davranması kaçınılmazdır. Başka bir ifadeyle Tanrı ve insan arasında basit bir kıyas yapıldığında rahatlıkla şu sonuçlara varılabilir:

-Tanrı yaratan, yok eden, gücü her şeye yeten, kâinatın sahibidir.

-İnsan da Tanrı suretinde, hadis varlıklar karşısında Tanrı'yla aynı konumdadır.

-O halde insan da yaratabilir, yok edebilir, her şeyi yapabilir ve kâinatın sahibi gibi davranabilir. İnsana sunulan bu güç, onun çevreye karşı davranışlarını belirleyebilecek niteliktedir.

Varlıklar üzerinde sınırsız tasarruf hakkının verildiğini düşündüren bu Eski Ahit metninin devamında insana üç emir verilmektedir: (1) *Yeryüzünü doldur*, (2) *yeryüzünü denetimin altına al* ve (3) *bütün canlılara egemen ol*.²¹⁸ İfade edilen bu emirlere çevre açısından bakıldığında bunların olumsuz sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Gücünü ve yetkisini Tanrı'dan alan insana yeryüzünü doldurması emredildiğinde onun, yeryüzünde kendinden başka yoğunluğa sebep olan her şeyi ortadan kaldırarak, onları hiçliğe itebileceği ön görülebilir. İnsana, yeryüzünü denetim altına alma görevi verildiğinde ise onun iyi-kötü, doğru-yanlış gibi kendi değerleriyle hareket etmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte insan, zaman içerisinde denetimci konumundan yönetici konuma geçebilir. Nitekim Tanrı tarafından her şeye egemen olması emredilen insanın denetimcilik ve yöneticilikle yetinmeyip hükümdar gibi davranacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Bu nedenledir ki insanın dinin kendisine verdiği imtiyazlara sırtını dayayarak, dünyanın diğer ucundaki bir canlının var olması veya yok olması konusunda söz sahibi olması, düşünce narsizminin göstergesi, insan olma bilincinin yoksunluğu ve evrenselliğin göreceli yorumlanmasının apaçık ifadesidir. Buradan anlaşılabileceği üzere Yahudi bireyin çevreci davranışlarına zemin hazırlayan yaratılış pasajında geçen ifadeler, çevre ve insan etkileşiminde kaybeden tarafın çevre olacağının apaçık bir göstergesidir.

²¹⁷ Cemil Oruç, Erhan Tercim, Hilal Özyürek, “Okul Öncesi Dönem Çocuğunun Kişilik Gelişiminde Rol Modellik ve Çizgi Filmler”, *EKEV Akademi Dergisi*, S.48, 15 (Yaz 2011), s.311.

²¹⁸ Yaratılış 1/24-31.

Yaratılışın yedinci gününde Tanrının bütün işlerini bitirip dinlenmeye çekilmesi,²¹⁹ Yahudi bireyin çevre tutumunda önemli bir yere ve değere sahiptir. Zira Tanrı, İsrail halkının kendilerine vadedilen topraklara girdiklerinde “*Şabat*”ı²²⁰ kutlamalarını istemiştir. Buna göre altı yıl boyunca bağlar budanacak, tarlalar ekilecek ve ekinler toplanacaktır. Yedinci yıl ise Tanrı’nın yılı olacaktır. Tanrı’ya adanacak bu yılda ekim, dikim ve toplama işleri yapılmayacaktır. İnsan, köle ve hayvan ayrımı olmaksızın her şey dinlenmeye çekilecektir. Tanrı, ekim yapılmayan bu yılda, topraktan kendiliğinden biten ürünlerin, bütün insan ve hayvanları doyuracağını bildirmiştir.²²¹ Bu yılda toprak hem herkese aittir hem de hiç kimseye ait değildir. Yahudi birey, komşusunun bahçesinden “*Shemitta*”²²² yılında bir şey alsa hırsızlık yapmış sayılmayacaktır. Bu yıl toprağın dinlenip kendisine gelmesi amaçlandığı gibi halkın da okullara gidip eğitim görmesi istenmiştir. Toprağın suya ve minerale doyduğu bu yılda Yahudilerin de ilim ve ahlaki olarak kendilerini doyurmaları amaçlanmıştır.²²³ Tanrının emriyle altı yıl ekilen toprağın bir yıl dinlenmeye bırakılıyor olması, Yahudi birey ile toprak arasındaki ilişkinin yönünü olumlu tarafa çevirmektedir. Bu bir yıllık süreçte Yahudi bireyin, toprağın değerini anlaması amaçlanmaktadır. Toprağın dinlenmesinin hedeflendiği bu yılda Yahudi bireyin de kendine gelmesi, arzu ve hırslarından arınma fırsatı bulması hedeflenmektedir. Nefs terbiyesinin yapılacağı bu bir yıllık süreçte, Yahudi bireyin arzularını frenleyip bencil dünya görüşünü bir kenara bırakması istenmektedir.

Eski Ahit’te Rab Tanrı’nın Âdem’i ve diğer tüm canlıları topraktan yarattığı ifade edilmektedir. Kur’an-ı Kerim’de ise, insanın ham maddesinin toprak, çamur ve

²¹⁹ Yaratılış 2/1-3.

²²⁰ Yahudiliğe göre Tanrının işini bitirip dinlendiği “*Sebt*” gününe yani yedinci güne “*Shabbat* (*Şabat*)” denir. Shlomo Riskin; *Shemitta: Toprağın Şabat’ı*, A.Rose (edt.), çev. Mehmet Demirhan, Yahudilik ve Ekoloji, (102-106), İstanbul, 1997.

²²¹ On Buyruk 20/8-11; Mısırdan Çıkış 23/10-12; Levililer 25/1-7.

²²² Yahudi toplumunun altı yıl ektikleri toprağı boş bıraktıkları “*Sebt*” yılına yani yedinci seneye “*Shemitta*” denir. Aubrey Rose (edt.), *Yahudilik ve Ekoloji*, (çev. Mehmet Demirhan), İstanbul, 1997,s.19.

²²³ Riskin, s.103-105.

balçık olduğu belirtilmiştir.²²⁴ Daha sonra Âdem'in yalnız kalmaması ve Ona yardımcı olması için canlılar yaratılmış ve tüm bu canlılar Âdem'in huzuruna getirilerek Âdem tarafından her birine isim verilmesi istenmiştir.²²⁵ Tevrat'ta geçen bu ifadelerde, tüm canlıların topraktan yaratılmasına rağmen Âdem'in üstünlüğü açıkça görülmektedir. Aynı hammaddeye sahipken ayrıcalıklı bir konuma sahip olmanın bencil bir çevre anlayışının oluşmasına zemin hazırlayacağı ifade edilebilir. Bu durum Âdem'in yaratıldığı hammaddenin tabiatına aykırıdır. Zira toprak, bitki örtüsünün beslendiği ve üzerindeki her canlıya yaşam imkânı sunan bir varlıktır. Topraktan yaratılan insanın da böyle olması beklenmektedir. Nitekim yaratılış pasajının devamına bakıldığında tüm canlıların Âdem'in yalnızlığına son vermek ve onun ihtiyaçlarını gidermek için yaratıldığı görülmektedir. Aynı hammaddeden olan varlıklar arasında oluşturulan ast-üst ilişkisini kendine referans alan bir Yahudi'nin, tüm canlıların kendisi için yaratıldığı iddiasına sahip olması yersiz bir durum olmayacaktır. Yahudi bireyin yaşamını şekillendiren dinin merkezini oluşturan kutsal kitaptaki böylesi bir metnin, "*Yahudi ve diğer canlılar*" ayrımını tetikleme ihtimali oldukça yüksektir. Bu bilinçle yetişen Yahudi bireyin, her canlı hakkında tasarruf yetkisini kendisinde görmesinin çevre konusunda çatışmalara neden olabileceği ön görülmektedir. Başka bir ifadeyle Tanrı'nın yarattığı insana bu derece üstünlük vermesi israf ve sömürüye ortam hazırlamaktadır.

Tarihi sürece bakıldığında, büyük çevre felaketlerini anlamlandırma konusunda dini referanslara sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda Eski Ahit'te Nuh Tufan'ının insanların bozgunculuğundan ve kötülüğünden kaynaklandığı ifade edilmektedir. İnsanın bu kötülüğünün cezasını ise tüm varlıklar çekmiştir.²²⁶ Buradan, canlı ve cansız varlıkların hepsinin, hem insanın düzeni bozması hem de onun yapıp etmeleri sonucunda iki defa cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır.

²²⁴ Fatır 11; Hicr 26-33; Müminun 12; Araf 11; Sad 71-77; Bakara 30-38.

²²⁵ Yaratılış 2/7-20.

²²⁶ Yaratılış 6/5-14.

Eski Ahit'te çevre unsurunun vazgeçilmez bir parçası olan hayvanlara da yer verilmiştir. Harman döven öküzün ağzının bağlanması yasaklanıp²²⁷ gücünden faydalanılan bir hayvana eziyet edilmesinin hor görülmesi aktif çevreci davranışlara örnektir. *Chayim* yani *hayat*'ın önemli olduğu Yahudilikte hayvanla cinsel ilişkiye giren birinin öldürülmesi ise bu konudaki en katı yaptırımdır.²²⁸ Ancak bu tutumun öncelikli sebebinin hayvan hakları olmadığı düşünülmektedir. Zira Yahudilikte kutsal toplum anlayışı hâkimdir ve sosyal hayatın merkezinde aile bulunmaktadır.²²⁹ Bu faktör dikkate alındığında verilen ölüm emrinin, hayvanla cinsel ilişkinin çirkinliğinden ziyade, yaratılmış olan tüm canlılarla aynı öze sahip olmasına rağmen üstün tutulan Yahudi bireyin, kutsal yüceliğine leke sürmesine verilen bir ceza olarak düşünülebilir.

Yahudi toplumundaki çevre odaklı eylemlere bakıldığında makul, mantıklı ve çevreyle uyumlu hareket edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tabakhane gibi koku ve toz yayan yapılar şehir dışında inşa edilirken, hayat standartlarını arttırmak için yaşam alanları ağaçlandırılmaktadır. Doğal kaynakların kullanımında geri dönüşümü sağlamak prensibiyle hareket edilmesi ise israftan kaçınmaya yönelik davranışlara örnek olarak gösterilebilir. Başkasının suya ihtiyacı varken suyu israf etmek hoş görülmemiş, bayramlarda kullanılan ve artan malzemeler başka yerlerde değerlendirilmiştir. Kutsal mabedin görevlileri olan kohenlerin, eski kıyafetlerini atmayıp yedi kollu şamdanın yakılmasını sağlayan fitiller olarak değerlendirmeleri ise geri dönüşüme örnek olarak gösterilebilir.²³⁰ Posta pullarına Kutsal Kitap'taki ağaç ve çiçek resimlerinin basılması²³¹, yeni doğan çocuklar için ağaç dikilmesi,

²²⁷ Yasanın Tekrarı 25/4.

²²⁸ Aubrey Rose; *Yahudi İncasına Giriş*, A.Rose (edt.), (çev. Mehmet Demirhan), Yahudilik ve Ekoloji, (31-43), İstanbul, 1997; Levililer 18/24; On Buyruk 22/19.

²²⁹ Cihat Şeker, "Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı", *İLTED*, S.44, 2015/2, s.267.

²³⁰ Necati Sümer, "Yahudilikte Çevre Ahlakı", *İSEM*, 2016, s.299-306.

²³¹ Rose, s.37.

tabiatla ilgili olarak kutlanan “*Tu Bi Shevat Bayramı*” ise toplum içinde oluşturulmaya çalışılan aktif çevre duyarlılığına örnek olarak verilebilir.²³²

Genel olarak Yahudilik ve çevre ilişkisine bir bütün olarak bakıldığında, Yahudiliğin olumlu bir çevre tutumuna sahip olduğu görülmektedir. Ancak detaylara inildiğinde ise Yahudiliğin çevre tutumunun, kutsalın yüceliği korumak ve bu yüceliğin tüm imtiyazlarını yaşamak çerçevesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Rabbi Arthur Hertzberg’in Assisi Deklarasyonu’nda çevre ve Yahudilik ilişkisi hakkında sunduğu bildiride “*Bu dünyanın meşru sevinçlerini reddeden kimse günahkârdır.*” şeklindeki Rabbi öğretisine yaptığı atıf, beyan edilen fikirlerin doğruluğunu teyit eder niteliktedir. Eski Ahit’in yaratılış bölümünden başlayarak verilen tüm ayrıcalık ve kutsallık, Yahudilerin her şeyi “*kendine göre*” yorumladığı bir çevre anlayışına sahip olmalarına zemin hazırlamaktadır. Shakespeare’in “*Olmak ya da olmamak. İşte bütün mesele bu!*”²³³ ifadesini, Yahudiliğin çevre anlayışına uyarlamak, konunun anlamlı bir özeti olacaktır: “*Yahudi’ye ait olmak ya da Yahudi’ye ait olmamak. İşte bütün mesele bu!*”

2. Hristiyanlık ve Çevre

İki milyara yakın mensubuyla en kalabalık dini grubu oluşturan Hristiyanlık; Katolik, Protestan ve Ortodoks olmak üzere başlıca üç mezhebe ayrılmaktadır. Teslis inancının hâkim olduğu dinde, ön planda olan ve inancın temelini oluşturan unsur ise İsa Mesih’tir. Hristiyanlık İsa Mesih’in iki temel özelliğine özellikle vurgu yapılmaktadır: (1) İsa, Tanrı’nın değerli ve biricik oğludur. (2) İsa’nın, insanoğlunun günahlarından kurtulması için yeryüzüne gönderilmesidir. Hristiyanlığa göre, İlahi Kudret, yeryüzünün günahkâr insanları için oğlunu kurban etmiştir. Buna göre “*Tanrı Kuzusu*” olan İsa, ilahi plan çerçevesinde önce çarmıha gerilmiş, ardından da Tanrı’nın yani Babası’nın yanında yerini almıştır. Hristiyanlığın temelinde yer alan bu doktrin, zaman içerisinde farklı bakış açılarıyla ele alınmış ve bu konuda yeni

²³² Philip L. Pick; *Tu Bi Shevat*, A.Rose (edt.), (çev. Mehmet Demirhan), Yahudilik ve Ekoloji, (98-102), İstanbul, 1997.

²³³ William Shakespeare, *Hamlet*, (çev. Bülent Bozkurt), 9.Baskı, İstanbul, Nisan 2007, s.114.

yorumlar yapılmıştır.²³⁴ İsa Mesih'i merkeze alan ve bu sebeple insan merkezli bir anlayışa sahip olan Hristiyanlık, bu yönüyle Yahudilikten ayrılmaktadır.²³⁵

İnsanı merkeze alan Hristiyanlık dininin mensuplarının çevreye yönelik tutumlarında inançlarının etkisinin görülmesi kaçınılmazdır. Ahdi Atik ve Ahdi Cedid'den oluşan Kitabı Mukaddes, Hristiyanlığın kutsal kitapları olarak kabul edilmekte ve sadece Hristiyanlık'ta, başka bir dinin kitabı, kendi kutsal kitapları içerisinde yer almaktadır. Fakat Ahdi Cedid sadece Hristiyanlar tarafından kutsal kitap olarak kabul edildiği için²³⁶ bu çalışmada Hristiyanlık ve çevre ilişkisi büyük ölçüde Ahdi Cedid ile sınırlandırılmıştır.

İncil'e göre yeryüzündeki her şeyin yaratılış sebebi İsa Mesih'tir. Yaşamın kaynağı olan İsa, "*Tanrısal Söz*"ün vücut bulmuş halidir. Tanrı'nın yanından ayrılarak yeryüzüne inen İsa'nın, temiz yürekliliğe, merhametli olmaya ve barış içerisinde yaşamaya yönelik öğütlerde bulunduğu görülmektedir. Bu nasihatlerin muhatabı olan Hristiyan bireylerin, kötü, çirkin ve yıkıcı her türlü eylemden uzak durmaları beklenir. Hristiyanlığa göre ideal insan profilinin, çevre ve Hristiyanlık ilişkisinin olumlu yönde şekillenmesini sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda bireyin etrafındaki hiçbir varlığa kötü muamelede bulunmama anlayışı çevreci davranışların başında yer almaktadır. İsa'nın öğütleri ekseninde hayatını devam ettiren Hristiyanların, tüm varlığa karşı merhametli olmaları, çevresindeki her şeyle uyum ve barış içerisinde yaşamaları beklenir. Böylesi bir yönelim ise, çevre ve insan ilişkisinde, bireyin çevreyle ilgili konularda duyarlı, bireysel ve toplumsal çevreci davranışlarda aktif olmasına zemin hazırlamaktadır. Merhamet ve iyiliğin yolundan ayrılmayan Hristiyan bireyin, yaşadığı sürece yapacağı her eyleminde aşırıya gitmekten kaçınması, kendi dışında kalan canlı ve cansız her varlığın varoluşuna saygı göstermesi, onlara şefkatli davranması ve çevresel kaynakları kullanırken

²³⁴Kürşat Demirci, "*Hristiyanlık*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, 1998, s.328; Küçük, Küçük, Tümer, s.436-450.

²³⁵ Hakan Olgun; *Yahudi Hristiyan Gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu*, F.Kayadibi (edt), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt:1, (61-71), İstanbul, 2008.

²³⁶ Mehmet Aydın, "*Hristiyanlık*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, 1998, s.340.

tasarrufu tercih etmesi, ihtiyaçlarını karşıladığı çevreyi tahrip ve israf etmekten kaçınması beklenir.²³⁷

Dünya hazinelerinin peşine düşülmesinin boş uğraş kabul edilmesi ve Göksel Baba'nın rızasının kazanılmasının daha önemli olması bireyin bencillikten uzak bir şekilde yetişmesine katkı sağlayacağı ifade edilebilir.²³⁸ Genel olarak belirtmek gerekirse Hristiyan için çizilen evre profili, her şeyin gelip geçici olduğunun bilincinde, kazanmak hırsı ve arzusuyla yeryüzünde taparcasına hareket etmeyen insan modelidir. Yarın için kaygısı olmayan insanın, gelecek için bir şeyler biriktirme gereksinimi olmayacağından, çevreden sadece bugününe yetecek kadar faydalanacaktır. Bu bakış açısına sahip bireyin ise, çevreyle olan etkileşimlerinde israftan kaçınması ve aktif çevreci eylemlerde bulunması beklenmektedir. Hristiyanlığın oluşturmak istediği evre tutumunda dünya üzerindeki her şey bir araç olabilir; ama asla amaç olamaz. Bu nedenledir ki israf, smrme ve himaye altına alma gibi dünyevi uğraş gerektiren, insana yeryüzü zenginlikleri için her şeyi yaptırın bilinç tasvip edilmemektedir.

İncil metinleri incelendiğinde, insan ve evre ilişkisinin olumlu bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Ancak Hristiyanlık ve evre ilişkisine, dinin muhatabı olan inananlar açısından da incelenmesi gerekmektedir. Çünkü insanoğlu, gelişen, geliştikçe değişen ve hayatına yön vermeye çalışan bir varlıktır. Bu erevede Lynn White, Hristiyanlığın evre tutumunu farklı yönden ele almıştır. Tarımın geçmişten günümüze, insan hayatı için önemli bir geçim kaynağı olduğunu belirten White, İsa'dan önceki tarım anlayışının hayatın devamlılığını sağlamak için olduğunu, ancak zamanla tarım alanların dağıtım sisteminde değişimler yaşandığını ifade etmektedir. ncesinde iki kzle sürülen toprak, yeni tip pulluk sistemiyle sekiz kzle işlenmeye başlanmış ve imece usulünün olduğu toprak dağıtım sisteminde öncelik ailedaki birey çokluğu değil, pulluk çekmede kullanılan kzlere sahip olma oranına göre şekillenmiştir. Hayatı devam ettiren tarım, g gösterisinin ön planda olduğu bir dağıtıma tabi tutulmuştur. İki kzl pulluk ile toprağa yapılan

²³⁷ Yuhanna 1/1-18; Matta 5/1-10; Luka 6/20-23.

²³⁸ Matta 6/25-34; Luka 12/22-31.

muamele onu yok etmeyecek ve kısırlaştırmayacak şekildeyken, sekiz öküzlü bir pulluk ile toprağa yapılan “güç gösterisi”, insan zihninin “yaşam için tarım” anlayışından, “güç için tarım” anlayışına evrildiğinin bir göstergesi olmuştur. Bu tarım anlayışına sahip çiftçilerin, yeni nesillerin doğaya karşı hayatta kalabilmesi adına toprağa yaptığı acımasız güç gösterisi bugünkü insan kaynaklı çevre problemlerinin zihni temellerini oluşturmaktadır.²³⁹ *Sürekli ilerlemek* adı altında yapılan ve din olgusuyla desteklenen güç gösterisi, inananların yaptıkları çevre tahribine kılıf bulma çabası olmuştur. Antroposentrik (insan merkezli) bir din olan Hristiyanlıkta, İncil ve İsa’nın öğütleri yetersiz kalmış ve doğa-insan arasında oluşması gereken uyum sağlanamamıştır.²⁴⁰ Güç için doğanın sömürüye açık olabileceği fikri bilinçlere yerleştirilmiş ve ardından bunu yapabilmek içinde Hristiyanlığın yayıldığı bölgelerdeki pagan animizmi yok edilerek, insan-tabiat arasındaki *hissiyatın* kaybolmasına neden olunmuştur. Zira eski çağlarda yaşamış olan insanlar, ağaç, su, tepe gibi her varlığın bir koruyucu ruhunun (*genius loci*) olduğu inancına sahiptiler. Bu nedenle pagan insanı, suyun önüne bent çekmek, ağaç kesmek, toprağı kazmak gibi eylemlerden önce mutlaka işleme maruz kalacak tabiat varlığının ruhu sakinleştirmektedir. Bu sayede insanlar, tabiattan faydalanırlarken onun ruhunu incitmeden, aşırıya gitmeden, ihtiyaç oranında israf etmeden faydalanmışlardır.²⁴¹

Hristiyanlıkla başlayan bilim ve teknolojiye bakıştaki farklılıklar, tabiata bakışı da değiştirmiştir. Erken dönem kiliselerinde bilim, Tanrı’ya yaklaştıran ve Tanrı’nın tanınmasını sağlayan bir araç konumundadır. Ancak XIII. yüzyıldan itibaren bilimsel atılımların amacı değişmiş, yaratılışın amacı çözümlenmeye çalışılmış ve “*Tanrı’nın aklını anlamak*” için büyük bir çaba gösterilmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise teknoloji ve bilim artık Tanrıyı anlama boyutundan çıkmış ve Hristiyan teolojisi adı

²³⁹ Clive Ponting, *Dünyanın Yeşil Tarihi*, çev. Ayşe Başçı, 3.Baskı, İstanbul, Mart 2012, s.50; White, s.124.

²⁴⁰ Murat Kayıkçı, *Çevre ve Din*, Ruşen Keleş (Edt.), İnsan Çevre Toplum, (525-536), Ankara, 2016.

²⁴¹ E.F. Schumacher, *Küçük Güzeldir*, (çev. Osman Deniztekin), 2.Baskı, İstanbul, 1989, s.219; White, s.125; Ponting, s.153-154.

altında oluşan farklı tutum ve öncelikler insan-tabiat ilişkisinin sömüren-sömürülen eksenine kayması neden olmuştur.²⁴²

Olumsuz düşünce yapısıyla artan çevre tahribine kayıtsız kalmayıp, tepki gösteren ve Hristiyan tarihinde önemli bir yere sahip olan Aziz Assisili Francis, Hristiyan ve çevre tutumuna yeni bir boyut getirmeye çalışmıştır. İsa'nın nasihatleri ekseninde hareket eden Francis, alçakgönüllülüğün ve sevginin, insan-çevre ilişkisinde yapıcı bir rol oynayacağını ve çevreci eylemlerin gerçekleştirilmesini kolaylaştıracağını ifade etmiştir. Francis, insanoğlu ve diğer tüm canlılar arasında eşitliğin, kardeşliğin ve demokrasinin olması gerektiğini savunmuş ve bu sayede insanın kibirli yüceliğinden kaynaklı tabiat tahribinin önüne geçilebileceğine inanmıştır. Francis'in görüşleri çerçevesinde tüm canlı ve cansız varlık insanoğlu gibi Tanrı'ya ibadet eden bir kul konumuna çıkarılmış ve böylece insan ve çevre arasındaki uçurum yok edilmiş, eşitlik sağlanmıştır. İnsanın tüm canlılar ile kardeş sayılması ise yok edici tahribin önüne geçilmek için atılan en önemli adımlardan biri olmuştur.²⁴³ Francis gibi sade bir yaşamı savunan, topraktan kopmayan, dünyanın bencil hevâ ve heveslerini reddeden Aziz Benedikt'in öğretileri de çevre ve insan etkileşiminde Hristiyan bireyleri olumlu çevreci davranışlara yönlendirecek niteliktedir. Benedikt'in hayat görüşünün temelinde hâkimiyet vurgusunun olmaması, tabiatla uyumlu, Tanrı'nın merkezde olduğu ve hükmetme arzusunun yok edildiği yaşam şeklini beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı Benedikt ve rahipleri, şükretmeyi bilen, topraktan alırken toprağa zulmetmeyen, fazlasını almayıp israftan kaçınan, üstün bir tevazu anlayışıyla kâinattaki tüm yaratılmışların mükemmelliğine tanıklık eden, eşitliği vurgulayan ve insanlar arası eşitliğe önem veren bakış açısını Hristiyanlara kazandırmayı hedef edinmişlerdir.²⁴⁴

²⁴² White, s.126; Ponting, s.143-150.

²⁴³ Nikos Kazancakis, *Allah'ın Garibi*, (çev. Ender Gürol), 4.Baskı, İstanbul, 2016, s.249; Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, (çev. Nabi Avcı), 2.Baskı, İstanbul, 1988, s.133; White, s.127.

²⁴⁴ Rahibe Joan Chittister OSB; *Manastır Hayatı: Modern Meselelere Eski Bir Çözüm*, E.Breuilly, M.Palmer (edt.), (çev. Mehveş Kayani), Hristiyanlık ve Ekoloji, (92-107), İstanbul, 1997.

XVI. yüzyılın önde gelen isimlerinden olan Novum Organum'un yazarı Francis Bacon ise insan-tabiat ilişkisinde insanın hâkim rolünden bahsetmektedir. Ona göre insanoğlu, yaptığı gözlemler çerçevesinde tabiatı anlayabilir ve ona hükmedebilir.²⁴⁵ Nitekim Bacon'un "*Dünya insan için yapılmıştır, insan dünya için değil*" ifadesi, dünyanın tahrip edilmesine haklı bir gerekçe olarak sunulmuş, çevreci olmayan israfçı ve yıkıcı davranışların kapısını aralamıştır. İsa merkezli din anlayışı, Francis Bacon öncülüğünde dünya merkezli din anlayışına evrilmiştir. Hayatın gerçek anlamının "*daha fazlasını istemek ve daha fazlasına hâkim olmak arzusu*" şeklinde anlaşılması, doğanın insanın emrine mahkûm olan bir köle haline dönüştürülmesine neden olmuştur.²⁴⁶ İncil'in merhamet ve iyilik anlayışından uzaklaşan toplum, çevreye karşı kaba ve katı tutumlar gösterirken, çevreci olmayan bu davranışların sonucunda ise ekolojik sorunların hızla arttığı görülmektedir.²⁴⁷ Charlie Chaplin'in "*Diktatör*" filmindeki repliği, günümüz Hristiyanlık ve çevre ilişkisinin özeti niteliğindedir: "*Çok fazla düşündük ama çok az hissettik. Makinelere çok insanlığa ihtiyacımız var. Zekâdan çok şefkat ve kibarlığa ihtiyacımız var. Bunlar olmadan yaşam şiddet dolu olur ve her şeyi kaybederiz.*"

3. İslamiyet ve Çevre

İslamiyet, temelinde teslimiyet, barış ve güvenin yer aldığı, İslam öncesi cahiliye Arap toplumunun barbar, gaddar ve hoyratlığının aksine, inanani için yüksek ahlaki değerleri hedefleyen bir dindir.²⁴⁸ İyilik ve doğruluk²⁴⁹, iyilerle dost olmak²⁵⁰, iyilikte yardımlaşmak ve kötülüğe karşı koymak²⁵¹, infak etmek²⁵², emanete riayet

²⁴⁵ Francis Bacon, *Novum Organum*, (çev. Sema Önal), 1.Baskı, İstanbul, 2012, s.119; Gore, s.310.

²⁴⁶ Ponting, s.148-149.

²⁴⁷ John Bellamy Foster, *Savunmasız Gezegen*, (çev. Hasan Ünder), 2.Baskı, Ankara, 2008, s.52-54.

²⁴⁸ Mustafa Çağrıcı, "*İslâm*", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:23, 2001, s.12.

²⁴⁹ 35/Fâtır:10; 11/Hûd:112; 6/En'am:151-153; 16/Nahl: 90; 31/Lokman:13.

²⁵⁰ 60/Mümtehine:1; 5/Mâide:51; 4/Nisâ: 144; 11/ Hûd:113.

²⁵¹ 31/Lokman:17; 3/Âli İmrân:110-114; 42/Şura:39; 58/ Mücadele:9.

²⁵² 14/İbrahim:31; 23/Mü'minûn:60-61; 2/Bakara: 215-219; 92/Leyl:5-7; 107/Maun:11.

etmek²⁵³, adil olmak²⁵⁴, kardeşlik²⁵⁵, hoşgörü²⁵⁶, sabır²⁵⁷, tevazu²⁵⁸, sözünde durmak ve yeminini yerine getirmek²⁵⁹, görgülü olmak²⁶⁰, dünya ve ahiret dengesini korumak²⁶¹, insanlara iyi davranmak ve güzel söz söylemek²⁶² gibi davranışlar Kur'an-ı Kerim'de geçen ve Müslüman bireylerden beklenen erdemli davranışlardır. 610 yılında Hz. Muhammed'e (sav), Allah tarafından indirilen Kur'an-ı Kerim, kişi ve toplum hayatını düzenleyen bir rehberdir.²⁶³ Monoteist bir din olan İslam'da tek olan Allah'a takvayla bağlanmak önemlidir. Çünkü bireye kazandırılması amaçlanan takva sayesinde, Allah'a sonsuz bir sevgi ve saygı gösteren bireyin, tüm eylemlerinde Allah'ın huzurunda olduğu bilinciyle hareket etmesi beklenmektedir. Din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılmadığı İslam ahlakında, her konuda itidalli olmanın²⁶⁴ Müslümanca bir tavır olduğu görülmektedir. Buna göre İslamiyet'te, insanın yaşamı içerisinde etkileşimde bulunduğu-kendi bedeni de dâhil olmak üzere- canlı ve cansız tüm varlıklarla olan ilişkilerinin sevgi ve paylaşıma dayalı olması amaçlanmaktadır.²⁶⁵ Bireyin, insanlığı öğrenerek fitratına aykırı düşmeden, yaratıcısının emir ve yasakları çerçevesinde hayatını devam ettirmesi amaçlanmış ve

²⁵³ 23/Mü'minûn:8; 70/Meâric:32-33; 3/Alî İmrân:75; 4/Nisa:58.

²⁵⁴ 7/A'raf:29; 16/Nahl: 76; 4/Nisa: 58; 60/Mümtehine:8.

²⁵⁵ 3/Alî İmrân: 103; 49/Hucurat: 10-13.

²⁵⁶ 25/Furkan: 72; 24/Nur:22; 2/Bakara: 263.

²⁵⁷ 73/Müzemmil:10; 103/Asr:1-3; 90/Beled:17; 31/Lokman:17.

²⁵⁸ 25/Furkan:63; 17/İsra: 24; 31/Lokman: 18-19.

²⁵⁹ 17/İsrâ:34; 61/Saff: 2; 70/Meâric:32; 16/Nahl: 91-94.

²⁶⁰ 4/Nisa: 86; 24/Nur: 58-61.

²⁶¹ 2/Bakara: 201; 16/Nahl: 30; 28/Kasas:60; 53/Necm:24; 94/İnşirah:5.

²⁶² 4/Nisa: 36; 29/Ankebut:8; 103/Asr:1-3; 17/İsrâ:53.

²⁶³ Azmi Özcan, "İslâm", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:23, 2001, s.27.

²⁶⁴ 25/Furkan: 67.

²⁶⁵ Ali Bardakoğlu, *Birlikte Yaşama İrade ve Ahlakının Dini Temelleri*, Y. Akkaya (edt.), Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı, (13-23), Ankara, 2015; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Bilim*, (çev. İlhan Kutluer), 1.Baskı, İstanbul, 2006, s.227.

İslam ahlakıyla şekillenen Müslüman bireyin, evrensel ahlakında insanı olması hedeflenmiştir.²⁶⁶

Evrensel ahlakın hedeflendiği İslam dininde, insanın çevreyle olan ilişkisi de bu çerçevede şekillenmektedir. Kur'an'a göre eşrefi mahlûk olan insanın²⁶⁷ hiçbir varlığa efendilik yapmaması ve keyfiyeti için doğaya zarar vermekten kaçınması beklenir. Bu sayede her canlıya sevgi ve şefkat gösteren bireyin çevreci davranışlarda bulunmasının kolaylaşacağı düşünülmektedir. Ekolojik yaşam Müslüman birey için, Allah'ı bulduğu, yüceliğine şahit olduğu ve her ayrıntısına hayran kaldığı bir sanat eseridir.²⁶⁸ Kur'an'da insanoğluna, fesada yol açan tüm şeyler haram kılınmış ve dünya hayatında bozgunculuktan uzak durması emredilmiştir.²⁶⁹ İnsana sınırlarının hatırlatılması, onun aşırıya gitmesinin önüne çekilen en büyük settir. Bu sayede israfın önüne geçilmiş, tüm varlığın uyumuna vurgu yapılmış ve kâinattaki hiçbir şeyin anlamsız olmadığı belirtilmiştir.²⁷⁰ Hedeflenen ideal insanın özelliklerinin ise başlı başına çevreci davranışların özünü oluşturduğu görülmektedir.

Kur'an'da gökyüzü ve yeryüzünün altı günde yaratıldığı, yerin ve göğün birbirinden ayrıldığı, tüm canlıların sudan yaratıldığı, gökyüzünün kandillerle süslendiği, yeryüzünün dağlarla sağlamlaştırıldığı, canlıların rızkının yaratılıp eşit miktarda dağıtıldığı, suyun yaratılıp ölü toprağın canlandırıldığı ve tüm bunların Yüce Allah tarafından yapıldığı ifade edilmektedir. Dünyanın oluşumuna bakıldığında her şeyin bir düzen ve denge içerisinde olduğu görülmektedir.²⁷¹ Kur'an'da, düzen ve denge içerisinde olan yeryüzünün bozulmaması ve yeryüzünde

²⁶⁶ Kemal Sayar, *Bir Arada Yaşamak İçin: Merhamet*, Y. Akkaya (edt.), Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı, (83-91), Ankara, 2015; Çağrıcı, s.13.

²⁶⁷ 17/İsra: 70.

²⁶⁸ Sadık Kılıç, *Benliğin İnşası*, 2.Baskı, İstanbul, 2018, s.135.

²⁶⁹ A'raf/33; Muhammed Aydın, *Kur'an ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri*, F.Kayadibi (edt), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt:1, (193-207), İstanbul, 2008.

²⁷⁰ 3/Alı İmran: 191; 38/Sad: 27.

²⁷¹ 55/Rahman:3-15.

bozgunculuk yapılmaması emredilmektedir.²⁷² Düzene ve dengeye dikkat çekilen bu ayetler, sadece yaratılışın safhaları olarak anlaşılmamalı, dünya hayatı ile ekolojik yaşam için düzen ve dengenin vazgeçilmez olduğu idrak edilmelidir. Çünkü kâinat gibi eşsiz güzellikleri olan ve birçok canlıyı içerisinde barındıran yapının oluşumunda denge ve düzene verilen değer, bu eşsiz yapının sürekliliği içinde aynı derecede önem taşımaktadır.²⁷³ Böylesi bir bilinç ve ruha sahip olan bireyin ise çevreyle etkileşiminin yönünün pozitif olması, israftan kaçınması ve aktif bir çevreci olması beklenmektedir. Bu nedenle Müslüman bireyin hiçbir canlıyı hor görmeyeceği, cansız varlıkların dahi hikmetini anlamaya çalışacağı, yaratılan her şeyin aslında Yaratıcıya onu ulaştıran bir vasıta olarak değerlendireceği düşünülmektedir.

İslamiyet'te cami ve mescitler sadece bir ibadet yeri değil, Allah'ın evi konumunda değer görmektedir. Bu sebeple Müslümanlar ibadethanelerine büyük önem gösterirler.²⁷⁴ Hz. Muhammed'den rivayet edilen bir hadiste, yeryüzünün ona hem temizleyici hem de mescit yapıldığı belirtilmektedir.²⁷⁵ Ümmetine ise namaz vakti geldiğinde, yeryüzünü mescit edinip ibadetlerini yapmasını telkin etmiştir.²⁷⁶ Yeryüzünün mescit kabul edilmesi, çevre ve İslam ilişkisinde mihenk taşı konumundadır. Müslüman için ibadetini yapacağı her yer mescit ise, mescitlerde Allah'ın evi ise, Allah'ın evine yapılacak her türden saygısızlık Allah'a yapılmış sayılacaktır. Bu nedenle Müslüman bireyin, çevreyi kirletmekten kaçınması ve çevreye yönelik yapıcı davranışlar sergilemesi beklenmektedir.

²⁷² 7/Araf:56-57; Richard C. Foltz, *İslami Çevrecilik: Bir Yorum Konusu*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), (çev. Nurettin Elhüseyni), İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, (225-249), İstanbul, 2007.

²⁷³ 44/Duhan:38-39; Şaban Ali Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih*, 2.Baskı, Ankara, Ekim 2017, s.109.

²⁷⁴ Hicabi Gülgen, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, 2.Baskı, Bursa, 2012, s.13.

²⁷⁵ Muhammed Fuad Abdülbaki Tertibi, *Müttefekun Aleyh Hadisler*, (çev. Abdullah Feyzi Kocaer), 1.Baskı, Konya, 2005, s.152.

²⁷⁶ Servet Armağan, *İslam ve Çevre*, 1.Baskı, İstanbul, 2005, s.24.

Yeryüzü ve gökyüzünde yaratılan hiçbir varlık boş yere yaratılmamıştır.²⁷⁷ Her varlığın kendine has bir özelliği ve görevi bulunmaktadır. İnsanın, kendi haricindeki varlıkların varoluş amacını bilmemesi veyahut kendileri için herhangi bir değer ifade etmemesi, kâinatın düzenini bozma hakkını ona vermemektedir. Varlığa zulmetmek, zarar vermek veya yok etmek gibi eylemler insanın iradesine bırakılmamıştır.²⁷⁸ Kur'an'da bitki, insan ve insanın bilmediği bütün çiftleri yaratan Allah'ın her işinde bir hikmet olduğu vurgulanmaktadır. İslam'a göre sadece insanlar değil tüm mahlûkat Allah'ı tesbih ve hamd eden bir kul konumundadır.²⁷⁹

Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de, ölçüsü ile miktarı takdir edilen ve tüm canlıların rızkı olan besinlerin, ölü toprağı yeşertip diriltiren suyun, tüm canlıların ömrü gibi yeryüzünde yaratılan her şeyin sınırlı olduğu ifade edilir. Allah tarafından yeryüzüne indirilen ve sınırlı olan tüm geçimliklerin hazinesi yine Allah'ın katındadır. Canlı yaşamında önemli bir yere sahip olan suyun ve yiyeceklerin sınırlı oluşu konusunda vahyin muhatabı olan insan uyarılmıştır.²⁸⁰ Her şeyin sınırlı olmasının insanı vurdumduymazlığa; nasıl olsa öleceğim fikri ise onu bencilliğe itebileceği düşünülebilir. Ancak “*Yiyin, için israf etmeyin. Çünkü O israf edenleri sevmez*”²⁸¹ ayeti ile insanın bencil ve tüketici arzusuna bir sınır çizilmiştir.²⁸² Cimrilik ve israfın hem pişmanlığa hem de kınanmaya sebep olacağı belirtilmiştir ve Müslümanın bu ikisinin ortasında olması gerektiği vurgulanmıştır.²⁸³ Burada insanın hem stokçuluk hem de savurganlık yapmasına engel olmak amaçlanmış ve doğal denge içerisindeki unsurların sömürülmesinin önüne geçilmek istenmiştir.

²⁷⁷ 3/Alı İmran: 191; 38/Sad: 27.

²⁷⁸ 75/Kıyamet:36; 51/Zariyat:49; 36/Yasin:36; El-Hafız B.A. Masri, s.15-33.

²⁷⁹ 21/Enbiya:79; 38/Sad:18-19; 17/İsra:44; 42/Şura:5; 13/Rad:13; 24/Nur:41; Yunus Negus, , *İslam'ın İçindeki Bilim*, F.M. Khalid (edt.), (çev. Murat Çiftkaya), İslam ve Ekoloji, (49-64), İstanbul, 1997.

²⁸⁰ 16/Nahl: 5-18, 65-72; Othman ABD, Ar-Rahman Llewellyn, *Bir İslam Çevre Hukuku Disiplini İçin Gerekli Temel*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), (çev. Nurettin Elhüseyni), İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, (177-225), İstanbul, 2007.

²⁸¹ 7/Araf:31.

²⁸² Vehbi Karakaş, *Farklı Bir Bakış Açısıyla Kur'an ve Sünnette Çevre*, 1.Baskı, İstanbul,2011, s.207-216.

²⁸³ 17/İsra:29; 25/Furkan:67.

İslam ve çevre ilişkisinde, yaratılan kâinat, yaratıcının delili konumundadır. Halife olarak dünyaya gönderilen insanın ise her detayıyla mükemmel yaratıldığı, ancak bu mükemmelliğin ona hiçbir zaman yücelik, kudret ve güç vermediği izah edilmektedir.²⁸⁴ Yaratma hususunda hiçbir engeli bulunmayan Allah'ın, yarattığı varlıklardaki çeşitlilik ise yaratıcılığının mükemmelliğine bir vurgudur. İnsan haricinde çeşit çeşit yaratılmış olan canlı ve cansız her varlığın Allah'ın kulu olduğu ve asla sömürüye ya da zulme maruz bırakılmayacağı belirtilmektedir.²⁸⁵ Allah, insanı eşrefi mahlûk olarak yaratmış olmasına rağmen²⁸⁶, insan haricindeki hiçbir kulunu, insanın hürriyetine ve tahakkümüne terk etmemiştir. Zira insanoğlu, Allah tarafından oluşturulan bu eşsiz yapının en küçük parçasını dahi yapamayacak kadar aciz bir varlıktır.²⁸⁷ İnsanın acizliğine vurgu yapılan her ayet, Müslümanın çevre tutumunu belirleyecek niteliktedir. İnsan israftan, zulümden, zalimlikten, sömürmeden, yıkmaktan, yok etmekten, dengeyi ve düzeni bozmaktan men edilmiştir.²⁸⁸ Yasaklanan bu konuların hepsi ise çevrenin bütünlüğünün korunmasını ve sürdürülebilirliğini sağlayacak başlıca çevreci davranışlardır. Dinin istediği nitelikte, Müslüman olabilme çabası gösteren her bireyin aynı zamanda çevreci davranışlarda aktif ve duyarlı olacağı düşünülmektedir.

4. Hinduizm ve Çevre

Sanskritçe'de *arya dharma* (soylu yol) veya *sanatana dharma* (ezeli-ebedi din) anlamına gelen Hinduizm'de, büyük ölçüde Brahmanizm'in etkisi görülmektedir. Brahmanizm'e ek olarak, Hindistan içerisindeki paganizm, Jainizm, Sih gibi farklı

²⁸⁴ 35/Fatır:11; 15/Hicr:26-33; 23/Müminun:12; 7/Araf:11; 38/Sad:71-77; 2/Bakara:30-38; Sadiye Hawar Han Çiştî, *Fitrat: İnsanlar ve Çevre İçin Bir İslami Model*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), (çev. Nurettin Elhüseyni), İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, (89-103), İstanbul, 2007.

²⁸⁵ 30/Rum: 22-24; L.Clarke, *Canlı Evren: Celaleddin Rumi'nin Mesnevi'sinde Doğa*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), (çev. Nurettin Elhüseyni), İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, (67-89), İstanbul, 2007.

²⁸⁶ 17/İsra: 70.

²⁸⁷ 67/Mülk:3-4; El-Hafız B.A. Masri, , *İslam ve Ekoloji*, F.M. Khalid (edt.), (çev. Murat Çiftkaya), İslam ve Ekoloji, (13-37), İstanbul, 1997.

²⁸⁸ 30/Rum:40-41.

yerel inançların harmanlanmasıyla oluşan ve evrensel kabul edilen Hinduizm sentez bir dindir.²⁸⁹

Hint toplumunda dinî, siyasî, ekonomik ve etnik olarak ortaya çıktığı düşünülen ve halkı sınıflara ayıran kast sisteminin etkili olduğu bilinmektedir.²⁹⁰ Hinduizm’de, kast sisteminin hâkim olduğu toplumsal yapı, insan ve doğa etkileşimine de yansımaktadır. Buna göre doğa ve insan diyalektiğinde en üst kastta tabiat ve tüm canlı-cansız ruhlar yer alır. Bu durum, Hindu bireylerin tabiatı incitmemek için azami gayret sarf etmelerinin bir nedeni olarak yorumlanabilir. Zira etkileşim halinde olunan çevre, sadece yaşamsal ihtiyaçların giderildiği bir yer değil, aynı zamanda insanı kirlerinden arındıran bir temizleyici ve tüm kirlere uzak tutan bir koruyucu unsur olarak işlev görmektedir. Bunun bir tezahürü olarak günahlarından arınmak için Ganj’in sularında yıkanan Hindular, günaha girmemek için *Ahimsa*’yı yaşamaya çalışmaktadırlar.²⁹¹

Hindu teolojisinde önemli bir yere sahip olan Ahimsa kavramı, öldürmemek, yaralamamak, incitmemek, şiddetten uzak durmak, canlıların hiçbirine zarar vermemek, kaba ve katı davranış göstermemek gibi anlamlara gelmektedir.²⁹² Böylece varlığın Nirvana’ya ulaşmasının yolu Ahimsa’dan geçmektedir. Hindu ahlak ve din yapısının temelini oluşturan Ahimsa, bireyin çevre tutumunu da şekillendirmektedir. Hinduların, hiçbir canlının incitilmemesi yönündeki duyarlılıkları ise başlı başına aktif bir çevreciliktir. Bununla birlikte kötülüğün ve insana zarar verebilecek olan her şeyin bedenden uzak tutulması, onu iyiye sevk ve teşvik eden bir unsurdur. Diğer taraftan Ahimsa’nın çizdiği sınırlar çerçevesinde, bireyin hayatını devam ettirebilecek, kendini koruyabilecek ve iyi bir dindar olmasına vesile olabilecek ibadetleri yapabilmesini sağlayacak kadar çevreden

²⁸⁹ Kürşat Demirci, “*Hinduizm*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:18, 1998,s.113-114; Küçük, Küçük, Tümer, s.209-216.

²⁹⁰ Esra Büyükbahçeci, “Hint’te Kast Sisteminin İlk İzleri ve Hint Edebiyatındaki Yeri”, *DTCE Dergisi*, S.56/2, 2016, s. 240.

²⁹¹ Gore,s.320-321; Demirci, Hinduizm, s.116.

²⁹² Cemil Kutlutürk, “İslam And Gandhi On Peace And Nonviolence”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Haziran 2014, Cilt:17, S.44, s.215.

faydalanmasına müsaade edilmektedir. Bu sayede bireyin israf etmeme bilincinin gelişmesi ve bireysel yaşam şeklinin çevreci olması amaçlanmıştır. Ahimsa'nın zıttı olan *Himsa*'nın oluşturduğu insan profili ise kaba, katı, varlığı inciten, yaratılış gayesini anlamadan uzak, *avidyada*²⁹³ kaybolmuş kişidir. Himsa'nın kölesi olup fitratını bozan kişi ise tabiatı bozmaktan çekinmeyecektir. Gandhi'ye göre Ahimsa bir yaşam biçimidir ve insan hayatında sürekli var olması gereken bu ahlaki yaşayış istenildiği zaman terk edilebilirliğe sahip değildir.²⁹⁴ Gandhi'nin "*Herkesin ihtiyacına yetecek kadar var, herkesin açgözlülüğünü doyuracak kadar değil*" sözü, Hindu bireylerin çevreden tasarruf ederken bencil ve israfçı davranışlardan kaçınma şuurunu kazanabilmeleri için verilen bir nasihattir.²⁹⁵ Bu dünyada yolcu olan insanın ebedi konaklama yerine ulaşabilmesi ise ancak sevgi dolu bir birey olması ve hiçbir varlığı incitmemesi ile mümkündür. Bu öğretisi sayesinde Hinduizm, bireyin çevreye yönelik davranışlarında duyarlı, hassas bir insan olmasını amaçlamaktadır.

Hinduizm'de bireyin, yaratılış anından itibaren dünya hayatının geçiciliğine vurgu yapıldığını bilmesi, tüm yaşamını bunun üzerine temellendireceği anlamına gelmektedir.²⁹⁶ Zira "*geçicilik*" olgusunun insana öğreteceği en önemli şey *gereğinden fazlasına sahip olmamaktır*. Hinduizm'de bu bilince sahip olan insanın, arzu ve hevesleri için varlığı tahakküm altına alması ve menfaati uğruna onu sömürmesi hoş karşılanmaz. Bu nedenledir ki Hindu bilincine sahip bir insanın arzu ve hevesleriyle hareket etmemesi, ekolojik dengeyi bozucu eylemlerden kaçınması, aktif çevreci davranışlarda bulunması, yaşamı boyunca çevreyle uyum içerisinde olması beklenir.

Hinduizm'de, Tanrı Brahma hem tüm varlığın mutlak sahibidir hem de diğer varlıklardan ayrı bir varlık değildir. Varlıklar âlemindeki tüm yasalarda mevcut olan Brahma, kâinat içerisindeki varlıkların oluşturduğu bu yasaların ontolojik bir

²⁹³ Cahillik, bilmemek, algılamamak.

²⁹⁴ Hammet Arslan; *Hint Dinlerinde Ahimsa: Hiçbir Canlıyı İncitme*, F.Kayadibi (edt), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Cilt-1, (71-85), İstanbul, 2008.

²⁹⁵ Ranchor Prime, *Hinduizm ve Ekoloji*, (çev. Vedat Diker), 1.Baskı, İstanbul, 1997, s.104-114.

²⁹⁶ Demirci, Hinduizm, s.115

sonucudur. “*Her canlının içerisinde bir tanrısallık vardır*” düşüncesi Hindu bireylerin çevre ve içerisindeki unsurları israf edip, onları tahrip etmesini engelleyecek nitelikte bir öğretilir.²⁹⁷ Bir canlıya atılan taş, bir bitkinin sebepsiz yere koparılması, suyun ve toprağın kirletilmesi aslında Brahma’ya yapılan kötülük dolu eylemler olarak kabul edilmektedir. Zira incitilen her şeyde asıl incinen tek varlık Brahma’nın kendisidir. Brahma’ya gösterilen büyük hürmetin tüm varlığa gösterilmesinin ise aktif çevre bilincinin gelişmesine önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse Hinduizm’e göre bir Hindu’nun, aynaya baktığında kendini gördüğü gibi doğaya baktığında Brahma’yı görmesi, yeryüzünde attığı her adımda toprağı incitmekten çekinmesi, bir bitkiye zaruret olmaksızın zarar vermemesi ve yaratılmış olan her şeye büyük bir sevgi beslemesi beklenmektedir.

5. Budizm ve Çevre

Siddhartha Gautama (M.Ö. 563-483) tarafından kurulan Budizm, ilk olarak IV. yüzyılda Hindistan’ın kuzey doğusunda ortaya çıkmıştır. Budizm’de, bireyin duygularına hâkim olması, varlıklar arası eşitlik, insanlar arasındaki birliktelik, ahlaki temizlik, tüm canlılara sevgi ve şefkat beslemek gibi konular öncelikli olarak ele alınmaktadır. Bir Budist rahipte olmazsa olmaz iki özellik bulunur: “*İyiliği sevmek*” ve “*merhamet*”. Varlıklar arası eşitliğe yapılan bu vurgunun, insanın bencilleşmesine ve kibirli davranmasına engel olması beklenir. Tüm canlılara gösterilen sevgi ve şefkat ise, Budist bireyin dünya yolculuğundaki kılavuzu olmaktadır. Yeryüzündeki sömürü sisteminin özünde yer alan üstünlük kurma ve güç arzusunun iki karşıtını öğretisinin temeline yerleştiren Budizm, müntesiplerinin kendilerine ve çevrelerine nasıl davranmaları gerektiğini öğretmektedir. Bu bağlamda sevgi ve şefkatle hareket ederek, iyiliğin olduğu yerde bulunan insanın, kötü olan hiçbir işle meşgul olamaması beklenir. Böyle bir bilince sahip olan bireyin, çevreyi menfaati uğruna sömürmeyeceğı, hiçbir canlıya zalimce davranmayacağı ve üstünlük gösterisi için doğayı israf etmeyeceğı düşünülmektedir. Bu iki temel unsur

²⁹⁷ Nasr, İnsan ve Tabiat, s.112-118; Demirci, Hinduizm, s.115.

ise insan ve çevre diyalektiğinde pozitif birliktelik şuuru sağlamaktadır. Ayrıca varlıklar arası eşitliğin vurgulanması ise kast sistemindeki ayrımcılığa yönelik bir tepkidir.²⁹⁸

“*Aydınlanan, uyanan*” anlamına gelen *Buda*, gerçeği bulup, aydınlanma yaşadığı için Gautama’nın lakabı olmuştur. Bir prens olarak lüks ve şatafat içerisinde büyüyen Buda, belli bir süre hayatın gerçeklerinden ve kederlerinden bihaber yaşamını devam ettirmiştir.²⁹⁹ Ancak saray dışı gezileri sırasında, ihtiyaçlarını gideremeyecek kadar yaşlı bir ihtiyara denk gelmesi, hasta olan birini görmesi ve rastladığı bir cenazeden etkilenmesi, gerçek hayat ile yaşadığı hayatın aynı olmadığını idrak etmesini sağlamıştır. Hayatında yaşlılık, hastalık ve ölümle hiç karşılaşmamış olan Buda, yaşamının sahte olduğunu anlamış ve sarayı terk etmiştir.³⁰⁰ M.Ö.563 yılında, 29 yaşındaki prens Gautama, acı karşısında sakinliğini koruyan bir keşişe denk gelmiş, saray hayatı ile gerçek hayatın çok farklı olduğunu idrak etmiş ve altı yıllık bir züht hayatı yaşamıştır. Bu altı yıllık süreç sonunda ise ne züht hayatının ne de şatafatın insanı gerçekliğe ulaştırmadığına kanaat getirmiştir.³⁰¹ Buradan hareketle eşitlik ve sevgiyi temele alan öğretilerin izinden giden Budist bireyin, züht hayatında kaybolmayıp olası bir çevre sorununa kayıtsız kalmayacağı öngörülmekte ve çevresel problemlerin çözümüne aktif olarak katılım sağlayacağı düşünülmektedir. Budist bireyin, lüksten uzak durmasıyla da israfa neden olan davranışlardan kaçınması beklenir.

Budizm’e göre hayat acı ve ıstırap doludur. Böyle bir dünya ise insan ve gerçeklik arasında duran bir engel konumundadır. Budizm’deki kurtuluş öğretisinin temelinde yer alan kutsal gerçekler bireyin yaşamını şekillendirecek niteliktedir. Birinci kutsal gerçekte insanın hammaddesinden bahsedilmektedir. Yaşlılık, kötülük, hastalık, tatminsizlik vb. dünyevi unsurlarla insanın varlığı harmanlanmış ve

²⁹⁸ Martine Batchelor; *Taşlar Bile Gülümser*, M.Batchelor, K.Brown (edt.), (çev. Gülseren Kozak), Budizm ve Ekoloji, (20-42), İstanbul, 1997.

²⁹⁹ Günay Tümer, “*Budizm*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:6, 1992,s.352.

³⁰⁰ Hadi Tezokur, “Buda ve Mesajı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, S.2, 2001, s 110.

³⁰¹ Aydın, s.131-134; Tümer, Budizm, s.352.

yoğrulmuştur. İkinci kutsal gerçekte ise insanın yaşadığı ıstırap, acı ve kederin sebebi onun arzu ve ihtiraslarıdır. Üçüncü kutsal gerçek ise insanın ıstırap, acı ve kederden kurtulmasının yolunu izah etmektedir. Şöyle ki insan arzu, heves ve ihtiraslarından vazgeçip, dünyaya dair eylemlerden kendini geri çekerek Nirvana'ya ulaşırsa, acı ve kederlerinden kurtulacaktır. Dördüncü kutsal gerçekte ise insan, Buda'nın sekiz dilimli yolu sayesinde hürriyeti elde edecek ve bu sayede Nirvana'ya ulaşacaktır.³⁰² Buna göre insan önce kendi özünü bilmeli ve bu sayede aslında kibirleneceği bir yüceliğe sahip olmadığı düşüncesine ulaşabilmelidir. Kibirleşmesinin sebeplerini var edenin kendisi olduğunu fark eden insanın, aslında kendi yalanlarıyla dünya hayatını yücelttiğini idrak etmesi beklenmektedir. Hayat uykusundan uyanan insan, gerçekliğe ulaşmak için çaba sarf etmeli ve bunun dünya hayatında kendisini meşgul eden ve kendisini gerçeklikten uzaklaştıran tüm aşırılık ve arzu prangalarından kurtaracağını farkında olmalıdır. Aşırılık ve arzuların olmadığı bir bedende, kibir ve ihtirasında bulunmayacağı düşünüldüğünden, böylesi bir bedenin çevre ve insan ilişkisindeki konumunun sevgi, şefkat, saygı ve iyilik ekseninde şekillenmesi beklenir.³⁰³

Budizm'in hayat döngüsü, tenasüh inancı çerçevesinde şekillenmektedir. Bir yaşamdan diğer bir yaşama geçişi ifade eden bu kavram, eziyet ve çile dolu, sürekli devam eden yeniden doğuş döngüsüdür. Yalnızca insana has bir durum olmayan tenasüh, tüm canlıları kapsamaktadır. Sinekten insana hayata gelişin tüm şekillerini içeren tenasühte, yalnızca insan halinde Nirvana'ya ulaşabilmek mümkündür.³⁰⁴ Bedenen insan doğmak sadece bir şekil değişikliği olurken, yüce gerçeğe ulaşmak ise sadece “*insan olmakla*” mümkündür. Budizm'e göre insan olmanın şuurunu taşıyan bireyin yıkıcı ve yok edici olması beklenemez. Böylesi bir bilincin sahibi olan bireyin ise hayatı yaşama şeklinin başlı başına bir aktif çevrecilik örneği olacağı

³⁰² Stephen Batchelor; *Ganj'ın Kumları*, M.Batchelor, K.Brown (edt.), (çev. Gülseren Kozak), Budizm ve Ekoloji, (60-72), İstanbul, 1997.

³⁰³ Brian Morris Goldsmiths, *Antropoloji, Ekoloji ve Anarşizm*, (çev. Baran Karsak), 1.Baskı, İstanbul, Mart 2018, s.115-116.

³⁰⁴ Lily de Silva; *Ruhumun İçinde Safa Bulduğu Tepeler*, M.Batchelor, K.Brown (edt.), (çev. Gülseren Kozak), Budizm ve Ekoloji, (42-60), İstanbul, 1997; Tümer, Budizm, s.356.

düşünülmektedir. İnsan olmanın temeline yerleşen sevgi ve eşitlik, insan olma yolunda bireyin dünyaya baktığı iki büyük penceredir. Bu pencerelerden bakan bireyin düşüncesinde ise kötülüğün barınması pek olası değildir. Çevre ve içerisindeki her şeyi değerli gören insanın, onu bozmaktan ve yıkmaktan uzak duracağı düşünülmektedir. “*İnsan olabilmek*” değeri, yaşadığımız çağda önemli bir erozyona uğramış ve bunun sonucunda ise birçok olumsuzluk kendini göstermiştir. Bunun çevreye yansıması ise ormanlık alanların yok edilmesi, toprağın kirlenmesi, temiz su kaynaklarının azalması, iklim değişikliği, buzulların erimesi, hayvanların vahşice katledilmesi gibi çevrenin aleyhinde birçok negatif sonuç doğurmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

BULGU VE YORUMLAR

A. Örneklem Grubu ve Özellikleri

1. Örneklem Grubunun Cinsiyete Göre Dağılımı

Tablo.1.Örneklem Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	N	%
Erkek	302	54.1
Kadın	256	45.9
Toplam	558	100

Tablo 1’de görüldüğü gibi araştırmanın örneklem grubunun 256’sını kadınlar (% 45.9), 302’sini (%54.1) ise erkekler oluşturmaktadır.

2. Örneklem Grubunun Yaşa Göre Dağılımı

Tablo.2.Örneklem Yaşa Göre Dağılımı

Yaş	N	%
15-22 Yaş	140	25.1
23-39 Yaş	218	39.1
40-64 Yaş	147	26.3
65+ Yaş	53	9.5
Toplam	558	100

Tablo 2’de görüldüğü üzere örneklem grubunun 140’ı (%25.1) 15-22 yaş grubunda, 218’i (%39.1) 23-39 yaş grubunda, 147’si (%26.3) 40-64 yaş grubunda, 53’ü ise (%9.5) 65 yaş ve üzeri grubunda yer almaktadır.

3. Örneklem Grubunun Medeni Duruma Göre Dağılımı

Tablo.3.Örneklem Medeni Duruma Göre Dağılımı

Medeni Durum	N	%
Bekâr	247	44.3
Evli	274	49.1
Dul	37	6.6
Toplam	558	100

Tablo 3’te görüleceği gibi araştırmaya katılan örneklem grubunun 247’si bekâr (%44.3), 274’ü evli (%49.1) ve 37’si ise dul (%6.6) bireylerden oluşmaktadır.

4. Örneklem Grubunun Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı

Tablo.4.Örneklemin Eğitim Düzeyine Göre Dağılımı

Eğitim Durumu	N	%
Okur-Yazar	34	6.1
İlkokul-Ortaokul	110	19.7
Lise ve Dengi Okul	220	39.4
Yüksekokul- Üniversite	194	34.8
Toplam	558	100

Tablo 5'te görüldüğü üzere araştırmanın yürütüldüğü örneklem grubunun 34'ü (%6.1) okur-yazar grubunda, 110'u (%19.7) ilkokul-ortaokul grubunda, 220'si (%39.4) lise ve dengi okul grubunda, 194'ü (%34.8) ise yüksekokul-üniversite grubunda yer almaktadır.

5. Örneklem Grubunun Meslek Gruplarına Göre Dağılımı

Tablo.5.Örneklemin Meslek Gruplarına Göre Dağılımı

Meslek Grupları	N	%
İşçi	113	20.3
Memur	83	14.9
Esnaf	28	5.0
Ev Hanımı	81	14.5
Serbest Meslek	36	6.5
Emekli	59	10.6
Öğrenci	158	28.3
Toplam	558	100

Tablo 5'te görüleceği gibi araştırmaya katılmış olan örneklem grubunun 113'ü (%20.3) işçi, 83'ü (%14.9) memur, 28'i (%5.0) esnaf, 81'i ev hanımı (%14.5), 36'sı (%6.5) serbest meslek, 59'u (%10.6) emekli, 158'i (%28.3) ise öğrenci grubunda yer almaktadır.

6. Örneklem Grubunun Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Dağılımı

Tablo.6.Örneklemin Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzeye Göre Dağılımı

Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey	N	%
Düşük	30	5.4
Ortanın Altı	65	11.6
Orta	388	69.5
Ortanın Üstü	75	13.4
Toplam	558	100

Tablo 6'da görüldüğü üzere araştırmaya katılan örneklem grubunun algılanan sosyo-ekonomik düzeyleri açısından bulunmuş oldukları gruplar şöyledir; 30'unun

(%5.4) gelir durumu düşük, 65'inin (%11.6) gelir durumu ortanın altı, 388'inin (%69.5) gelir durumu orta, 75'inin (%13.4) ise gelir durumu ortanın üstüdür.

B. Dindarlık İle İlgili Bulgular

1. Dindarlık ve Cinsiyet İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.7.Dindarlık ve Cinsiyet İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Cinsiyet	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Dini Bilgi	Kadın	256	45.9	18.58 ^a	4.36	a-b
	Erkek	302	54.1	18.13 ^b	4.77	-
	t=1.163; p=.022; p<0.05					
Dini Davranış	Kadın	256	45.9	41.22	7.77	-
	Erkek	302	54.1	41.22	7.88	-
	t= -646; p=.649; p>0.05					
Dini İnanç-Duygu	Kadın	256	45.9	55.50 ^a	4.41	a-b
	Erkek	302	54.1	54.59 ^b	5.25	-
	t= 2.204; p=.023; p<0.05					
Genel Dindarlık	Kadın	256	45.9	115.31	11.17	-
	Erkek	302	54.1	114.37	12.48	-
	t=.928; p=.315; p>0.05					

Tablo 7’de görüleceği üzere *dini bilgi* ve *dini inanç-duygu* alt boyutları ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir (p<0.05). Diğer taraftan *genel dindarlık* ve dindarlığın *dini davranış* alt boyutu ile cinsiyet değişkeni arasında ise anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir (p>0.05).

Buna göre kadınların *dini bilgi* ortalaması ($\bar{X}$ =18.58) iken, erkeklerin dini bilgi ortalaması ise ($\bar{X}$ =18.13) şeklindedir. Ortalamalara bakıldığında kadınların dini bilgi düzeylerinin erkeklerden fazla olduğu anlaşılmaktadır (t=1.163, p<0.05). Elde edilen veriler “*Kadınların dini bilgi düzeyleri erkelere oranla daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezini desteklemektedir.

Duygusal yoğunluğu fazla olan kadınların, manevi bir olgu olan dini daha yoğun yaşayacakları ve bu yaşamın içerisinde imkân buldukça inançları hakkında bir şeyler öğrenecekleri ön görülmektedir. Çünkü kadın demek, “anne” demektir. Her anne ise çocuğunun *ilk* öğretmenidir. Bu nedenle neslin devamını sağlamak gibi büyük bir görevi üstlenen bir annenin, evladını iyi yetiştirmek için kendini sürekli geliştireceği düşünülmektedir. Kendini geliştirip bilgi edindiği konulardan birinin de din olduğu ön görülmekte ve bu durumun, kadınların dini bilgisini daha da artırması beklenmektedir. Aynı zamanda kadınların çoğunluğunun ev hanımı olmaları, birçok

aktiviteyi birlikte yapmalarına imkân sağlamaktadır. Bir kişinin teşvikiyle bir araya gelerek dini aktivitelere yoğun bir şekilde katılım gösteren ev hanımlarının dini bilgilerinin erkeklere oranla daha yüksek olacağı ifade edilebilir.

Dini inanç-duygu ve cinsiyet ilişkisinde kadınların ortalaması ($\bar{X}$ =55.50) iken, erkeklerin ortalaması ise ($\bar{X}$ =54.59) düzeyinde çıkmıştır. Tabloya bakıldığında kadınların dini inanç-duygu ortalamalarının erkeklerden fazla olduğu görülmektedir ($t=2.204$, $p<0.05$). Elde edilen sonuçlara bakıldığında ise “*Kadınların dini inanç-duygu düzeyleri erkelere oranla daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin desteklendiği görülmektedir.

Kadın, fitratı itibariyle daha naif, duygusal ve kırılgan bir yapıya sahip olmasına rağmen, bu narinlik onu zayıflatan ya da aciz hale getiren bir durum değildir. Bu kırılgan oluşun asıl sebebi kadının “*anne*” olmasıdır. Çünkü bir çocuk anne rahmine düştüğü andan itibaren sevgiye, ilgiye muhtaçtır. Bu muhtaç canlının hayat bulacağı ve hayatını güvenle yaşayacağı kişi ise annesidir. Bir çocuğun en iyi şekilde yetiştirilmesi için anne yüreğinin merhametine ve sevgisine ihtiyaç vardır. Bu nedenle erkeklere oranla daha duygusal bir varlık olan kadınların, inancından kaynaklanan duygusal halleri daha yoğun bir şekilde doruklarda yaşayacakları düşünülmektedir.

İlgili sonuçlara bakıldığında, *genel dindarlık* ve *dini davranış* alt boyutu ile cinsiyet değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilememiştir. ($t=.928$, $p>0.05$; $t=-646$, $p>0.05$). Bu nedenle araştırmanın “*Kadınların genel dindarlık, dini davranış düzeyleri erkelere oranla daha yüksektir*” şeklindeki hipotezinin desteklenmediği görülmektedir.

Literatüre bakıldığında bu çalışmanın bulgularını destekleyen ve desteklemeyen araştırma sonuçlarına ulaşılmıştır. Örneğin Karslı’nın öfke kontrolü ve dindarlık ilişkisi üzerine yaptığı çalışmada, katılımcıların hepsi yüksek skorlar elde etse de dindarlık ile cinsiyet arasında anlamlı bir farklılaşma tespit

edilememiştir.³⁰⁵ Araştırmacının Trabzon Üniversitesi öğrencileri üzerinde yaptığı bir diğer araştırmasında ise kadınların dini tutum düzeyleri erkeklere oranla daha yüksek çıkmıştır.³⁰⁶ Güven'in narsisizm, alçakgönüllülük ve dindarlık ilişkisini incelediği araştırmada da kadınların erkeklere oranla daha dindar oldukları görülmektedir.³⁰⁷ Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi lisans öğrencileri üzerinde araştırma yapan Şentepe ve Güven de kadınların genel dindarlık puanları ile dindarlığın ibadet-bilgi alt boyutunda, erkeklere oranla daha yüksek değerler aldıklarını tespit etmişlerdir.³⁰⁸ Başka bir çalışmada erkeklerin lehine olabilecek bulgulara ulaşılmıştır. Kızılgeçit'in dindarlık ve yalnızlık ilişkisini incelediği araştırmada, cinsiyet ile dindarlık arasında anlamlı bir ayrışmanın olmadığı, ancak ortalamalara bakıldığında erkeklerin daha yüksek skorlara sahip oldukları tespit edilmiştir.³⁰⁹ Ergenlerde saldırganlık davranışları ile dindarlık ilişkisi üzerine çalışma yapmış olan Kaya, cinsiyet ve dindarlık ilişkisi arasında anlamlı farklılıklara ulaşmış ve elde edilen bulgulara göre erkek katılımcıların kadın katılımcılara oranla daha dindar olduklarını tespit etmiştir.³¹⁰ Kalgı tarafından ergenler üzerinde yapılan bir başka araştırmada ise 13-18 yaş grubu ortaöğretim öğrencilerinden elde edilen sonuçlara göre kız öğrencilerin dindarlık düzeylerinin erkek öğrencilerden daha yüksek olduğu rapor edilmiştir.³¹¹

³⁰⁵ Necmi Karşlı, *Öfke Kontrolü ve Dindarlık İlişkisi(Erzurum Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011, s.180.

³⁰⁶ Necmi Karşlı, "Üniversite Öğrencilerinde Hayatın Anlamı ve Dindarlık İlişkisi", *19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.48, Haziran 2020, s.187.

³⁰⁷ Metin Güven, *Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019, s.188.

³⁰⁸ Ayşe Şentepe, Metin Güven, "Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, S.31, Haziran 2015, s.35.

³⁰⁹ Muhammed Kızılgeçit, *Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011, s.170.

³¹⁰ Tayfur Kaya, *Ergenlerde Saldırganlık ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Ali Kuşat), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020, s.85.

³¹¹ Mehmet Emin Kalgı, *Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık İle Kişilik Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Şanlıurfa Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Hasan Kayıklık), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020, s.68.

Güven ise yurt dışı ve yurt içi katılımcılarla yaptığı araştırmada, kadınların dindarlık düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.³¹² Konuyla ilgili bir diğer araştırma ise Tokur tarafından yapılmıştır. Tokur'un Trabzon, Bayburt ve Erzurum'dan katılan bireyler ile yaptığı araştırmada cinsiyet ile dindarlığın dini ibadet alt boyutu arasında anlamlılık tespit edilmiş ve erkeklerin kadınlara oranla daha yüksek skorlar aldığı görülmüştür. Genel dindarlık ve dindarlığın dini inanç ve dini duygu alt boyutları ile cinsiyet değişkeni arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir sonuca ulaşılamamıştır.³¹³ Baynal'ın İstanbul'da 21-60 yaş 300 yetişkinle yaptığı araştırmada ise, kadınların dindarlık düzeylerinin erkeklerden yüksek olduğu tespit edilmiştir.³¹⁴ Kandemir'in 15-64 yaş 660 kişi ile yaptığı araştırmada ise erkeklerin dindarlık düzeylerinin kadınlardan yüksek çıktığı tespit edilmiştir.³¹⁵ Tecim'in sosyal güven oluşumunda dinin etkisini araştırdığı çalışmasında kadınların erkeklere oranla namaz kılma ibadetini daha çok yerine getirdikleri sonucuna ulaşmıştır.³¹⁶ Çınar'ın yaptığı saha çalışmasında ise dini hayatın inanç ve duygu alt boyutlarında kadın katılımcıların erkek katılımcılardan; dini hayatın davranış ve bilgi alt boyutlarında ise erkek katılımcıların kadın katılımcılardan istatistiksel olarak anlamlı farklar elde ettiği görülmektedir.³¹⁷ Elde edilen bulgular ile önceden yapılan araştırma bulguları kıyaslandığında, cinsiyet değişkenine göre genel dindarlık ve dindarlığın alt boyutları ilişkisinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

³¹² İbrahim Furkan Güven, "Makyavelizm ve Dindarlık: Demografik Değişkenler Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Bilimname Dergisi*, S.38, Nisan 2019/1, s.1170.

³¹³ Behlül Tokur, *Stres-Dindarlık İlişkisi Üzerinde Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011, s.145,147.

³¹⁴ Fatma Baynal, "Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt:4, S.1, 2015, s.213.

³¹⁵ Fatih Kandemir, "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Tokat İlmîyat Dergisi*, S.8, Haziran 2020, s.114.

³¹⁶ Erhan Tecim, *Sosyal Güven Oluşumunda Dinin Etkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Bünyamin Solmaz), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011, s.135.

³¹⁷ Mehmet Çınar, *Sarıkeçili Yörüklerinde Dini Hayat*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020, s.98-102.

2. Dindarlık ve Yaş İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.8.Dindarlık ve Yaş İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Yaş	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Dini Bilgi	15-22	140	25.1	16.92 ^a	4.58	-
	23-39	218	39.1	19.13 ^b	4.30	b-a
	40-64	147	26.3	18.44 ^c	4.68	c-a
	65+	53	9.5	18.55 ^d	4.78	-
	F=(6.894); p=.000; p<0.05					
Dini Davranış	15-22	140	25.1	40.47 ^a	7.31	-
	23-39	218	39.1	40.97 ^b	7.97	-
	40-64	147	26.3	42.11 ^c	8.10	-
	65+	53	9.5	44.24 ^d	7.15	d-a
	F=(3.656); p=.012; p<0.05					
Dini İnanç-Duygu	15-22	140	25.1	53.46 ^a	6.44	-
	23-39	218	39.1	55.22 ^b	4.11	b-a
	40-64	147	36.3	55.72 ^c	4.40	c-a
	65+	53	9.5	56.24 ^d	3.40	d-a
	F=(7.157); p=.000; p<0.05					
Genel Dindarlık	15-22	140	25.1	110.86 ^a	12.70	-
	23-39	218	39.1	115.32 ^b	11.01	b-a
	40-64	147	26.3	116.27 ^c	12.17	c-a
	65+	53	9.5	114.80 ^d	9.74	d-a
	F=(8.598); p=.000; p<0.05					

Tablo 8’de görüldüğü üzere *genel dindarlık* ve dindarlığın *dini bilgi*, *dini davranış*, *dini inanç-duygu* alt boyutları ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlılık olduğu tespit edilmiştir (p<0.05).

Dini bilgi alt boyutu ile yaş ilişkisi incelendiğinde 15-22 yaş grubunun dini bilgi ortalaması ($\bar{X}$ =16.92) iken, 23-39 yaş grubunun dini bilgi ortalaması ($\bar{X}$ =19.13), 40-64 yaş grubunun dini bilgi ortalaması ($\bar{X}$ =18.44), 65 yaş ve üzeri grubun dini bilgi ortalaması ise ($\bar{X}$ =18.55)’tir. Değerlere bakıldığında en yüksek ortalamaya 23-39 yaş grubu sahipken, en düşük ortalamaya ise 15-22 yaş grubu sahiptir. 40-64 ve 65 yaş üzeri bireylerin ortalamalarının ise birbirlerine yakın oldukları görülmektedir. Yapılan çalışmada 15-22 yaş grubunun 23-39 ve 40-64 yaş gruplarıyla anlamlı farklılığa sahip olduğu, 23-39 yaş ve 40-64 yaş grubu bireylerin ise dini bilgi düzeylerinin 15-22 yaş grubundan daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır (F=6.894, p<0.05). Elde edilen bulgular “*Yaş arttıkça dini bilgi düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezini kısmen doğrulamıştır.

Yaşam dinamik ve aktif olduğu için insanın her zaman öğrenebileceği bir şeyler vardır. Hayat boyunca yaşanan her şey bir tecrübeler ve bu tecrübelerin

insanı olgunlaştırdığı düşünülmektedir. Aynı zamanda bireyin tüm tecrübeleri, onun bilgili bir insan olmasını da sağlamaktadır. Bu nedenle insanların yaşı arttıkça edindikleri hayat tecrübelerine paralel olarak dini bilgilerinin de artması beklenmektedir.

Araştırmaya katılan örneklemin *dini davranış* düzeyi yaş değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Buna göre, 15-22 yaş grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=40.47$) iken, 23-39 yaş grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=40.97$), 40-64 yaş grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=42.11$), 65 yaş ve üzeri yaş grubunun ise dini davranış puanı ($\bar{X}=44.24$)'tür. Bulgular incelendiğinde en yüksek ortalamayı 65 yaş ve üzeri grup alırken, en düşük ortalamayı da 15-22 yaş grubunun aldığı görülmektedir. Gruplar arası ayrışmalara bakıldığında 65 yaş ve üzeri grubu ile 15-22 yaş grubunun istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre 65 yaş ve üzeri bireylerin dini davranış boyutundan elde ettikleri skorlar, 15-22 yaş grubu bireylerden daha fazladır ($F=3.656$, $p<0.05$). Ulaşılan sonuçlara göre “*Yaş arttıkça dini davranış düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin kısmen doğrulandığı görülmektedir.

Günümüzde insanların birçoğu, 18-22 yaş arasını kadar eğitimle, 25-30 yaş arasını meslek edinmekle, 30 yaşından emekliliğe kadar ise mesleklerinin devamlılığını sağlamaya çalışmakla ömürlerini geçirmektedirler. Birçok insan bu sınırlı zaman diliminde eğitimini bitirmek, iş bulmak, aile kurmak, kariyer yapmak, belli bir hayat standartı için fazladan çalışmak, emekli olunca da daha rahat yaşamak gibi nedenlerle zamanının çoğunu harcamaktadır. Bu nedenle zamanının büyük bir kısmını günlük telaşlara harcayan insanın, emeklilik dönemi gelinceye kadar dini davranışları yerine getirme konusunda daha ihmalkâr davranabileceği düşünülmektedir. Bu düşünceden hareketle bireyin hayat meşgalesinin daha az olduğu ve zamanının çoğunun kendisine kaldığı emeklilik döneminde dini davranışları daha fazla yapması beklenmektedir.

Dini inanç-duygu alt boyutu ile yaş değişkeni incelendiğinde 15-22 yaş grubunun dini inanç-duygu puanının ($\bar{X}=53.46$), 23-39 yaş grubunun dini inanç-duygu puanının ($\bar{X}=55.22$), 40-64 yaş grubunun dini inanç-duygu puanının

($\bar{X}$ =55.72), 65 yaş ve üzeri grubunun dini inanç-duygu puanının ise ($\bar{X}$ =56.24) olduğu görülmektedir. Değerlere bakıldığında en yüksek skora 65 yaş ve üzeri grup sahipken, en düşük skora ise 15-22 yaş grubu sahiptir. Gruplar arası anlamlılıklara bakıldığında ise 15-22 yaş grubunun 23-39 yaş, 40-64 yaş ve 65 yaş ve üzeri gruplarla anlamlı farklılığa sahip olduğu, 23-39 yaş, 40-64 yaş ve 65 yaş ve üzeri bireylerin dini inanç-duygu boyutunda elde ettikleri değerlerin 15-22 yaş bireylerden istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($F=7.157$, $p<0.05$). Bu sonuçlar “*Yaş arttıkça dini inanç-duygu düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezini kısmen doğrulamaktadır.

Bireyin yaşamı boyunca en sakin olduğu ve tüm hayatında edindiği tecrübelerinin olgunluğunu yaşadığı dönem yaşlılık dönemidir. Gençlik yıllarında yaşanan vurdumduymazlık ve yetişkinlik döneminin verdiği sorumluluklar, bireyin gözüne bir perde çekmektedir. Bu perde, hayatta herkesin yaşadığı ve yaşayacağı ölüm olgusunu insana unutturmaktadır. Yaşlılık dönemiyle daha çok farkına varılan ve daha çok yaklaşılan ölüm olgusu insanların inançlarıyla etkileşimlerini artırmaktadır. Çünkü inanç sistemlerinde ölümün aslında bir son olmadığı, dünya hayatından ahiret hayatına bir geçiş olduğu öğretileri yer almaktadır. Bu inancın, yaklaşan ölüm gerçeği ile insanın baş edebilmesini sağladığı düşünülmektedir. Zaten araştırmanın ilgili hipotezlerinin altında yatan düşüncede budur.

Araştırmaya katılan örneklemin *genel dindarlık* düzeyi yaş değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Buna göre 15-22 yaş grubunun genel dindarlık düzeyi ($\bar{X}$ =110.86) iken, 23-39 yaş grubunun genel dindarlık düzeyi ($\bar{X}$ =115.32), 40-64 yaş grubunun genel dindarlık düzeyi ($\bar{X}$ =116.27), 65 yaş ve üzeri grubunun ise genel dindarlık düzeyi ($\bar{X}$ =114.80)’dir. Genel dindarlık ve yaş değişkeninin toplam değerlerine bakıldığında ise 15-22 yaş grubunun 23-39 yaş, 40-64 yaş ve 65 yaş ve üzeri bireylerden anlamlı farklılıklar elde ettiği görülmektedir. 23-39 yaş, 40-64 yaş ve 65 yaş ve üzeri bireylerin, 15-22 yaş grubu bireylere oranla daha dindar oldukları sonucuna ulaşılmıştır ($F=8.598$, $p<0.05$). Araştırma bulguları incelendiğinde “*Yaş arttıkça genel dindarlık düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin kısmen desteklendiği tespit edilmiştir.

Yaşla birlikte insanların hayatlarındaki öncelikler de değişmektedir. Çocukluk ve ergenliği geride bırakan bir kişinin gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerindeki öncelikleri, değerleri, hayata yüklediği anlam gibi hususlar değişkenlik gösterebilmektedir. Hayat tecrübeleri sonucunda bireyin önem ve öncelik sırasındaki bu değişiklikler dindarlığına da yansımaktadır. Gençlik ateşiyle yanan bir gencin din ve dindarlığa daha az zaman ayırdığı ve hayatında daha az yer verdiği, hayat boyu edindiği tecrübelerle ölüme en yakın olduğu yaşlılık dönemine ulaşan bir ihtiyarın ise din ve dindarlığa daha fazla önem verdiği düşünüldüğü için yaş arttıkça genel dindarlığın da artması beklenmektedir.

Alan yazınında yapılmış olan çalışmalara bakıldığında ise elde edilen bulguları destekleyen ve desteklemeyen araştırma verilerine ulaşılmıştır. Ondokuz Mayıs Üniversitesi öğrencilerinin kişilik özelliklerinin dini tutum ve davranışlarına etkisini inceleyen Apaydın, araştırmada 26 yaş ve üzeri katılımcıların dini tutumlarının, 17-25 yaş grubundan daha fazla olduğunu tespit etmiştir.³¹⁸ Gürsu'nun ergenlik ile dindarlık ilişkisini ele aldığı 14-17 ve 18-21 yaş gruplarından oluşan lise öğrencileriyle yaptığı araştırmada ise yaş ve dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.³¹⁹ Güllü'nün gecekondulaşma, gençlik ve dindarlık ilişkisini incelediği çalışmasında 16-18 yaş katılımcıların dini bilgiye *çok iyi* düzeyde sahip olma oranının 19-21 yaş grubundan anlamlı derecede fazla olduğu görülmüştür. Ancak aynı çalışmada yaş grupları arasında dini ibadet boyutunda yüksek skorlar elde edilmesine rağmen istatistiksel olarak anlamlılığa ulaşamamıştır. Araştırmacı bunun sebebi olarak örneklemin şehir hayatı içerisinde bilgiye ulaşabilecekleri dokümanlara fazlasıyla sahip olduklarını, ancak şehir hayatının koşuşturması ve iş yoğunluğundan dolayı insanların dini pratiklere daha az zaman ayırmasından kaynaklanabileceğini ifade etmektedir. Bundan dolayı da bilgi

³¹⁸ Halil Apaydın, *Kişilik Özelliklerinin Dini Tutum ve Davranışlara Etkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hüseyin Peker), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2001,s.118.

³¹⁹ Orhan Gürsu, *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011, s.169.

düzeyindeki anlamlı farklılık, ibadet boyutunda yakalanamamıştır.³²⁰ Altun'un 829 üniversite öğrencisiyle yaptığı araştırmada ise 17-19 yaş grubu öğrencilerin dindarlık ortalamalarının 23-25 ile 26 yaş ve üzeri öğrencilerden yüksek olduğu ve istatistiksel olarak anlamlılığa ulaştığı tespit edilmiştir.³²¹ Öztürk'ün iyimserlik ve dindarlık ilişkisini ele aldığı araştırmada ise genel dindarlık ve dindarlığın alt boyutları ile yaş değişkeni arasında istatistiki anlamlılık bulunmazken, dini yönelim ölçeğinde 22-24 yaş grubunun 19-21 yaş grubundan istatistiksel olarak anlamlı farklar elde ettiği tespit edilmiştir. Buna göre 22-24 yaş grubunun dini yönelimi 19-21 yaş grubundan daha yüksektir.³²² Bayburt, Erzurum ve Trabzon'da ikamet eden katılımcılarla araştırma yapan Tokur, yaş ile genel dindarlık ve dindarlığın alt boyutlarından dini ibadet boyutunda anlamlılığa ulaşmıştır. Genel dindarlık ve ibadet alt boyutunda en yüksek ortalama 60 yaş ve üzeri gruba ait olurken, en düşük ortalamayı ise 16-21 yaş grubunun aldığı görülmektedir. Araştırmada dindarlığın alt boyutlarından dini inanç ve yaş ilişkisinde anlamlılığa ulaşamazken, elde edilen ortalamalara bakıldığında ise en yüksek değeri ergen grubunun, en düşük değeri ise yaşlı grubunun aldığı görülmektedir. Bu nedenle dini inanç alt boyutu ile yaş değişkeni arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiş ve yaş arttıkça dini inanç düzeyinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.³²³ Acar ve arkadaşlarının 16-65 yaş katılımcılarla yaptıkları araştırmada, yaş ile kendini dindar olarak görme ve görmeme arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. 16-18 yaş grubunda olan katılımcıların din ile daha az ilgili oldukları, 51-65 yaş grubu katılımcıların ise din ile daha ilgili oldukları görülmektedir. Aynı çalışma 19-50 yaş katılımcıların dinle ilgili olmama

³²⁰ İsmail Güllü, *Gecekondulaşma, Gençlik ve Dindarlık-Kayseri Argıncık Örneği*-, (Danışman: Prof. Dr. Abdulvahap Taştan), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010, s.202.

³²¹ Rıza Altun, *Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık ve Narsisizm İlişkisi (Sinop Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Ali Rıza Aydın), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2015, s.71-72.

³²² Eyüp Ensar Öztürk, *İyimserlik ve Dindarlık*, (Danışman: Prof. Dr. İrfan Başkurt), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s.65.

³²³ Tokur, s.133-142.

durumlarının da yaşla birlikte arttığı tespit edilmiştir.³²⁴ Başka bir çalışmada ise dindarlık ve yaşlılık ilişkisi incelenmiştir. Arslan'ın 50 yaş ve üstü katılımcılarla yaptığı araştırmada, yaşlıların dogmatik, geleneksel ve mistik unsurları içeren popüler yani halk dindarlığı boyutunu tercih ettiklerini ve bu tercihin istatistiksel olarak anlamlılığa ulaştığını tespit edilmiştir.³²⁵ Dindarlık ve empati ilişkisini ele alan Hasankahyaoğlu ise, 23-31 yaş grubunun dindarlık ortalamalarının 17-22 yaş grubundan daha fazla olduğunu ve yaşla birlikte dindarlığın da arttığı sonucuna ulaşmıştır.³²⁶ Çınar'ın araştırma sonuçlarında ise dini hayatın inanç ve duygu alt boyutlarında 15-22 yaş grubunun diğer yaş gruplarından daha düşük, dini hayatın davranış alt boyutunda 60 yaş ve üzeri grubun diğer yaş gruplarından daha yüksek, dini hayatın bilgi alt boyutunda ise 23-39 ile 40-59 yaş gruplarının 60 yaş ve üzeri gruptan daha yüksek değer aldıkları ve bu sonucun istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmektedir.³²⁷ Önceki bulgular ile bu araştırmada ulaşılan sonuçlar kıyaslandığında, dindarlık ve dindarlığın alt boyutlarının yaş değişkeni üzerinde her zaman anlamlılık düzeyinde etkili olmadığı görülmektedir.

3. Dindarlık ve Medenî Durum İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.9.Dindarlık ve Medeni Durum İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Medeni Durum	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Dini Bilgi	Bekâr	247	44.3	17.82 ^a	4.80	-
	Evli	274	49.1	19.07 ^b	4.13	b-a,c
	Dul	37	6.6	16.40 ^c	5.39	-
	$F_{(8,538)}; p=.000; p<0.05$					
Dini Davranış	Bekâr	247	44.3	40.64	7.83	-
	Evli	274	49.1	42.21	7.46	-
	Dul	37	6.6	41.30	9.93	-
	$F_{(2,617)}; p=.074; p>0.05$					
Dini İnanç-Duygu	Bekâr	247	44.3	54.17 ^a	5.67	-
	Evli	274	49.1	55.63 ^b	4.13	b-a

³²⁴ Nilüfer Voltan Acar, İbrahim Yıldırım, Tuncay Ergene, "Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12, 1996, s.48.

³²⁵ Mustafa Arslan, "Geleneksellik ve Yaşlı Dindarlığı: Taşrada Sosyal Hizmet Alamayan Yaşlıların Dindarlık Durumları Üzerine Uygulamalı Bir İnceleme", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, S.2, 2009, s.117.

³²⁶ Havva Rabia Hasankahyaoğlu, *Dindarlık Empati İlişkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Âdem Şahin), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2008, s.53.

³²⁷ Çınar, s.103-108.

	Dul	37	6.6	56.00 ^c	3.75	-
	F=(6,718); p=.001; p<0.05					
Genel Dindarlık	Bekâr	247	44.3	112.63 ^a	12.53	-
	Evli	274	49.1	116.91 ^b	11.06	b-a
	Dul	37	6.6	113.70 ^c	11.02	-
	F=(8,792); p=.000; p<0.05					

Tablo 9’da görüldüğü üzere *genel dindarlık*, dindarlığın *dini bilgi* ve *dini inanç-duygu* alt boyutları ile medeni durum değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir (p<0.05). Ancak dindarlığın *dini davranış* alt boyutu ile medeni durum değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir (p>0.05).

Araştırmaya katılan örneklemin *dini bilgi* alt boyutu ile medeni durum ilişkisi incelendiğinde bekârların dini bilgi ortalaması ($\bar{X}$ =17.82) iken, evlilerin dini bilgi ortalaması ($\bar{X}$ =19.07), dulların dini bilgi ortalaması ise ($\bar{X}$ =16.40)’tır. Bulgulara bakıldığında, en yüksek ortalamaya evli grubu sahipken, en düşük ortalamaya dul grubu sahiptir. Evli olanların dini bilgi düzeylerinin bekâr ve dul olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (F=8.538, p<0.05). Elde edilen sonuçlar “*Evli katılımcıların dini bilgi düzeyleri bekâr katılımcıların dini bilgi düzeylerinden daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamaktadır.

Evlilik, toplumsal yaşamın çekirdeğini oluşturan ailenin temelini atıldığı önemli bir yapı olduğu için evlenecek olan kişilerin de bu büyük sorumluluğu kaldıracabilecek yeterliliğe sahip olmaları talep edilmektedir. Bu sorumluluğun kişiye büyük bir olgunluk getirmesi beklenmekte ve aile hayatı içerisinde karşılaşacağı her türlü zorluğun üstesinden gelebilmek için kişinin birçok konuda bilgi sahibi olmaya çalışacağı düşünülmektedir. Bireysel ve toplumsal hayatta varlığını daima sürdüren din ve dindarlık olgusu, aile hayatı içerisinde de kendisini göstermektedir. Toplumun en küçük yapı taşını oluşturan ailenin devamlılığını sağlamada, çocukların iyi bir insan ve saygılı bir birey olarak yetişmesi için ebeveynlerin dinin telkinlerinden yararlanmaları beklenir. Bu nedenledir ki evli olan bireylerin dini bilgi yönünden kendilerini daha fazla geliştireceği düşünülmektedir.

Dini inanç-duygu alt boyutu ile medeni durum arasındaki ilişki incelendiğinde bekâr grubunun dini inanç-duygu puanının ($\bar{X}$ =54.17) olduğu, evli grubunun dini

inanç-duygu puanının ($\bar{X}$ =55.63) ve dul grubunun ise dini inanç-duygu puanının ($\bar{X}$ =56.00) olduğu görülmektedir. Değerlere bakıldığında en yüksek ortalamaya dul grubu sahipken, en düşük ortalamaya ise bekâr grubu sahiptir. Evli grubu ile bekâr grubu arasında ise anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiş ve evli olanların dini inanç-duygu alt boyutunda bekâr olanlardan daha yüksek skorlar aldığı görülmüştür ($F=6.718$, $p<0.05$). Elde edilen verilere göre “*Evli katılımcıların dini inanç-duygu düzeyleri bekâr katılımcıların dini inanç-duygu düzeylerinden daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kişinin hayatında önemli bir etki ve yere sahip olan evlilik, bireyin inanç ve eylemlerinde de baskın bir unsurdur. Dini açıdan önemli bir yere sahip olan evliliğin, bireyin dini yaşamına pozitif yönde katkı sunacağı ve onun dini yaşantısını sağlıklı süreçlerle devam ettirmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.³²⁸ Bu nedenle de evli olan bireylerin dini inanç-duygu değerlerinin daha yüksek olması beklenmektedir.

Örneklemin *genel dindarlık* düzeyi, medeni durum değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Bulgulara göre, bekârların genel dindarlık skorları ($\bar{X}$ =112.63) iken, evlilerin genel dindarlık skorları ($\bar{X}$ =116.91), dulların ise genel dindarlık skorları ($\bar{X}$ =113.70)’tir. Elde edilen verilere göre en yüksek ortalamaya evli grubu sahipken en düşük ortalamaya bekâr grubu sahiptir. Evli grup ile bekâr grup arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu ve araştırma bulgularına göre evlilerin genel dindarlık ortalamalarının bekârlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir ($F=8.792$, $p<0.05$). Bu verilere göre “*Evli katılımcıların genel dindarlık düzeyleri bekâr katılımcıların genel dindarlık düzeylerinden daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğru olduğu tespit edilmiştir.

Din, insan yaşamını her yönüyle etkileyen bir olgudur. Geçmişten günümüze aile kavramı dinlerin öncelikli ele aldıkları konulardan biri olmuştur. Çünkü dinlerin bireysel yaşamdan toplumsal yaşama aktarılmasını sağlayan en önemli araç “*aile*”dir. İnsanın yaşamını her yönüyle etkileyen din, aile oluşumunun meşru ve

³²⁸ Ayten, Empati ve Din, s.144.

gayri meşruluğunu belirlemekte, ailenin devamlılığı için bireysel ve toplumsal telkinlerde bulunmaktadır. Eşlerin aile hayatı içerisinde birbirlerine karşı tavırlarında, çocuk yetiştirmede, boşanma gibi tüm olaylarda etkisini gösteren dinin, bireylerin şahsi yaşamlarına da etki edeceği düşünülmektedir. Din olgusu ekseninde aile hayatı yaşamaya çalışan evli çiftlerin, aile yuvasının huzuru, mutluluğu, devamlılığı ve çocukların güzel bir şekilde yetişmesi için dini eğilimlerinin daha fazla olacağı beklenmektedir.

Tablo 9’da görüleceği üzere *dini davranış* ile medeni durum değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($F=2.617$, $p>0.05$). Buradan hareketle “*Evli katılımcıların dini davranış düzeyleri bekâr katılımcıların dini davranış düzeylerinden daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğruluğuna dair bulguya ulaşılamamıştır.

Konuyla ilgili literatüre bakıldığında araştırma hipotezlerini destekleyen ve desteklemeyen araştırma bulgularının olduğu görülmektedir. Çoştı’nun toplumsallaşma ve dindarlık ilişkisini incelediği çalışmada evli ve dul katılımcıların normatif dini yönelimlerinin bekârlardan; dul katılımcıların popüler dini yönelimlerinin evli ve bekârlardan daha yüksek olduğu ve istatistiksel olarak anlamlılığa ulaştığı tespit edilmiştir.³²⁹ Turan’ın, kişilik gelişimi ve dini yönelim ilişkisini incelediği çalışmada, evlilerin bekârlara oranla dindarlığın bilgi-ibadet ve sosyal etki alt boyutlarında daha yüksek skorlar aldıkları ve bu durumun istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmektedir.³³⁰ Ayten’in, prososyal davranışlar ve dindarlık ilişkisini incelediği araştırma da ise genel dindarlık ve dindarlığın inanç-etki alt boyutunda evlilerin bekârlardan daha yüksek skorlar aldıkları ve bunun istatistiksel olarak anlamlılığa ulaştığı; farz ve nafile ibadetleri yerine getirmede, sosyal hayatta yardımlaşma ve dayanışmada daha aktif ve istekli bir şekilde hareket

³²⁹ Yakup Çoştı, *Toplumsallaşma Sürecinde Dindarlığı Etkileyen Faktörler (Samsun Örneği)*, (Danışman: Doç. Dr. Erkan Perşembe), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2009, s.152.

³³⁰ Yahya Turan, *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Veysel Uysal), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2009, s.165.

ettikleri tespit edilmiştir.³³¹ Arvas'ın dindarlık ve evlilik doyumu ilişkisi üzerine yaptığı çalışmada ise evlilik süresi değişkeni ile dinin etkisini hissetme arasında istatistiksel olarak anlamlılık olduğu görülmüştür. Elde edilen sonuçlara göre 16-20 yıl arası evli olanların, 0-5 yıl arası evli olanlara oranla dinin etkisini hissetme düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³³² Yılmaz ise, öğretmenlerle yaptığı araştırmada, medeni durum değişkeninin, genel dindarlık ve dindarlığın alt boyutları ile dinin motivasyonel boyutları üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını tespit etmiştir.³³³ Baynal'ın İstanbul'da 300 yetişkinle yaptığı araştırmada ise evlilerin bekârlardan daha dindar oldukları tespit edilmiştir.³³⁴ Sarıkeçili Yörükleri'nin dini hayatı üzerine yapılmış olan bir araştırmada ise dini hayatın inanç, duygu, bilgi ve davranış alt boyutlarında evli katılımcılar bekâr olan katılımcılardan daha yüksek ve anlamlı skorlar elde etmişlerdir.³³⁵ Terzi tarafından yapılan ve medeni durum ile dindarlık ilişkisinin incelendiği araştırmada ise, dindarlığın inanç alt boyutu ile medeni durum arasında anlamlılık bulunmadığı, dindarlığın ibadet alt boyutunda evlilere oranla bekârların daha yüksek skorlar aldıkları, dindarlığın ahlak alt boyutunda ise bekârlara oranla evlilerin daha yüksek skorlar aldıkları görülmüştür.³³⁶ Bu bulgular ile önceden yapılmış olan araştırma sonuçları kıyaslandığında, dindarlık ve alt boyutları ile medeni durum değişkeni ilişkisinde elde edilen verilerin benzerlik gösterdiği görülmektedir.

³³¹ Ali Ayten, *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, (Danışman: Prof. Dr. Veysel Uysal), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2009, s.129.

³³² Fatma Balcı Arvas, *Dindarlığın Evlilik Doyumu Üzerindeki Etkileri ve Değerlerin, Dindarlık ve Evlilik Doyumu İlişkisi Üzerindeki Arabulucu Rolü*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2017, s.253.

³³³ Fatih Yılmaz, *Dindarlık ve Hoşgörü İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hayri Erten), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019, s.103.

³³⁴ Baynal, s.214.

³³⁵ Çınar, s.109-111.

³³⁶ Hasan Terzi, *Müslüman Tüketicilerin İsrâf Davranışlarının Rasyonel Tüketim ve Gösterişçi Tüketim Bağlamında İncelenmesi: Kültürlerarası Bir Karşılaştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Remzi Altunışık), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2016, s.124.

4. Dindarlık ve Eğitim Düzeyi İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.10.Dindarlık ve Eğitim Düzeyi İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Eğitim Düzeyi	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Dini Bilgi	Okur-Yazar	34	6.1	17.91 ^a	4.67	-
	İlkokul-Ortaokul	110	19.7	17.54 ^b	4.39	-
	Lise ve Dengi Okul	220	39.4	17.81 ^c	4.57	-
	Yükseköğretim-Üniversite	194	34.8	19.47 ^d	4.53	d-b,c
	$F_{(6,259)}; p=.000; p<0.05$					
Dini Davranış	Okur-Yazar	34	6.1	41.73 ^a	9.52	-
	İlkokul-Ortaokul	110	19.7	43.50 ^b	6.14	b-d
	Lise ve Dengi Okul	220	39.4	41.46 ^c	7.39	-
	Yükseköğretim-Üniversite	194	34.8	40.24 ^d	8.61	-
	$F_{(4,152)}; p=.006; p<0.05$					
Dini İnanç-Duygu	Okur-Yazar	34	6.1	55.23	5.03	-
	İlkokul-Ortaokul	110	19.7	55.90	3.74	-
	Lise ve Dengi Okul	220	39.4	54.62	5.04	-
	Yükseköğretim-Üniversite	194	34.8	54.90	5.26	-
	$F_{(1,729)}; p=.160; p>0.05$					
Genel Dindarlık	Okur-Yazar	34	6.1	114.88	12.37	-
	İlkokul-Ortaokul	110	19.7	116.94	9.63	-
	Lise ve Dengi Okul	220	39.4	113.89	11.81	-
	Yükseköğretim-Üniversite	194	34.8	114.61	12.96	-
	$F_{(1,640)}; p=.179; p>0.05$					

Tablo 10’da görüldüğü üzere dindarlığın *dini bilgi* ve *dini davranış* alt boyutu ile eğitim düzeyi değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir ($p<0.05$). Ancak *genel dindarlık* ve dindarlığın *dini inanç-duygu* alt boyutu ile eğitim değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir ($p>0.05$).

Dini bilgi alt boyutu ile eğitim düzeyi ilişkisinin ele alındığı çalışmada, okur-yazar grubunun dini bilgi puanı ($\bar{X}=17.91$) iken, ilkokul-ortaokul grubunun dini bilgi puanı ($\bar{X}=17.54$), lise ve dengi okul grubunun dini bilgi puanı ($\bar{X}=17.81$) ve yükseköğretim-üniversite grubunun dini bilgi puanı ise ($\bar{X}=19.47$)’dir. Değerlere bakıldığında en yüksek ortalamaya yükseköğretim-üniversite grubu sahipken, en düşük ortalamaya ise ilkokul-ortaokul grubu sahiptir. Ayrıca okur-yazar, ilkokul-ortaokul, lise ve dengi okul ortalamalarının birbirlerine çok yakın olduğu görülmektedir. Gruplar arası anlamlılıklara bakıldığında ise yükseköğretim-üniversite grubu ile ilkokul-ortaokul ve lise ve dengi okul grubu arasında anlamlı

farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre öğrenim düzeyi, yükseköğretim-üniversite olan grubun dini bilgi düzeyinin, ilkokul-ortaokul ve lise ve dengi okul grubundan daha fazla olduğu tespit edilmiştir ($F=6.259$, $p<0.05$). Bu sonuçlara göre “*Eğitim düzeyi arttıkça dini bilgi düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin kısmen doğrulandığı görülmektedir.

Eğitim, insanın hayatına farklı açılardan bakabilmesini sağlayan önemli bir olgudur. Eğitim sayesinde bireyin, yaşamı içerisinde yer alan ve hayatını derinden etkileme potansiyeline sahip konular hakkında geniş bilgi sahibi olma çabası göstermesi beklenmektedir. Bu nedenle bireylerin eğitim düzeyleri arttıkça, hazır bilgilerle yetinmeyip daha fazla araştırma yapmaları, ilgilendikleri konu hakkındaki bilgilerini çeşitlendirerek eleştirel bir bakış açısı kazanacakları düşünülmektedir. Din ise bireyin ve toplumun hayatında yok sayılamayacak derecede etkin bir faktördür. Bu nedenle de bireyin eğitiminin artmasıyla, onun hayatında etkin bir unsur olan din hakkında geniş bilgi sahibi olması ve din faktörünü eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmesi beklenmektedir. Buradan hareketle kişinin eğitim düzeyi arttıkça dini bilgi düzeyinin de arttıracağı düşünülmektedir.

Dini davranış alt boyutu ile eğitim düzeyi ilişkisi incelendiğinde, okur-yazar grubunun dini davranış düzeyi ($\bar{X}=41.73$) iken, ilkokul-ortaokul grubunun ($\bar{X}=43.50$)’dir. Aynı şekilde lise ve dengi okul grubunun dini davranış düzeyi ($\bar{X}=41.46$) iken, yükseköğretim-üniversite grubunun ise ($\bar{X}=40.24$)’tür. Değerlere bakıldığında en yüksek ortalamaya ilkokul-ortaokul grubu sahipken, en düşük ortalamaya ise yükseköğretim-üniversite grubu sahiptir. Ayrıca okur-yazar ile lise ve dengi okul ortalamalarının birbirlerine çok yakın oldukları görülmektedir. Gruplar arası anlamlılığa bakıldığında, ilkokul-ortaokul grubu ile yüksekokul-üniversite grubu arasında anlamlı farklılık olduğu, öğrenim düzeyi ilkokul ve ortaokul olan grubun, öğrenim düzeyi yüksekokul-üniversite olan gruba oranla, dini davranış boyutundan daha yüksek puan aldıkları tespit edilmiştir ($F=4.152$, $p<0.05$). Elde edilen bulgulara göre “*Eğitim düzeyi arttıkça dini davranış düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin desteklenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Gazali'ye göre kişinin ilmiyle âlim olduğunun ispatı onu davranışlarına yansıtmaktadır. Gazali, ilmini hayatına yansıtmayan âlimi ise elindeki şifa verici ilaçları kullanmayan ve onları yan yana dizen hastaya benzetmektedir.³³⁷ Bilmek, yapmaktan evvel gelen ve davranışın oluşumunu etkileyen bir faktördür. Bu nedenle de kişinin dini konularda bilgi düzeyinin yükselmesinin davranışlarına da yansıtacağı düşünülmektedir. Ancak elde edilen bulgular tam aksi yönde olup, kişinin dini bilgi düzeyinin yüksek olmasının dini davranış düzeyini artırmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Dini inanç-duygu alt boyutu ile eğitim durumu değişkeni arasında anlamlılık tespit edilememiştir. Buradan hareketle “*Eğitim düzeyi arttıkça dini inanç-duygu düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulanamadığı görülmektedir ($F=1.729$, $p>0.05$). Aynı zamanda *genel dindarlık* ile eğitim durumu değişkeni arasında da anlamlılık tespit edilememiştir. Elde edilen bulgulara göre “*Eğitim düzeyi arttıkça genel dindarlık düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezi doğrulanamamıştır ($F=1.640$, $p>0.05$).

Alan yazınında yapılmış olan çalışmalara bakıldığında ise elde edilen bulguları destekleyen ve desteklemeyen sonuçlara ulaşılmıştır. Mehmedoğlu'nun kişilik üzerine yaptığı çalışmada, dindarlığın ibadet ve tecrübe boyutu ile eğitim düzeyi arasından istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre hiç okula gitmemiş olanların, dindarlığın ibadet boyutundan aldıkları skorlar eğitim düzeyi üniversite mezunu olanlardan; eğitim düzeyi lise ve dengi okul olanların dindarlığın tecrübe boyutundan aldıkları puanlar, eğitim düzeyi üniversite ve yüksek okul mezunu olanlardan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.³³⁸ Karayigit'in üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada ise dindarlık puanlarının fakülteler arasında anlamlı derecede farklılaştığını tespit edilmiştir. Beş farklı fakülte

³³⁷ Ümmügül Betül Kanburoğlu Ergün, “Âlim Kime Denir? Kutu'l-Kulub ve İhyau Ulumi'din Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, S.1, 2020, s.551-552.

³³⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Dindarlarda ve Dindar Olmayanlarda Kişilik Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İstanbul Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Ali Murat Daryal), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora tezi, 1999, s.128.

(Tıp, İlahiyat, İİB, Fen-Edebiyat, Güzel Sanatlar) içerisinde en yüksek dindarlık puanlarını tıp fakültesi öğrencileri alırlarken, en düşük dindarlık puanlarını ise güzel sanatlar fakültesi öğrencileri almışlardır. Araştırmaya katılan fakülteler içerisinde bulunan ilahiyat fakültesinin ise beş fakülte içerisinde dindarlık ortalamalarında üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir.³³⁹ Güven'in motivasyon ve dindarlık ilişkisini incelediği araştırmada, lisede okuyan bireylerin içsel dini motivasyonlarının üniversitede okuyanlara oranla daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacı, bunun sebebini ergenlik dönemindeki bireylerin kişilik ve düşüncelerinin daha yeni yeni oluşmaya başlamasına bağlamıştır. Aynı araştırmada, üniversite son sınıf öğrencilerinin içsel dini motivasyonlarının, 1. sınıf ve 3. sınıf öğrencilerine oranla daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Güven, üniversite son sınıf öğrencilerinin önceliklerinin değiştiğini, mezun olmak ve memur olmak gibi telaşlarının bu dönemde daha fazla olduğunu ve bu nedenle de dini motivasyonlarına zaman ayıramadıkları için içsel dini motivasyonlarının azaldığını düşünmektedir.³⁴⁰ Dindarlık ve eğitim düzeyi ilişkisi Özel tarafından yapılan bir araştırmada da incelenmiştir. Yaşları 8-18 arası, en yüksek eğitim düzeyi *liseye devam* eden 270 sokak çocuğu ile yapılan araştırmada ilkokul mezunu olan çocukların, diğer eğitim düzeyindeki çocuklardan daha dindar oldukları tespit edilmiştir. Araştırmada anne-babaların eğitim düzeylerinin çocukların dindarlık düzeylerine etkisi de incelenmiştir. Annesi okuma-yazma bilmeyen, babası okur-yazar ve okuma-yazma bilmeyen çocukların dindarlık düzeylerinin, diğer eğitim düzeyindeki ebeveynlere sahip çocuklardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.³⁴¹ Çınar'ın Sarıkeçili Yörükleri'nin dini hayatı üzerine yaptığı araştırmada, dini hayatın, dini inanç alt boyutunda okur-yazar grubunun lise ve ortaokul gruplarından; dini davranış alt boyutunda okur-yazar grubun ortaokul ile lise gruplarından, ilkokul grubunun ise lise

³³⁹ Nuriman Karayiğit, *Mükemmeliyetçilik ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017,s.104.

³⁴⁰ Metin Güven, *Motivasyon - Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s.153-154.

³⁴¹ İsa Özel, *Sokak Çocukları ve Din*, (Danışman: Prof. Dr. A. Rıza Aydın), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011, s.163-176.

grubundan; dini duygu alt boyutunda okur-yazar, ilkokul, ortaokul gruplarının lise grubundan; dini bilgi alt boyutunda ise ortaokul grubunun okur-yazar, ilkokul ve lise gruplarından istatistiksel olarak anlamlı ve yüksek skorlar elde ettikleri tespit edilmiştir.³⁴² Elmas'ın ortaöğretim öğrencileriyle yaptığı araştırmada ise, eğitim alınan okul türü ile dindarlığın bilgi, tecrübe ve ibadet alt boyutları arasında anlamlılık olmadığı görülmüştür. Ancak bu çalışmada eğitim alınan okul türü ile genel dindarlık, dindarlığın inanç ve etki alt boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, düz lise öğrencileri, anadolu lisesi öğrencilerine oranla genel dindarlık, dindarlığın inanç ve etki alt boyutlarında daha yüksek skorlar almışlardır.³⁴³ Bir başka çalışmada ise Erdoğan, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin öznel dindarlık düzeylerinin, Eğitim Fakültesi öğrencilerinden daha yüksek olduğunu ve İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin daha dindar oldukları sonucuna ulaşmıştır.³⁴⁴ Şentepe ve Güven'in Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi lisans öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada, ilahiyat programı ile din kültürü ve ahlak bilgisi programı kıyaslanmıştır. İlahiyat programı lisans öğrencilerinin genel dindarlık ile ibadet-bilgi alt boyutunda, din kültürü ve ahlak bilgisi öğrencilerine oranla yüksek skorlar aldıkları görülmüş ve İlahiyat lisans programı öğrencilerinin, din kültürü ve ahlak bilgisi lisans programı öğrencilerinden daha dindar oldukları tespit edilmiştir.³⁴⁵ Ortaöğretim öğrencileriyle çalışma yapan Kalgı, öğrencilerin dindarlık düzeylerinin okul türüne göre değişkenlik gösterdiğini tespit etmiş ve din eğitiminin ağırlıklı olduğu liselerde dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁴⁶ Elde edilen bulgular ile önceden yapılan araştırma sonuçları

³⁴² Çınar, s.112-115.

³⁴³ Hatice Elif Elmas, *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dindarlık Eğilimlerinin Bazı Kişilik Özellikleri İle İlişkisinin İncelenmesi*, (Danışman: Doç. Dr. İbrahim Kısacık), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2017, s.179.

³⁴⁴ Emine Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Öznur Özdoğan), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2014, s.128.

³⁴⁵ Şentepe, Güven, s.37.

³⁴⁶ Kalgı, s.70.

kıyaslandığında, eğitim durumuna ve türüne göre dindarlık ve dindarlığın alt boyutlarında farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

5. Dindarlık ve Meslek Grupları İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.11.Dindarlık ve Meslek Grupları İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Meslek	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Dini Bilgi	İşçi	113	20.3	18.07 ^a	4.19	-
	Memur	83	14.9	20.02 ^b	4.75	b-g
	Esnaf	28	5.0	18.28 ^c	4.45	-
	Serbest Meslek	36	6.5	18.25 ^d	3.84	-
	Ev Hanımı	81	14.5	19.04 ^e	4.26	e-g
	Emekli	59	10.6	18.78 ^f	4.58	-
	Öğrenci	158	28.3	17.16 ^g	4.48	-
	F=(4.215); p=.000; p<0.05					
Dini Davranış	İşçi	113	20.3	40.94 ^a	8.51	-
	Memur	83	14.9	40.81 ^b	8.88	-
	Esnaf	28	5.0	44.00 ^c	5.21	c-g
	Serbest Meslek	36	6.5	41.17 ^d	7.54	-
	Ev Hanımı	81	14.5	43.20 ^e	6.72	-
	Emekli	59	10.6	42.88 ^f	7.88	-
	Öğrenci	158	28.3	40.35 ^g	7.49	-
	F=(2.223); p=.040; p<0.05					
Dini İnanç-Duygu	İşçi	113	20.3	55.37 ^a	4.25	-
	Memur	83	14.9	55.96 ^b	3.63	b-g
	Esnaf	28	5.0	55.93 ^c	3.02	-
	Serbest Meslek	39	6.5	54.42 ^d	5.58	-
	Ev hanımı	81	14.5	55.83 ^e	4.47	e-g
	Emekli	59	10.6	55.91 ^f	3.79	-
	Öğrenci	158	28.3	53.46 ^g	6.09	-
	F=(4.368); p=.000; p<0.05					
Genel Dindarlık	İşçi	113	20.3	114.38 ^a	11.63	-
	Memur	83	14.9	116.79 ^b	11.80	b-g
	Esnaf	28	5.0	118.21 ^c	9.13	-
	Serbest Meslek	36	6.5	113.83 ^d	11.63	-
	Ev Hanımı	81	14.5	118.06 ^e	10.87	e-g
	Emekli	59	10.6	117.58 ^f	10.98	f-g
	Öğrenci	158	28.3	110.97 ^g	12.48	-
	F=(5.351); p=.000; p<0.05					

Tablo 11 incelendiğinde *genel dindarlık* ve dindarlığın *dini bilgi*, *dini davranış*, *dini inanç-duygu* alt boyutları ile meslek değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir (p<0.05).

Dini bilgi alt boyutu ile meslek durumunun incelendiği araştırmada, işçilerin dinî bilgi puanı ($\bar{X}$ =18.07) iken, memurların ($\bar{X}$ =20.02), esnafın ($\bar{X}$ =18.28),

serbest meslek grubunun ($\bar{X}=18.25$), ev hanımlarının ($\bar{X}=19.04$), emeklilerin ($\bar{X}=18.78$) ve öğrencilerin ise ($\bar{X}=17.16$) şeklindedir. Bulgulara bakıldığında en yüksek ortalama memur grubu sahipken, en düşük ortalama öğrenci grubu sahiptir. Ayrıca işçi, esnaf, serbest meslek, emekli ortalamalarının birbirlerine çok yakın olduğu görülmektedir. Gruplar arası anlamlılığa bakıldığında ise öğrenci grubu ile ev hanımı ve memur grubu arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre, ev hanımı ve memurların dini bilgi düzeylerinin öğrencilere oranla daha yüksek olduğu görülmektedir ($F=4.215$, $p<0.05$). Elde edilen verilere göre “*Öğrencilerin dini bilgi düzeyleri diğer meslek gruplarından daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulanmadığı tespit edilmiştir.

İnsanların bilgi alışverişini yoğun olarak yaşadığı dönem öğrencilik dönemidir. Çocukluk ve ergenlik dönemlerini kapsayan bu yıllarda bireylerin kendilerini geliştirmeleri ve yetiştirmeleri için her türlü bilgi öğrencilere sunulmaktadır. Bu sayede bireyin hem bilgili olması hem de verdiği tüm kararlarda aklın ışığında hareket etmesi amaçlanmaktadır. Bu nedenle aile ve öğretim kurumlarının yegâne amacı, yeni neslin topluma faydalı bir birey olmasını sağlamaktır. Önceliği eğitim ve öğretim olan öğrencilerin ise kendilerini bilgi yönünden donatmaya çalışacağı düşünülmektedir. Ayrıca hayat telaşı içerisinde örgün eğitim kurumlarından mezun olan insanların, yoğun bilgi alabilecekleri bir ortam oluşturmak için başlı başına ayrı bir zaman ayırmaya ihtiyaçları vardır. Bu nedenle devlet otoritesi vatandaşlarının iyi yetişmesi için 6-22 yaş arası eğitim ve öğretim hayatı olarak belirlemiştir. Böylece bilgiyle iç içe olan öğrencilere, dini bilgi edinmede de daha fazla fırsat ve alternatifler sunulacağı düşünülmektedir.

Araştırmaya katılan örneklemin *dini davranış* düzeyi, meslek durumu değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Buna göre, işçi grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=40.94$), memur grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=40.81$), esnaf grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=44.00$), serbest meslek grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=41.17$), ev hanımı grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=43.20$), emekli grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=42.88$) ve öğrenci grubunun dini davranış puanı ($\bar{X}=40.35$) şeklindedir. Elde edilen değerlere bakıldığında en yüksek ortalama

esnaf grubunun, en düşük ortalamaya ise öğrenci grubunun sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca işçi, memur ve öğrenci gruplarının ortalamalarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Gruplar arası anlamlılığa bakıldığında ise esnaf grubu ile öğrenci grubu arasında anlamlı farklılık olduğu ve esnafın dini davranış düzeylerinin öğrencilere oranla daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($F=2.223$, $p<0.05$). Bulgulara göre “*Öğrencilerin dini davranış düzeyleri diğer meslek gruplarından daha düşüktür*” şeklindeki araştırma hipotezi kısmen doğrulanmıştır.

Ülkemizdeki eğitim ve öğretim programları çağdaş anlayışa göre güncellense de halâ teorik yoğunluklu program ve planlarla doludur. Birçok öğrenci çocukluk ve ergenlik döneminin en güzel yıllarını ders, sınav, okul üçgeninde geçirmektedir. Öğrenciler, gelecekte sevdikleri meslekleri yapabilmek için zamanlarını ve enerjilerini eğitim almak istedikleri okulları kazanabilmek için ya da sosyalleşmenin önemli olduğu bu çağlarda zamanlarını arkadaş grubuna uygun hareket etmeye çalışarak geçirmektedirler. Bundan dolayı, öncelikleri içerisinde gelecek kaygısı veya sosyal ortama dâhil olma beklentisi olan bireylerin dini davranışlarının buna göre şekilleneceği düşünülmektedir. Örneğin, sosyal kabul görmek isteyen bir lise öğrencisinin, dâhil olmak istediği grubun ibadet yapma konusundaki isteksizliğinin zamanla kendisine de sirayet etmesi beklenmektedir.

Dini inanç-duygu alt boyutu ile meslek durumu arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmada işçi grubunun dini inanç-duygu puanı ($\bar{X}=55.37$) iken, memur ($\bar{X}=55.96$), esnaf ($\bar{X}=55.93$), serbest meslek ($\bar{X}=54.42$), ev hanımı ($\bar{X}=55.83$), emekli ($\bar{X}=55.91$) öğrenci grubunun ise ($\bar{X}=53.46$)’dır. Bulgulara bakıldığında en yüksek ortalamaya memur grubu sahipken, en düşük ortalamaya öğrenci grubu sahiptir. Ayrıca işçi, memur, esnaf, ev hanımı ortalamalarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Gruplar arası anlamlılığa bakıldığında ise öğrenci grubu ile memur ve ev hanımları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır. Buna göre öğrencilerin dini inanç-duygu düzeylerinin, ev hanımı ve memurlara oranla daha düşük olduğu tespit edilmiştir ($F=4.368$, $p<0.05$). Bulgulara göre “*Öğrencilerin dini-inanç duygu düzeyleri diğer meslek gruplarından daha düşüktür*” hipotezinin ise kısmen doğrulandığı görülmektedir.

Bireyin karakterinin yeni yeni oturmaya başladığı ve henüz tamamlanmadığı dönem öğrencilik yıllarına denk gelmektedir. Çocukluk ve ergenlik dönemlerinde hayatı her yönüyle tanımaya, anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan öğrencilerin çoğunda birçok bağ pamuk ipliğine bağlıdır. Ergenlik döneminin verdiği hızlı duygusal geçişler, bireyin yaşamındaki her konuda kendini göstermektedir. Önem ve öncelikleri farklı olan ergenlerin dini inanç-duygu boyutunu daha az önemseyeceği düşünüldüğü için önceliğini birçok farklı konuya ayıran (arkadaşlık, aşk, siyasi ve toplumsal fikir gibi) öğrencilerin, dini inanç-duygu boyutunu daha az yaşamaları beklenmektedir.

Genel dindarlık ile meslek durumu arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmada işçi grubunun genel dindarlık puanı ($\bar{X}$ =114.38) iken, memur ($\bar{X}$ =116.79), esnaf ($\bar{X}$ =118.21), serbest meslek ($\bar{X}$ =113.83), ev hanımı ($\bar{X}$ =118.06), emekli ($\bar{X}$ =117.58), öğrenci grubunun ise ($\bar{X}$ =110.97) ortalamalara sahip olduğu görülmektedir. Memur, emekli ve ev hanımı grupları ile öğrenci grubu arasında anlamlılık tespit edilmiştir. Buna göre memur, emekli ve ev hanımlarının genel dindarlık düzeylerinin öğrencilere oranla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($F=5.351$, $p<0.05$). Bulgulara göre “*Öğrencilerin genel dindarlık düzeyleri diğer meslek gruplarından daha düşüktür*” hipotezinin kısmen desteklendiği görülmektedir.

Ders, sınav, okul, dersane arasında kısır bir döngüde yaşayan ve gelecek kaygısı taşıyan, hayallerini yaşamak için bugününden vazgeçen, aile ve arkadaş çevresi gibi sosyal alanlarda problemleri olan bireylerin, ergenliğin getirdiği bedensel değişimler ve ruhsal dengesizliklerin en yoğun yaşandığı öğrencilik yıllarında, öncelikleri arasında dinin daha az yer alacağı ve dindarlık eğilimlerinin daha düşük düzeyde olacağı düşünülmektedir.

Literatür taraması sonucunda elde edilen verileri destekleyen ve desteklemeyen araştırma sonuçlarına ulaşılmıştır. Arslan’ın ekonomik kalkınma ve dini tutum ilişkisi üzerine yaptığı araştırmasında, esnafın dini tutum ve davranış ortalamalarının diğer meslek gruplarından daha yüksek olduğu ve istatistiksel olarak

da anlamlı farklılığa ulaştığı tespit edilmiştir.³⁴⁷ Karslı'nın araştırmasında genel dindarlık ile meslek grupları arasında anlamlı fark tespit edilirken, dini inanç ve meslek grupları arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Dini ibadet ve meslek ilişkisinde ise emekli ve ev hanımları yüksek değerler alırken, en düşük değeri lise ve üniversite öğrencilerinin aldığı görülmektedir. Dini duygu ve meslek grupları arasında ise lise ve üniversite öğrencileri ile öğretmenlerin düşük değerler aldığı ve bu kategoride en yüksek değeri emekli grubunun aldığı görülmektedir.³⁴⁸ Yetişkinlik dönemi ve dindarlık ilişkisini inceleyen Koç ise, iç güdümlü dindarlıkta en yüksek skoru din görevlilerinin, en düşük skoru avukatların aldığını; dış güdümlü dindarlıkta ise en yüksek değeri serbest meslek grubunun en düşük değeri ise yine avukatların aldığını tespit etmiştir.³⁴⁹ Mevsimsellik ve dindarlık ilişkisini inceleyen Yakut ise, meslek değişkeni ile dindarlık arasında istatistiki bir anlamlılığa ulaşamasa da en yüksek dindarlık ortalamasını esnafların, en düşük dindarlık ortalamasını da üniversite öğrencilerinin aldığını ifade etmektedir.³⁵⁰ Başka bir çalışmada ise Topuz, dindarlık tipolojileri ile meslek seçiminde dini değerlerin etkisini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre gösterişçi ve taklidi dindarlık tipolojisine sahip kişilerin meslek seçimlerinde dini değerlerin etkisinin negatif yönde; tahkiki ve zevk alınan dindarlık tipolojisindeki katılımcıların ise meslek seçimlerinde dini değerlerin etkisinin pozitif yönde olduğu, ancak istatistiksel olarak anlamlılığa ulaşamadığı görülmüştür.³⁵¹ Kızılgöçer'in araştırmasında ise emekli ve ev hanımlarının en yüksek; memur ve öğrencilerin ise en düşük dindarlık skorlarına sahip oldukları görülmektedir. Dindarlığın alt boyutlarından dini ibadet boyutunda ise en düşük skorları öğrenci ve

³⁴⁷ Hasan Arslan, *Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü*, (Danışman: Prof. Dr. Recep Yaparel), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008, s.106.

³⁴⁸ Karslı, Öfke Kontrolü ve Dindarlık İlişkisi(Erzurum Örneği), s.204-210.

³⁴⁹ Mustafa Koç, *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008, s.133-134.

³⁵⁰ Selahattin Yakut, "Mevsimsellik ve Dindarlık İlişkisi", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt:16, S. 27, 2020, s.379.

³⁵¹ İlhan Topuz, "Dini Değerlerin Karar Alma Süreçlerindeki Etkisi", *Marife Dergisi*, 2013, s.82.

memur grupları alırken, en yüksek skorları ise ev hanımı ve işçi grupları almıştır. Dini duygu alt boyutunda ise en yüksek skorları ev hanımı ve emekliler elde ederken, en düşük skorların memur ve esnaf gruplarına ait olduğu görülmektedir.³⁵² Kur'an kursuna giden kadınlarla araştırma yapan Çekin ise, memur olan kadınların ev hanımlarına oranla popüler dindarlık eğilimlerinin daha yüksek olduğunu, ev hanımlarının memur olan kadınlara oranla normatif dindarlık eğilimlerinin daha yüksek olduğunu ve bu iki durumun da istatistiki anlamlılık taşıdığı sonucuna ulaşmıştır.³⁵³ Güven, meslek grupları içerisinde en yüksek dindarlık değerlerini emekli ve ev hanımı gruplarının aldığını, en düşük dindarlık değerlerinin ise mühendislik ve serbest meslek gruplarına ait olduğunu ve öğrenci, esnaf, polis, akademisyen ve işçilerin ortanın altında değerler aldıklarını tespit etmiştir.³⁵⁴ Meslek değişkeni ile dindarlık ilişkisinin ele alındığı bir diğer çalışmada ise İslami dindarlık ölçeğinden elde edilen sonuçlara göre, tüm meslek grupları içerisinde en yüksek ortalamaya işçi grubu sahipken en düşük ortalamaya sağlık personellerinin sahip olduğu görülmüş ve bu sonuçlar da istatistiksel olarak anlamlılığa ulaşmıştır.³⁵⁵ Öğretmenlerle yapılan çalışmada ise ibadet yapmaya yönelik motivasyonun, mesleki tükenmişliği büyük ölçüde azalttığı, dua etmeye yönelik motivasyonun ise mesleki tükenmişlikten kaynaklanan yanlışları düzeltici etkiye ve mesleki tükenmişliği önleyici bir güce sahip olduğu tespit edilmiştir.³⁵⁶ Birçok meslek grubunun dindarlık değerlerini inceleyen Tokur'un araştırmasında, genel dindarlık, dini duygu ve dini ibadet alt boyutları ile meslek grupları arasında anlamlılık görülmektedir. Dini ibadet alt boyutunda en yüksek değeri emekli grubu, dini duygu alt boyutunda en yüksek değeri öğretmen grubu, genel dindarlıkta ise en yüksek değeri çiftçi grubunun aldığını tespit etmiştir. Dini ibadet ve dini duygu alt boyutları ile genel dindarlıkta ise

³⁵² Kızılgeçit, s.190-193.

³⁵³ Abdulkadir Çekin, "Kur'an Kurslarına Giden Kadınların Dindarlık Algıları: Normatif ve Popüler Dindarlık Üzerine Nicel Bir Araştırma", *EKEV Akademi Dergisi*, S.58, 2014, s.531.

³⁵⁴ Güven, s.198.

³⁵⁵ Nesrin Yıldız Türker, *Yetişkinlerde Dindarlık ve Psikolojik Sağlamlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Doç. Dr. Ahmet Albayrak), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s.63-64.

³⁵⁶ Abdullah Dağcı, Saffet Kartopu, "Mesleki Tükenmişlik İle Dindarlık Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Turkish Studies*, Cilt:9, S.8, 2014, s. 378.

en düşük skoru polis gurubunun aldığı görülmektedir. Tokur, genel dindarlık, dini duygu ve dini ibadette en düşük skorları polis grubunun alma sebebi olarak araştırmaya katılan polislerin diğer gruplara oranla daha az temsil edildiğinden kaynaklandığını düşünmektedir.³⁵⁷ Yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular ve daha önceden yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, dindarlık ve dindarlığın alt boyutları ile meslek değişkeni ilişkisinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

6. Dindarlık ve Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.12.Dindarlık ve Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Dini Bilgi	Düşük	30	5.4	17.63	3.36	-
	Ortanın Altı	65	11.6	18.45	4.87	-
	Orta	388	69.5	18.41	4.53	-
	Ortanın Üstü	75	13.4	18.15	5.09	-
	$F_{(3,326)}; p=.807; p>0.05$					
Dini Davranış	Düşük	30	5.4	39.87	8.85	-
	Ortanın Altı	65	11.6	40.12	8.99	-
	Orta	388	69.5	42.00	7.13	-
	Ortanın Üstü	75	13.4	40.40	9.43	-
	$F_{(3,145)}; p=.094; p>0.05$					
Dini İnanç-Duygu	Düşük	30	5.4	54.27	5.82	-
	Ortanın Altı	65	11.6	55.94	3.55	-
	Orta	388	69.5	54.72	5.18	-
	Ortanın Üstü	75	13.4	56.00	3.73	-
	$F_{(3,503)}; p=.058; p>0.05$					
Genel Dindarlık	Düşük	30	5.4	111.77	13.24	-
	Ortanın Altı	65	11.6	114.51	11.10	-
	Orta	388	69.5	115.14	11.93	-
	Ortanın Üstü	75	13.4	114.55	11.88	-
	$F_{(3,779)}; p=.506; p>0.05$					

Tablo 12 incelendiğinde *genel dindarlık* ve dindarlığın *dini bilgi*, *dini davranış*, *dini inanç-duygu* alt boyutları ile algılanan sosyo-ekonomik değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir ($p>0.05$). Elde edilen bu verilere göre “*Algılanan sosyo-ekonomik düzey arttıkça genel dindarlık, dini bilgi, dini inanç-duygu düzeyi azalır, dini davranış düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğruluğuna dair bir bulguya ulaşılamamıştır.

³⁵⁷ Tokur, s.170-172.

Alan yazını incelendiğinde, algılanan sosyo-ekonomik düzey ve dindarlık ilişkisiyle ilgili başka çalışmaların da olduğu görülmektedir. Akdoğan'ın araştırmasında katılımcıların sosyo-ekonomik düzeyleri ile Allah inancı arasında anlamlılık olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacı bu durumu, sosyo-ekonomik düzeyi azalan katılımcıların teslimiyetçi bir ruhsal yapıya sahip olmalarına ve bu kişilerdeki Allah inancının geleneksel kalıplarda olmasına bağlamıştır.³⁵⁸ Yıldız'ın ölüm kaygısı ile dini hayat ilişkisini ele aldığı araştırmasında ise genel dindarlık ile sosyo-ekonomik durum arasında anlamlı farklılık bulunmazken, dindarlığın bilgi alt boyutu ile sosyo ekonomik durum arasında anlamlılık olduğu tespit edilmiştir.³⁵⁹ Şahin'in ilahiyat, tıp, mühendislik fakültesi öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada, sosyo-ekonomik durum ile genel dindarlık ve dindarlığın alt boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık bulunamamıştır. Fırat'ın üniversite öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada ise Allah inancı ve din duygusu ile sosyo-ekonomik durum arasında negatif yönde bir anlamlılık olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre sosyo-ekonomik düzeyi azalan öğrencilerde irrasyonel yönelimlerin arttığı, sosyo-ekonomik düzeyi artan öğrencilerde ise inançtan uzaklaşma ve agnostik yönelimlerde artış olduğu görülmüştür. Bu sonuçlardan hareketle Fırat, ailenin sosyo-ekonomik durumunun, bireyin din duygusunu şekillendirmede etkin bir unsur olduğu sonucuna varmıştır.³⁶⁰ Sosyo-ekonomik durum ile dindarlık ilişkisinin incelendiği bir diğer çalışma ise Kınter'e aittir. Benlik saygısı ve dindarlık ilişkisi üzerine çalışma yapmış olan araştırmacı, sosyo-ekonomik durum değişkeni ile dindarlığın alt boyutları arasında pozitif yönde bir anlamlılık tespit etmiştir. Araştırma verilerine göre dindarlığın dini inanç ve dini ibadet alt boyutlarında, aile gelir durumu yüksek olan katılımcıların, aile gelir durumu fakir ve orta düzey olan

³⁵⁸ Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat(Rize İl Merkezi Örneği)*,(Danışman: Yrd. Doç. Dr. Erkan Perşembe), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1999, s.108.

³⁵⁹ Murat Yıldız, *Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Erdoğan Fırat), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1998, s.106.

³⁶⁰ Âdem Şahin, *İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Erdoğan Fırat), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1999, s.114-115.

katılımcılara oranla daha yüksek skorlar aldığı ve anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir.³⁶¹ Atalay'ın çalışmasında ise lise öğrencilerinin aile sosyo-ekonomik durumları ile dindarlığın davranış alt boyutu arasında istatistiksel açıdan anlamlılık tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, aile gelir durumu düşük olan lise öğrencilerinin dindarlık davranış skorları diğer gruplardan yüksek çıkmıştır. Araştırmacı, düşük gelir düzeyindeki ailelerde yaşam şeklinin daha geleneksel oluşu ve bu geleneksel hayat tarzının da din ile iç içe bir bütün olmasından dolayı bu sonucun elde edildiğini düşünmektedir.³⁶² Dini gelişim üzerine çalışma yapmış olan Topuz, gelir düzeyinin artmasıyla dini gelişimin inançsızlık ile aldatıcı dindarlık alt boyutlarında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı farklılık olduğunu tespit etmiştir. Buna göre, katılımcıların sosyo-ekonomik düzeyleri arttıkça inançsızlık ve aldatıcı dindarlıkları da artmaktadır. Araştırmacı, bu durumun sebebini ise, maddi durumu yüksek olan bireylerin kendilerini rahatlatmak için farklı hobiler edinmelerine ve bu nedenle de dini inanç ve davranışlara yeterince zaman ayıramamalarına bağlamaktadır. Aynı zamanda Topuz, maddi durumu düşük olan katılımcıların ise kendilerini rahatlatmak için dini pratikleri daha fazla yaptığını düşünmektedir.³⁶³ Kandemir'in 15-64 yaş grubuyla yaptığı araştırmada, sosyo-ekonomik durum ile dindarlık arasında anlamlılık görülmemesine rağmen sosyo-ekonomik düzeyi orta, ortanın üstü ve üst olan katılımcıların dindarlık ortalamalarının yüksek olduğu, gelir düzeyi ortanın altı ve düşük olan katılımcıların ise dindarlık düzeylerinin düşük olduğu görülmektedir. Ortalamalara bakıldığında ise dindarlık ile sosyo-ekonomik durum arasında pozitif bir ilişki olduğu ve gelir düzeyi arttıkça dindarlığın da arttığı tespit edilmiştir.³⁶⁴ Yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular ve daha önceden yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, dindarlık ve

³⁶¹ Nurten Kınter, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008, s.194.

³⁶² Talip Atalay, *İlköğretim ve Liselerde Dindarlık Üzerine Bir Araştırma (Diyarbakır Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Abdullah Özbek), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2002, s.171.

³⁶³ İlhan Topuz, *Dini Gelişim Seviyeleri ve Dini Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2003, s.129.

³⁶⁴ Kandemir, s.118.

dindarlığın alt boyutları ile algılanan sosyo-ekonomik durum değişkeni ilişkisinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

C. Çevreci Davranışlar İle İlgili Bulgular

Bu başlık altında, araştırmanın konusuyla uyumlu olması amacıyla, genel çevreci davranışlardan ziyade çevreci davranışların aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma alt boyutları ile demografik değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

1. Çevreci Davranışlar ve Cinsiyet İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.13.Çevreci Davranışlar ve Cinsiyet İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Cinsiyet	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Aktif Çevre Duyarlılığı	Kadın	256	45.9	19.03 ^a	6.54	-
	Erkek	302	54.1	22.33 ^b	6.69	b-a
	t= -5.734; p=.030; p<0.05					
İsraftan Kaçınma	Kadın	256	45.9	29.28	4.53	-
	Erkek	302	54.1	29.26	4.78	-
	t=.068; p=.724; p>0.05					

Tablo 13'te görüldüğü üzere *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* ile cinsiyet ilişkisinin ele alındığı çalışmada, *aktif çevre duyarlılığı* alt boyutu ile cinsiyet değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlılık tespit edilmiştir (p<0.05). *İsraftan kaçınma* alt boyutu ile cinsiyet değişkeni arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunamamıştır (p>0.05).

Kadınların *aktif çevre duyarlılık* ortalaması ($\bar{X}$ =19.03) iken, erkeklerin aktif çevre duyarlılık ortalaması ($\bar{X}$ =22.33) şeklindedir. Ortalamalara bakıldığında erkeklerin aktif çevre duyarlılıklarının kadınlardan daha fazla olduğu görülmektedir (t=-5.734, p<0.05). Elde edilen bulgulara göre “*Kadınların aktif çevre duyarlılığı düzeyleri erkeklere oranla daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulanmadığı tespit edilmiştir.

Kadınların, annelik duygusunun da etkisiyle merhametli, duygusal, kırılgan, narin bir yapıda olduğu söylenebilir. Bu nedenledir ki kadının etrafındaki her şeyden haberdar ve her şeye duyarlı bir yaklaşım sergileyeceği ve çevreci davranışlarda daha aktif olacağı düşünülmektedir. Ancak bulgular, bunun tam tersi bir sonuç üretmiştir. Bu sonuçta kadınların genel itibariyle ev hanımı rollerinden dolayı daha bireysel ve ev hayatı eksenli hareket etmesi etkili olmuş olabilir.

Cinsiyet değişkeni ile *israftan kaçınma* alt boyutu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir ($t=.068$, $p>0.05$). Bu sonuçlara göre “*Kadınların israftan kaçınma düzeyleri erkeklere oranla daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezi doğrulanamamıştır.

Literatüre incelendiğinde, bu çalışma bulgularını destekleyen ve desteklemeyen araştırmalar mevcuttur. Örneğin, Ayten’in yaptığı araştırmada, çevreci davranışların israftan kaçınma alt boyutunda kadınların erkeklerden daha yüksek skorlar aldığı ve bu durumun istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmektedir. Araştırmacı, kadınların temel yaşam malzemelerindeki tasarrufta, doğaya katkı sağlayan faaliyetlerde yer almada, doğanın korunmasına yönelik bilgilendirmelere katılımlarda, geri dönüşümde daha titiz davranma gibi konularda erkeklere oranla daha duyarlı ve aktif olduklarını tespit etmiştir.³⁶⁵ Vaizoğlu ve arkadaşlarının tıp fakültesi öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada, çevre bilinci ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlılığa ulaşılamasa da, kadınların erkeklere oranla çevre bilinçlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.³⁶⁶ Ünal’ın çevre sorunları ve dindarlık ilişkisi üzerine Kayseri’de, Yücel ve arkadaşlarının çevre duyarlılığı üzerine Adana’da ikamet eden bireylerle yaptıkları çalışmalarda ise kadınların çevre sorunlarına olan duyarlılıklarının erkeklere oranla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır.³⁶⁷ Bir başka araştırmada ise Alınacak, kadınların erkeklere oranla çevre dostu davranış niyetlerinin daha yüksek olduğunu belirtmiştir.³⁶⁸ Çevresel duyarlılık üzerine çalışma yapmış olan Yeşil ve Turan ise, çevreye yönelik tutumlar ile cinsiyet değişkeni arasında sadece duyarlı eylemler alt boyutunda istatistiksel olarak anlamlı

³⁶⁵ Ayten, s.222.

³⁶⁶ Songül Vaizoğlu, Hakan Altıntaş, Fehminaz Temel, Ali Faraghi Ahrabı, Deniz Aydoğan, Süha Bostancı, Abidin Duran, Deren Koçkesen, Nalan Turan, Çağatay Güler; “Bir Tıp Fakültesi Son Sınıf Öğrencilerinin Çevre Bilincinin Değerlendirilmesi”, *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, S.4, 2005, s.168.

³⁶⁷ Vehbi Ünal, *Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi-Kayseri Örneği*, (Danışman: Doç. Dr. Hayri Erten), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010, s.134; Muzaffer Yücel, Faruk Altunkasa, Sonay Güçray, Cengiz Uslu, Nuriye Peker Say, “Adana’da Çevre Duyarlılığı Düzeyinin ve Geliştirme Olanaklarının Araştırılması”, *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, S.19(2), 2006, s.217-228.

³⁶⁸ Alınacak, s.523.

bir ilişki tespit etmişlerdir. Ancak anlamlılık düzeyine ulaşamayan diğer alt boyutlarda ise, erkeklerin çevre hakkında bilgi, duygu ve tasarruf ortalamaları kadınlara oranla daha yüksek çıkarken; kadınların ise geri dönüşüm, duyarlı eylemler ve malzeme kullanımında elde ettikleri skorlar erkeklerden daha yüksek çıkmıştır.³⁶⁹ Saygılı ve arkadaşlarının çevre bilinci ve çevre dostu ürün bilinci üzerinde yaptıkları araştırmada, bilinçli yaşam kategorisinde kadınların erkeklerden daha yüksek puan aldıkları görülmektedir.³⁷⁰ Sosyal bilimler lisesi öğrencileri üzerinde araştırma yapmış olan Aydın ve Kaya'nın elde ettikleri sonuçlara göre, çevreye yönelik düşüncelerde cinsiyet değişkeninin etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.³⁷¹ Çabuk ve Karacaoğlu'nun, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada ise cinsiyet değişkeni ile çevre duyarlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlılık olduğu ve kadın öğrencilerin çevre duyarlılıklarının erkeklerle oranla daha yüksek çıktığı görülmüştür.³⁷² Tüketicilerin çevre dostu ürünleri kullanımına dair araştırma yapan Duru ve Şua, cinsiyet faktörü ile çevre arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ve çevre dostu ürün alımının çevrenin korunmasına yardımcı olduğu düşüncesinin kadınlara oranla erkeklerde daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir.³⁷³ Paylan'ın yerli ve yabancı katılımcılarla yaptığı araştırmada ise cinsiyet değişkeni ile çevreye duyarlı satın alma ve çevreye yönelik davranışsal niyetler arasında istatistiksel olarak bir anlamlılık bulunamamıştır.³⁷⁴ Kavalcı'nın araştırmasında ise cinsiyet değişkeni ile çevreci davranışların alt boyutları aktif çevre

³⁶⁹ Murat Yeşil, Yahya Turan, Çevresel Duyarlılık Üzerine Bir Ölçek Geliştirme Çalışması, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S.10(2), Temmuz 2020, s.425.

³⁷⁰ Metin Saygılı, Aydın Özdemir, Ahmet Erhan Tanyeri, Caner Erden, *Çevre Bilinci ve Çevre Dostu Ürün Bilincine İlişkin Tutumların İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma: Adıyaman Üniversitesi Örneği*, İSEM, (1089-1098), Alanya, 2016.

³⁷¹ Fatih Aydın, Hüseyin Kaya, “Sosyal Bilimler Lisesi Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıklarının Değerlendirilmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.24, Temmuz 2011, s.243.

³⁷² Burcu Çabuk, Cem Karacaoğlu, “Üniversite Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıklarının İncelenmesi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, S.1-2, 2003, s.192.

³⁷³ M. Nafiz Duru, Esra Şua, “Yeşil Pazarlama ve Tüketicilerin Çevre Dostu Ürünleri Kullanma Eğilimleri”, *Ormancılık Dergisi*, S.9(2), 2013, s.135.

³⁷⁴ Mehmet Ali Paylan, *Çevreye Duyarlı Satın Alma Davranışını Belirleyen Etkenler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. İnci Varinli), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2013, s.74-75.

duyarlılığı ve israftan kaçınma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.³⁷⁵ Elde edilen bulgular ile önceden yapılan araştırma sonuçları kıyaslandığında ise cinsiyet değişkenine göre çevreci davranışların alt boyutları arasındaki ilişkilerde farklı neticelere varıldığı görülmektedir.

2. Çevreci Davranışlar ve Yaş İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.14.Çevreci Davranışlar ve Yaş İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Yaş	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Aktif Çevre Duyarlılığı	15-22	140	25.1	22.12 ^a	7.44	a-b
	23-39	218	39.1	19.56 ^b	6.66	-
	40-64	147	26.3	21.12 ^c	6.99	-
	65+	53	9.5	21.64 ^d	6.11	-
	$F_{(4.408)}; p=.004; p<0.05$					
İsraftan Kaçınma	15-22	140	25.1	28.30 ^a	5.13	-
	23-39	218	39.1	28.83 ^b	4.79	-
	40-64	147	26.3	30.20 ^c	4.02	c-a
	65+	53	9.5	31.07 ^d	3.54	d-a,b
	$F_{(7.494)}; p=.000; p<0.05$					

Tablo 14’e bakıldığında çevreci davranışların *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* alt boyutları ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir ($p<0.05$).

Araştırmaya katılan örneklemin *aktif çevre duyarlılığı* düzeyi yaş değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Buna göre, 15-22 yaş grubunun aktif çevre duyarlılık puanı ($\bar{X}=22.12$) iken, 23-39 yaş grubunun aktif çevre duyarlılık puanı ($\bar{X}=19.56$), 40-64 yaş grubunun aktif çevre duyarlılık puanı ($\bar{X}=21.12$), 65 yaş ve üzeri yaş grubunun aktif çevre duyarlılık puanı ise ($\bar{X}=21.64$)’tür. Bulgulara bakıldığında en yüksek ortalamaya 15-22 yaş grubu sahipken, en düşük ortalamaya 23-39 yaş grubu sahiptir. 40-64 ve 65 yaş üzeri bireylerin ortalamaları ise birbirlerine yakındır. Gruplar arası anlamlılıklara bakıldığında ise 15-22 yaş ile 23-39 yaş gruplarında anlamlı farklılık görülmektedir. 15-22 yaş grubunun aktif çevre duyarlılığı, 23-39 yaş grubundan daha fazladır ($F=4.408, p<0.05$). Elde edilen bulgulara göre “Yaş arttıkça aktif çevre duyarlılık düzeyi artar” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulanmadığı tespit edilmiştir.

³⁷⁵ Kavalcı, s.46-48.

Yaşadığımız toplumda kişilerin yaşları ile olgunluk düzeyleri arasında anlamlı bir bağ kurulmaktadır. Buna göre bireylerin yaşları arttıkça olgunluk düzeylerinin de artacağı düşünülmektedir. Edindikleri hayat tecrübeleri sonucunda, olgunluk düzeyleri artan bireylerin, çevresel konularda aktif olacakları düşünüldüğü için araştırma hipotezi bu bağlamda oluşturulmuştur.

İsraftan kaçınma alt boyutu ile yaş ilişkisi incelendiğinde 15-22 yaş grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =28.30) iken, 23-39 yaş grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =28.83), 40-64 yaş grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =30.20), 65 yaş ve üzeri grubunun ise israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =31.07)'dir. Değerlere bakıldığında en yüksek ortalamaya 65 yaş ve üzeri grup sahipken, en düşük ortalamaya 15-22 yaş grubu sahiptir. 15-22 yaş grubu ile 23-39 yaş grubu bireylerin ortalamaları birbirlerine yakındır. Gruplar arası anlamlılığa bakıldığında ise 40-64 yaş grubu ile 15-22 yaş grubu; 65 yaş ve üzeri grup ile 15-22 yaş ve 23-39 yaş grupları arasında anlamlı farklılıklar görülmektedir. 40-64 yaş grubunun israftan kaçınma düzeyi 15-22 yaş grubundan fazladır. 65 yaş ve üzeri grubun israftan kaçınma düzeyi ise 15-22 yaş ve 23-39 yaş gruplarından daha fazladır ($F=7.494$, $p<0.05$). Ulaşılan bu sonuçlara göre “*Yaş arttıkça israftan kaçınma düzeyi artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin kısmen doğrulandığı görülmektedir.

Bireyin yaşı arttıkça, edindiği hayat tecrübelerinin, onu gereksiz eylem ve davranışlardan alıkoyacağı düşünülmektedir. Belli bir hayat tecrübesinin, kişiye kazandırdığı olgunluğun dünyadaki hiçbir şeyin israf edilemeyecek kadar değerli olduğunu düşündürmesi ve israfçı eylemlerin gereksiz bir hayat anlayışı olduğu bilincini bireye kazandırması beklenmektedir. Aynı zamanda yaşlandıkça yaklaşan ölüm gerçeğinin bireyi tedirgin ettiği ön görülmekte, bireyin uzun yaşama umuduyla hayata tutunmaya çalıştığı ve bu nedenle psikolojik bir savunma mekanizması geliştirdiği ve bunun da cimrilik şeklinde ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Alan yazını incelendiğinde çevreci davranışlar ile yaş ilişkisinin incelendiği başka çalışmaların da olduğu görülmektedir. Toygar'ın çevreci pazarlama faaliyetleri ile yaş değişkenini incelediği çalışmada istatistiksel olarak anlamlı farklar elde edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre evde bulunan atıkların geri dönüşüme

gönderilmesinde, kullanılacak ürünün üzerinde “ozon dostu” ifadesinin bulunmasının önemli oluşunda, satın alınan ürünlerin çevre dostu olması ve çevreye zarar verecek artık bırakmamasında, ürünler arasında çevreci olan ürünlerin daha fazla tercih edilmesi gibi maddelerde 0-20 ve 21-30 yaş gruplarına oranla 31 yaş ve üzeri katılımcıların daha yüksek skorlar aldıkları görülmektedir.³⁷⁶ Çevre uzmanlarının, çevre tutum ve davranışlarını inceleyen Katkat, 20-60 yaş katılımcılar üzerinde yaptığı araştırmasında çevre tutumu, çevre bilgisi, çevresel sorunların çözümü için hayat stilini değiştirme, Türkiye’nin çevre problemleri gibi konular ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edememiştir.³⁷⁷ Çevre ve yaş değişkeninin incelendiği bir başka çalışmada ise Topçu, 19-29 yaş genç olarak kabul edilen katılımcıların diğer yaş gruplarına oranla çevreci ürün satın alma eğilimlerinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşmıştır.³⁷⁸ Albayrak tarafından çevresel ilgilerin ölçüldüğü çalışmada çevresel ilgiler ile yaş değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklara ulaşılmış ve elde edilen araştırma verilerine göre yaş arttıkça çevresel ilgi düzeyinin de arttığı tespit edilmiştir.³⁷⁹ Ayten’in çalışmasında ise yaş ile çevreci davranışlar arasında anlamlı farklılığa ulaşılamamıştır.³⁸⁰ Yeşil otel tercihinin yönelik algıları inceleyen İpar, araştırmasında yaş değişkeni ile yeşil otel tercihinin yönelik algılar arasında istatistiksel olarak anlamlılık tespit edememiştir. Ancak araştırmacının yeşil otellere yönelik davranışsal niyetlerde elde ettiği bulgulara göre ise, katılımcıların yeşil yıldızlı otelleri başka kişilere tavsiye etme niyeti ile yaş değişkeni arasında anlamlı farklar olduğu tespit

³⁷⁶ Fatma Toygar, *Yeşil (Çevreci) Pazarlama Faaliyetleri ve Tüketici Karar Süresi Üzerindeki Etkisi, Örnek Olay İncelemesi*, (Danışman: Doç. Dr. Yalçın Kırdar), Gediz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2014, s.105-113.

³⁷⁷ Hazel Feyza Katkat, *Yerel Yönetimlerde Görev Yapan Çevre Uzmanlarının Çevreci Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Gamze Yücel Işıldar), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2012, s.55.

³⁷⁸ Mahmut İnanç Topçu, *Tüketicilerin Çevreci Satın Alma Davranışlarını Belirleyen Faktörlerin Saptanması*, (Danışman: Doç. Dr. Ulun Akturan), Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2015, s.90.

³⁷⁹ Tahir Albayrak, *İşletmelerin Çevrecilik Politikalarının Tüketici Tutum ve Davranışlarına Etkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Şafak Aksoy), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008, s.175.

³⁸⁰ Ayten, *Çevreye Karşı Yönelim ve Çevreci Davranışlarda Dindarlığın Rolü Nedir? Ampirik Bulguların Değerlendirilmesi*, s.231-235.

edilmiştir.³⁸¹ Yaraş ve arkadaşlarının yaptığı araştırmada ise 20 yaş ve altı katılımcıların çevre bilinçlerinin diğer katılımcılardan düşük olduğu, 50 yaş ve üzeri katılımcıların çevre bilinçlerinin ise diğer katılımcılardan daha yüksek olduğu görülmektedir.³⁸² Yapılan araştırma sonuçları ile önceden yapılmış araştırmalar incelendiğinde aktif çevre duyarlılığı ile israftan kaçınma davranışları ile yaş değişkeni arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir.

3. Çevreci Davranışlar ve Medenî Durum İlişisine Dair Bulgular

Tablo.15.Çevreci Davranışlar ve Medeni Durum İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Medeni Durum	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Aktif Çevre Duyarlılığı	Bekâr	247	44.3	21.14	7.27	-
	Evli	274	49.1	20.34	6.50	-
	Dul	37	6.6	22.16	8.03	-
	$F=(1.599); p=.203; p>0.05$					
İsraftan Kaçınma	Bekâr	247	44.3	28.79	4.92	-
	Evli	274	49.1	29.55	4.39	-
	Dul	37	6.6	30.40	4.65	-
	$F=(2.886); p=.057; p>0.05$					

Tablo 15’te görüldüğü üzere çevreci davranışların *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* alt boyutları ile medeni durum değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir ($p>0.05$). Bulgulara göre “*Evlilerin israftan kaçınma düzeyleri bekârlardan; bekârların aktif çevre duyarlılığı düzeyleri evlilerden daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin desteklenmediği görülmektedir.

Literatür taraması sonucunda, medeni durum ve çevreci davranışlar ilişkisine dair başka araştırmaların da olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Güneş’in çevreci tüketim davranışının belirleyicileri üzerine yaptığı araştırmada, kişinin imaj kaygısı, tutumluluk ve algısal çevresel bilgi değişkenleri ile medeni durum arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiş ve evlilerin bekârlara oranla bu değişkenlerde yüksek ortalamalara sahip oldukları görülmüştür. Çevre duyarlılığı,

³⁸¹ Mehmet Sedat İpar, *Turistlerin Yeşil Otel Yeşil Otel Tercihlerine Yönelik Algıları, Çevreci Davranış Eğilimleri ve Davranışsal Niyetlerle İlişkisi*, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Murat Aksu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2018, s.193-206.

³⁸² Eyyup Yaraş, Eyup Akın, Bilge K. Şakacı, “Tüketicilerin Çevre Bilinci Düzeylerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma”, *Öneri Dergisi*, S.9, 2011, s.123.

ihtiyaç dışı satın alma ve tasarruf gibi çevreci tüketim davranış boyutlarının da incelendiği araştırmada, bu boyutlarda bekârların evlilere oranla daha yüksek değerler aldığı tespit edilmiştir.³⁸³ Başka bir çalışmada ise Bayır, tüketicilerin yeşil ürün alma bilincini araştırma konusu olarak ele almıştır. Yeşil ürün bilinci ile medeni durum değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre, alışveriş yaparken çevre dostu ürün satın alma ve çevre dostu ürünlere fazladan ücret ödeme konularında evli katılımcıların bekârlara oranla daha yüksek skorlar aldıkları ve bu durumun istatistiksel anlamlılık düzeyine ulaştığı tespit edilmiştir.³⁸⁴ Saydan ve Yaşar tarafından çevre bilinci ve çevreci ürün satın alma davranışının ele alındığı bir başka çalışmada ise medeni durum değişkeni ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Ancak ölçeğin tüketici bilinci, satın alma davranışı ve yeşil ürün alt boyutlarında evlilerin bekârlara oranla daha yüksek ortalamalara sahip oldukları görülmektedir.³⁸⁵ Ayten’in araştırmasında, israftan kaçınma ve aktif çevre duyarlılıklarında evli grubun bekâr gruptan daha yüksek skorlar elde ettikleri görülmektedir. İsraftan kaçınmaya yönelik davranışlarda yüksek değer alan evlilerin, ev ekonomisi ve maddi yönden tasarruf niyetiyle bu şekilde hareket ettikleri düşünülebilir. Ancak evlilerin aktif çevre duyarlılığından aldıkları yüksek skorlar bunun aksini teyit etmektedir. İsraftan kaçınan evli grup, aynı zamanda aktif çevreci davranışlar da göstermektedir.³⁸⁶ Ünal’ın çevre sorunlarına duyarlılık çalışmasında, Yeşil ve Turan’ın çevreye yönelik tutumları incelediği araştırmada, Paylan’ın çevreye duyarlı satın alma ve çevreye yönelik davranışsal niyetleri ele aldığı çalışmasında, medeni durum değişkeni ile istatistiksel

³⁸³ Vildan Güneş, *Çevreci Tüketim Davranışının Belirleyicilerinin Görece Etkilerinin İncelenmesi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Anıl Konuk), Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019, s.152.

³⁸⁴ Samet Bayır, *Tüketicilerin Yeşil Ürün Kullanma Eğilimlerine İlişkin Bir Araştırma*, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Melih Başkol), Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.78.

³⁸⁵ Reha Saydan, Leyla Dilara Yaşar, “Çevre Bilinci ve Çevreci Ürün Satın Alma Davranışında Demografik Faktörlerin Etkisi: Van İli Örneği”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.8, 2019/Bahar, s.136.

³⁸⁶ Ayten, Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma, s.224.

olarak anlamlı farklılıklar tespit edilememiştir.³⁸⁷ Kavalcı'nın araştırmasında ise çevreci davranışların alt boyutu olan aktif çevre duyarlılığı ile medeni durum arasında ise anlamlılık görülmezken, çevreci davranışların alt boyutu olan israftan kaçınma ile medeni durum arasında istatistiksel anlamlılık tespit edilmiştir. Buna göre, evli katılımcıların bekârlara oranla daha fazla israftan kaçındığı tespit edilmiştir.³⁸⁸ Yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular ve daha önceden yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, çevreci davranışların alt boyutları ile medeni durum değişkeni ilişkisinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

4. Çevreci Davranışlar ve Eğitim Düzeyi İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.16.Çevreci Davranışlar ve Eğitim Düzeyi İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Eğitim Düzeyi	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Aktif Çevre Duyarlılığı	Okur-Yazar	34	6.1	19.91	7.52	-
	İlkokul-Ortaokul	110	19.7	20.79	7.57	-
	Lise ve Dengi Okul	220	39.4	21.18	7.05	-
	Yükseköğretim-Üniversite	194	34.8	20.69	6.43	-
	$F_{(.457)}; p=.713; p>0.05$					
İsraftan Kaçınma	Okur-Yazar	34	6.1	29.23	4.97	-
	İlkokul-Ortaokul	110	19.7	29.72	4.75	-
	Lise ve Dengi Okul	220	39.4	29.33	4.35	-
	Yükseköğretim-Üniversite	194	34.8	28.95	4.92	-
	$F_{(.648)}; p=.585; p>0.05$					

Tablo 16'ya bakıldığında elde edilen bu sonuçlara göre “Eğitim düzeyi yükseldikçe aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma düzeyi artar” şeklindeki araştırma hipotezinde istatistiksel olarak anlamlılık tespit edilememiştir ($p>0.05$).

Alan yazınında, çevreci davranışlar ve eğitim ilişkisinin ele alındığı araştırmalara bakıldığında birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Atlı ve Uzun'un Ankara'da lise öğrencileriyle yaptıkları araştırmada, öğrencilerin çevreye yönelik ilgi, düşünce ve davranışları incelenmiştir. Öğrencilerin çevreye yönelik ilgi ve davranışlarının orta düzeyde, düşüncelerinin ise yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. İlgi ölçeğinin, yüksek puan alan maddelerinde çevre kirliliği, insanın çevreye olumsuz etkileri, küresel ısınma, salgın ve bulaşıcı hastalıklar gibi konular yer alırken; düşünce ölçeğinde ise, tasarruf, suların korunması, canlı çeşitliliğinin

³⁸⁷ Ünal, s.138; Yeşil, Turan, s.427; Paylan, s.74-75.

³⁸⁸ Kavalcı, s.51-53.

önemi, soyu tükenen hayvanlar gibi konular yer almaktadır. Davranış ölçeğinde ise öğrencilerin, okullarında yapılacak çevresel faaliyetlere katılım gösterip-göstermeyeceğine dair ifadeler yer almaktadır. Çevreye yönelik ilgisi olan öğrencilerin, çevreye yönelik davranış ve düşünce puanları arasında anlamlı ilişkiler olduğu ve çevreye yönelik ilgisi olan öğrencilerin düşünce ve davranışlarının da arttığı sonucuna ulaşılmıştır.³⁸⁹ Alkaya ve arkadaşlarının üniversite öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada, çevresel duyarlılık alt boyutlarından ekolojik ve kişisel duyarlılık ile yeşil ürün satın alma arasında anlamlılık görülmektedir. Bu iki alt boyutun yeşil ürün satın almada etkili olduğu tespit edilmiştir.³⁹⁰ Bir çocuğun ilk öğretmenleri anne-babası; ilk eğitim aldığı yer evi olduğu için anne ve babanın çocuğa vereceği eğitim çok daha değerlidir. Bu nedenle anne-babanın eğitim düzeylerinin çocukların çevresel tutumlarına etkileri Araz tarafından incelenmiş ve istatistiksel olarak anlamlı bir fark elde edilememiştir.³⁹¹ Nakıboğlu'nun tüketicilerin çevresel tutumları üzerine yaptığı araştırmasında ise çevreci ürünlerin farkında olma ve onları satın alma düzeyleri ile eğitim düzeyi değişkeni arasında anlamlı fark olmadığı görülmektedir.³⁹² Purutçuoğlu tarafından üniversite öğrencilerinin demografik değişkenlere göre materyalist eğilimlerinin ve çevreye yönelik tutum ve davranışlarının incelendiği araştırmada, üniversite tipine göre çevre sorunlarının bireysel ilgi, insan-doğa ilişkisi, çevre duyarlılığı, sınırlı tüketim, enerji tasarrufu gibi alt boyutlarında, devlet üniversitesi öğrencilerinin vakıf üniversitesi öğrencilerinden; maddi yönden çevreci uygulamaları destekleme alt boyutunda ise vakıf üniversitesi öğrencilerinin devlet üniversitesi öğrencilerinden daha yüksek ve anlamlı fark elde

³⁸⁹ Kurtuluş Atlı, Naim Uzun, “Öğrencilerin Çevreye Yönelik İlgi, Düşünce ve Davranışları Arasındaki Korelasyonun İncelenmesi”, *Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt.2, S.2, 2009, s.204-209.

³⁹⁰ Aylin Alkaya, Suzan Çoban, Ali Tehci, Yusuf Ersoy, “Çevresel Duyarlılığın Yeşil Ürün Satın Alma Davranışına Etkisi: Ordu Üniversitesi Örneği”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.47, Ocak/Haziran 2016, s.131.

³⁹¹ Tuğba Araz, *Ortaokul Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutumları Üzerine Bir Araştırma: Nevşehir Örneği*, (Danışman: Doç. Dr. Seval Aras), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s.37-39.

³⁹² M.A. Burak Nakıboğlu, *Çevreci Pazarlama Anlayışı ve Tüketicilerin Çevresel Tutumlarının Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi İle İlgili Bir Uygulama*, (Danışman: Prof. Dr. Serap Çabuk), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2003, s.90-92.

ettikleri tespit edilmiştir.³⁹³ Çevresel bilinç ve çevreciliğin ele alındığı bir başka araştırmada ise Savaş, eğitim değişkenine ait farklı sonuçlar elde etmiştir. Çevresel bilinç faktörleri ile eğitim değişkeninin incelendiği araştırmada, tasarruf düzeyi, geri dönüşümü mümkün malzeme kullanımı, minimum çevre zararı alt ölçekleri ile eğitim düzeyi arasında anlamlılık olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre, eğitim düzeyi lisans olan katılımcıların bu alt ölçeklerden diğer eğitim düzeyi gruplarına oranla daha düşük skorlar elde ettikleri görülmektedir. Ayrıca, çevrecilik görüşleri ile eğitim düzeyi ilişkisinin de incelendiği araştırmada istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir.³⁹⁴ Toplumsal cinsiyet rollerinin çevreye duyarlı tüketim davranışı üzerine etkisini inceleyen Dablan ve Alarçin, araştırmada katılımcıların anne-baba eğitim durumu değişkenini ele almışlardır. Elde edilen bulgulara göre anne eğitim düzeyi ilkokul olan katılımcıların, anne eğitim düzeyi ilkokul üstü olan katılımcılara oranla geri dönüşüm eylemlerinde yüksek skorlar elde ettikleri ve bu durumun istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaştığı tespit edilmiştir. Aynı çalışmada, baba eğitim düzeyi ilkokul olan katılımcıların, baba eğitim düzeyi ilkokul üstü olan katılımcılara oranla enerji tasarrufu eylemlerinde daha yüksek skorlar elde ettikleri ve bu durumun istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar oluşturduğu görülmektedir.³⁹⁵ Elde edilen bulgular ile önceden yapılan araştırma bulguları kıyaslandığında, eğitim düzeyi değişkenine göre çevreci davranışların aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma alt boyutlarıyla ilişkisinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

³⁹³ Eda Puruçuoğlu, *Üniversite Öğrencilerinin Demografik Özellikleri ve Materyalist Eğilimleri İle Çevreye Yönelik Tutum ve Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Danışman: Prof. Dr. Meltem Bayraktar), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008, s.148-177.

³⁹⁴ Nermin Ekin Savaş, *Çevresel Bilinç, Çevrecilik ve Yeşil Pazarlama Karması Faaliyetlerinin Yeşil Satın Alma Davranışına ve Bağlılığa Etkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hilal İnan), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020, s.119-120.

³⁹⁵ Esen Dablan, Eda Yılmaz Alarçin, “Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Çevreye Duyarlı Tüketim Davranışı Üzerine Etkisinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt:11, S.26, 2020, s.173-174.

5. Çevreci Davranışlar ve Meslek Grupları İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.17.Çevreci Davranışlar ve Meslek Grupları İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Meslek	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Aktif Çevre Duyarlılığı	İşçi	113	20.3	19.79 ^a	7.26	-
	Memur	83	14.9	21.87 ^b	6.41	b-e
	Esnaf	28	5.0	21.21 ^c	5.95	-
	Serbest Meslek	36	6.5	19.05 ^d	6.44	-
	Ev Hanımı	81	14.5	18.81 ^e	6.16	-
	Emekli	59	10.6	21.32 ^f	6.19	-
	Öğrenci	158	28.3	22.16 ^g	7.63	g-e
F=(3.351); p=.003; p<0.05						
İsraftan Kaçınma	İşçi	113	20.3	29.64 ^a	4.86	-
	Memur	83	14.9	29.67 ^b	4.31	-
	Esnaf	28	5.0	29.71 ^c	3.55	-
	Serbest Meslek	36	6.5	29.66 ^d	4.69	-
	Ev Hanımı	81	14.5	29.53 ^e	4.50	-
	Emekli	59	10.6	30.47 ^f	3.54	f-g
	Öğrenci	158	28.3	28.04 ^g	5.13	-
F=(2.877); p=.009; p<0.05						

Tablo 17’ye bakıldığında çevreci davranışlar ve meslek ilişkisinin incelendiği çalışmada, *aktif çevre duyarlılığı* ile *israftan kaçınma* alt boyutlarıyla meslek durumu arasında anlamlılık görülmektedir (p<0.05).

Aktif çevre duyarlılığı alt boyutu ile meslek durumu ortalamaları incelendiğinde işçilerin ($\bar{X}$ =19.79), memurların ($\bar{X}$ =21.87), esnafın ($\bar{X}$ =21.21), serbest meslek sahiplerinin ($\bar{X}$ =19.05), ev hanımlarının ($\bar{X}$ =18.81), emeklilerin ($\bar{X}$ =21.32) ve öğrencilerin ise ($\bar{X}$ =22.16) puana sahip oldukları görülmektedir. Değerlere bakıldığında en yüksek ortalamaya öğrenci grubu sahipken, en düşük ortalamaya ise ev hanımı grubu sahiptir. Ayrıca, memur, esnaf ve emekli gruplarının ortalamalarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Aktif çevre duyarlılığına bakıldığında ise ev hanımı ile memur ve öğrenci grupları arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre ev hanımlarının aktif çevre duyarlılıkları, memur ve öğrencilerden daha düşüktür (F=3.351, p<0.05). Bulgulara göre “*Öğrencilerin aktif çevre duyarlılık düzeyleri diğer meslek gruplarından daha yüksektir*” şeklindeki araştırma hipotezinin kısmen doğrulandığı tespit edilmiştir.

Kültürümüzde çocukların eğitime büyük önem verilmektedir. Bu nedenle iyi bir geleceğin anahtarı olarak görülen eğitim sürecinde aileler, toplumsal hayat içerisinde bulunun maddi ve manevi tüm zorluklardan çocuklarını uzak tutma çabası göstermekte ve çocuklarının olumlu aktivitelere katılımlarını desteklemektedirler.

Buradan hareketle, geçim sıkıntısı gibi yaşamsal sorunlardan izole edilmeye çalışılan gençlerin sosyal sorumluluk bilinçlerinin gelişmesi için eylem halinde olacakları dşnlmekle birlikte çevreci konularda da aktif olmaları beklenmektedir.

Araştırmaya katılan örneklemenin *israftan kaçınma* düzeyi meslek durumu değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Buna göre işçi grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =29.64) iken, memur grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =29.67), esnaf grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =29.71), serbest meslek grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =29.66), ev hanımı grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =29.53), emekli grubunun israftan kaçınma puanı ($\bar{X}$ =30.47), ğrenci grubunun israftan kaçınma puanı ise ($\bar{X}$ =28.04) şeklinde-dir. Bulgulara bakıldığında en yüksek ortalamaya emekli grubu sahipken, en düşük ortalamaya ise ğrenci grubunun sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca, işçi, memur, esnaf, serbest meslek ve ev hanımı gruplarının ortalamalarının birbirlerine oldukça yakın oldukları anlaşılmaktadır. İraftan kaçınma boyutlarına bakıldığında emekli grubu ile ğrenci grubu arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Buna göre emeklilerin israftan kaçınma düzeyleri öğrencilerden daha fazladır ($F=2.877$, $p<0.05$). Bu sonuçlara göre “*ğrencilerin israftan kaçınma düzeyleri diğer meslek gruplarından daha düşüktür*” şeklindeki araştırma hipotezinin kısmen doğrulandığı tespit edilmiştir.

Yaşam süresince insanlar, genel olarak maddi ve manevi nedenlerden dolayı israf etmeme eylemi göstermektedir. Kimi insanlar hayat tecrübesinin getirdiği olgunlukla israfı çirkin bir davranış olarak görülürken kimileri de maddi geçimin zorluğundan dolayı israf etmeme abasinda olur, kimileri geçmişte yaşadığı fakirlikten dolayı bir kırıntıyı dahi israf etmekten çekinirken kimileri de topraktan aldıklarına verdiği değeri israf etmeyerek gösterir. Bundan hareketle oluşturulan araştırma hipotezinde daha genç olan öğrencilerin israf etmeme davranışını daha az göstereceği düşünülmektedir. Zaten araştırma bulguları da bu düşünceyi desteklemektedir.

Alan yazını incelendiğinde elde edilen bulgularla paralellik gösteren ve göstermeyen araştırma sonuçlarının olduğu görülmektedir. Özkubat ve Demiriz’in yaptıkları araştırmada, okul öncesi ğretmen adaylarından, aktif çevreci davranışlar

içerisinde yer alan ve konusu çevre sorunları olan seminerlere katılanların, katılmayanlara oranla daha yüksek çevresel motivasyona sahip oldukları tespit etmişlerdir.³⁹⁶ Keleş ve Özkan ise çevreci sivil toplum kuruluşlarına katılım göstererek aktif çevreci olan fakat işsiz konumundaki çevrecilerin sorumluluk puanlarının çalışan çevrecilere oranla daha yüksek ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.³⁹⁷ Bir başka araştırmada ise Çatı ve Öcel, çevreci bilinç düzeyleri ile meslek değişkenine göre anlamlı farklar olduğunu belirtmektedirler. Aktif çevrecilik kapsamına giren çevreyi korumaya yönelik fedakârlıkta öğrencilerin elde ettikleri değerler özel sektör ve serbest meslek çalışanlarına oranla daha düşük çıkarken, bir diğer alt boyut olan ve israfın önlenmesini sağlayan geri dönüşümlü ürünlerin tercihinde ise öğrenciler ile özel sektör çalışanları arasında anlamlılık tespit edilmiş ve özel sektör çalışanlarının öğrencilere oranla daha yüksek skorlar aldıkları görülmüştür.³⁹⁸ Anne ve babanın meslek durumuna göre öğrencilerin çevresel tutumlarında farklılık tespit eden araştırmalar da bulunmaktadır. Örneğin Çetin ve arkadaşlarının yaptıkları araştırmada, babası çalışmayan öğrencilerin çevresel felaketlere inanma oranının diğer katılımcılara oranla daha fazla olduğu tespit edilmiştir.³⁹⁹ Ebeveynlerin meslek durumlarının çevresel tutumlara etkisinin incelendiği ve Kanbak tarafından yapılan başka bir çalışmada ise annenin meslek durumu öğrencilerin çevresel tutumlarına etki etmezken, babanın meslek durumu öğrencinin çevresel tutumlarını etkileyecek

³⁹⁶Seda Özkubat, Serap Demiriz, “Çevreye Karşı Motivasyon Ölçeğinin Okul Öncesi Öğretmen Adayları Üzerinde Geçerlik Güvenirlik Çalışması”, *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, 2013, s.105.

³⁹⁷Meltem Keleş, Yasemin Özkan, “Çevreci Sivil Toplum Kuruluşu Çalışanlarının Sosyal Sorumluluk ve Özgecilik Tutumlarının İncelenmesi: Ankara İli Örneği”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: II, S.1, 2018, s.153.

³⁹⁸Kahraman Çatı, Yusuf Öcel, “Yeşil Pazarlama Faaliyetleri Çerçevesinde Çevreci Bilinç Düzeyinin Çevreci Davranış Üzerine Etkisi: Düzce İli Örneği”, *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, S.18(4), 2019, s.1426.

³⁹⁹Tülin Çetin, Mustafa Erkan Turan, Pınar Aytekin, Mehmet Ali Yurdusev, “Üniversite Öğrencilerinin Çevresel Yaklaşımlarını Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Örneği”, *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, S.6(21), 2020, s.20.

nitelikte olduğu görülmektedir.⁴⁰⁰ Duru ve Şua'nın üniversite öğrencileri üzerindeki araştırmada ise katılımcıların ailelerinin meslek durumları ile israfın önlenmesini sağlayan geri dönüşümden elde edilen malzemeleri kullanma ile çevreye yönelik sorumluluk bilinci arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir. En yüksek skoru serbest meslek grubu alırken, en düşük skoru işçi grubu elde etmiştir.⁴⁰¹ Aydın'ın araştırmasında ise meslek durumu değişkeni ile çevreci tüketim ve çevreci davranma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilememiştir.⁴⁰² Ünal'ın yaptığı araştırmada memur kategorisindeki katılımcıların çevre sorunlarına duyarlılıklarının yüksek olduğu, öğrencilerin ise çevre sorunlarına duyarlılıklarının daha düşük düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁰³ Yeşil ve Turan'ın yaptığı araştırmada ise çevreye yönelik tutumların bilgi/duygu alt boyutu ile meslek durumu arasında anlamlılık görülmektedir. Serbest meslek, işçi, işsiz, emekli ve memurlar ($\bar{X}$ =4,86-4,79) değer alırken, akademisyen ve öğrenciler ($\bar{X}$ =4,65-4,41) arasında değer almaktadır. Gruplar arası anlamlılığa bakıldığında ise öğrenciler ile memur, işçi ve serbest meslek gruplarının; işçi grubu ile emekli grubunun istatistiksel olarak anlamlılığa ulaştığı tespit edilmiştir.⁴⁰⁴ Yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular ve daha önceden yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, çevreci davranışların aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma alt boyutları ile meslek değişkeni ilişkisinde farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

⁴⁰⁰ Ayşegül Kanbak, “Üniversite Öğrencilerinin Çevre Tutum ve Davranışları: Farklı Değişkenler Açısından Kocaeli Üniversitesi Örneği”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.30, 2015, s.86.

⁴⁰¹ Duru, Şua, s.134.

⁴⁰² Hatice Aydın, “Çevreci Tüketicilerin Değer Temelli Bölümlendirilmesi: Çevreci Kadın Tüketiciler Üzerine Bir Araştırma”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, S.2, 2016, s.119.

⁴⁰³ Ünal, s.142.

⁴⁰⁴ Yeşil, Turan, s.427.

6. Çevreci Davranışlar ve Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisine Dair Bulgular

Tablo.18.Çevreci Davranışlar ve Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisiyle İlgili Bulgular

Boyutlar	Algılanan Sosyo-Ekonomik Düzey	N	%	$\bar{X}$	Ss.	Farklar
Aktif Çevre Duyarlılığı	Düşük	30	5.4	17.53	6.99	-
	Ortanın Altı	62	11.6	20.78	8.18	-
	Orta	388	69.5	20.93	6.61	-
	Ortanın Üstü	75	13.4	21.53	7.37	-
	$F_{(2,544)}; p=.055; p>0.05$					
İsraftan Kaçınma	Düşük	30	5.4	27.17	5.87	-
	Ortanın Altı	62	11.6	29.31	4.28	-
	Orta	388	69.5	29.48	4.59	-
	Ortanın Üstü	75	13.4	29.00	4.73	-
	$F_{(2,395)}; p=.067; p>0.05$					

Tablo.18 incelediğinde, çevreci davranışların *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* alt boyutları ile algılanan sosyo-ekonomik durum arasında istatistiksel olarak anlamlılık tespit edilememiştir ($p>0.05$).

Elde edilen sonuçlara göre “*Algılanan sosyo-ekonomik düzey arttıkça aktif çevre duyarlılık düzeyi artar, israftan kaçınma düzeyi azalır*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğruluğuna dair bir bulguya ulaşılamamıştır ($p>0.05$).

Literatür taramasında araştırma sonuçlarını destekleyen ve desteklemeyen bulgulara ulaşılmıştır. Bu bağlamda Coşkun tarafından yapılan çevre bilinci düzeyi ve gelir durumu değişkeni ilişkisinin incelendiği çalışmada gelir durumu ile çevre bilinci düzeyi arasından negatif yönlü kısmen anlamlı farklılık bulunmuştur. Buna göre 6901 TL ve üzeri geliri olan katılımcıların, 1700 ve altı, 1701-3000 TL ve 3001-4500 TL arası geliri olan katılımcılara oranla daha düşük düzeyde çevre bilincine sahip oldukları tespit edilmiştir. Aynı çalışmada katılımcıların, organik gıda etiketli ürünler ve hibrit veya elektrikli otomobil satın alma davranışları ile gelir durumu değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.⁴⁰⁵ Başka bir çalışmada ise çevre dostu ürünlerin riskli olup olmamasına yönelik analizler yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre geliri 2000 TL ve daha az olan katılımcıların çevre dostu ürünleri daha riskli bulduğu, gelir düzeyi arttıkça da çevre dostu ürünlere

⁴⁰⁵ Aslı Coşkun, *Tüketicilerin Çevre Bilinci ve Çevreci Tüketici Satın Alma Davranışının İncelenmesi*, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Aygün Özgöz), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.110-130.

yönelik olumsuz düşüncelerin azaldığı tespit edilmiştir.⁴⁰⁶ Soylu tarafından yapılan bir diğer çalışmada, Kazdağı yürüyüş etkinliklerine katılım gösteren ziyaretçilerin, sosyo-ekonomik düzey değişkeni ile çevreci ürün satın alma faktörü arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Buna göre gelir durumu düşük olan katılımcıların diğer gelir gruplarına oranla anlamlı derecede yüksek skorlar aldıkları ve gelir durumu ile çevreci ürün satışı arasında negatif yönde kısmen anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.⁴⁰⁷ Yaşar'ın çevre bilinci ve çevreci ürün satın alma üzerine yaptığı araştırmasında, ölçeğin alt boyutlarını oluşturan tüketici bilinci, satın alma davranışı ve yeşil ürünlere yönelik tutumlarda gelir düzeyi yüksek olanların aldığı skorlar anlamlı düzeyde farklılık göstermiştir. Bu alt boyutların hepsinde ise en düşük skorları gelir düzeyi en az olan grup almıştır. Elde edilen bu sonuçlara göre çevre bilinci ve çevreci ürün satın alma ile sosyo-ekonomik durum değişkeni arasında istatistiksel olarak pozitif yönde kısmen anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.⁴⁰⁸ Niğde ili örneklem grubuyla yapılan çevreci davranışlar ve gelir durumu ilişkisinin incelendiği çalışmada ise istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Buna göre hane sahiplerinin gelir düzeylerinin artışına paralel olarak çevre bilinçlerinin ve çevreci satın alma faaliyetlerinin de arttığı görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre gelir durumu ile çevre bilinci ve çevreci ürün satın alımı arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁰⁹ Üniversite öğrencilerinin çevreci reklamlara yönelik tutumlarının incelendiği bir başka

⁴⁰⁶ Tayfun Güven, *Sosyal Yenilikçiliğin Ürün İlgilenimi Üzerine Etkisi (Çevreci Tüketiciler ve Çevre Dostu Ürünler Üzerine Bir Araştırma)*, (Danışman: Prof. Dr. Aysel Erciş ve Prof. Dr. F. Burcu Candan), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019, s.139.

⁴⁰⁷ Yasin Soylu, *Doğal Destinasyonlarda Rekreatif Faaliyetlere Katılan Ziyaretçilerin Çevreci Davranış ve Çevreci Satın Alma Davranışı: Kapadokya, Köprülü Kanyon ve Kazdağları Örnekleri*, (Danışman: Doç. Dr. Lütfi Atay), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s.161.

⁴⁰⁸ Leyla Dilara Yaşar, *Yeşil Pazarlama ve Tüketicilerin Yeşil Ürün Satın Alma Davranışlarının İncelenmesi (Van İli Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Reha Saydan), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.48.

⁴⁰⁹ Hasan Bülbül, Arzum Büyükkelik, Buket Özoğlu, “Çevre Bilinci, Çevreci Ev Uygulamaları, Satın Alma Davranışı ve Demografik Faktörler Arasındaki İlişkinin Haneler Kapsamında İncelenmesi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.30, Kasım 2019, s.951.

araştırmada ise ailelerin gelir düzeyleri ile çevreci reklamlara yönelik tutumlar arasında anlamlılık görülmektedir. Bulgulara göre çevreci reklamlara yönelik tutumların alt boyutları olan reklama ve reklam verene güven, reklam algısı ve etkisi ile aile gelir düzeyi arasındaki ilişki pozitif yönde anlamlılık göstermektedir. Ailelerin gelir düzeyleri arttıkça çevreci reklamlara yönelik tutumlarının da arttığı tespit edilmiştir.⁴¹⁰ Elde edilen sonuçlar ile önceden yapılan araştırma sonuçları kıyaslandığında, algılanan sosyo-ekonomik duruma göre çevreci davranışların aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma alt boyutlarının farklı anlamlılıklara ulaştığı görülmektedir.

D. Dindarlık ve Çevreci Davranışlar İle İlgili Bulgular

Korelasyon	Genel Dindarlık	Dini Bilgi	Dini Davranış	Dini İnanç-Duygu	Aktif Çevreci Davranış	İsraftan Kaçınma
Genel Dindarlık	1					
Dini Bilgi	.363**	1				
Dini Davranış	.835**	-.064	1			
Dini İnanç-Duygu	.752**	.047	.490**	1		
Aktif Çevreci Davranış	.041	-.358**	.209**	.101**	1	
İsraftan Kaçınma	.310**	-.067	.331**	.286**	.544**	1

Tablo 19’da görüldüğü gibi pearson korelasyon analizine göre örneklem grubunun *genel dindarlık* ve dindarlığın *dini bilgi*, *dini davranış*, *dini inanç-duygu* alt boyutları ile çevreci davranışlarının *aktif çevre duyarlılığı* ve *israftan kaçınma* alt boyutları arasında pozitif ve negatif yönde anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir ($p<0.01$; $p<0.05$).

Genel dindarlık değeri ile çevreci davranışların alt boyutlarından *aktif çevre duyarlılığı* arasında pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($r=.041$, $p>0.05$). Bu verilere göre “*genel dindarlık düzeyi arttıkça aktif çevre duyarlılık düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulanmadığı tespit edilmiştir.

⁴¹⁰Baran Arslan, Tolga Dursun, “Üniversite Öğrencilerinin Çevreci Reklamlara Yönelik Tutumlarını Etkileyen Demografik Faktörlerin Belirlenmesi: Ampirik Bir Çalışma”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:13, Yıl:13, S.1, 2017, s.168.

Genel olarak Müslümanların “*israftan kaçınma*” davranışına daha fazla ağırlık göstermelerinden dolayı, aktif çevreci davranışları biraz gölgede kaldığı için genel dindarlık ve aktif çevreci davranışlar arasında bir ilişki rastlanamadığı düşünülmektedir ($r=.041$). Bununla birlikte örneklem grubunun, israftan kaçınmaya yönelik tüm eylemlerinin aynı zamanda aktif çevreci davranışlar olarak değerlendirdiği ön görülmektedir. Bu nedenle de israftan kaçınan ve çevre kirliliğine yol açacak eylemlerden uzak duran bireylerin, bu durumu aktif çevreci davranışlar olarak görüp bu çerçevede bir bilinç geliştirmiş olabilirler.

Genel dindarlık değeri ile çevreci davranışların alt boyutu olan *israftan kaçınma* arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r=.310$, $p<0.01$). Elde edilen sonuçlara göre “*genel dindarlık düzeyi arttıkça israftan kaçınma düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezi doğrulanmıştır.

Dinler, inanlarını iyi ve güzel davranışlara yönlendirirler. Bu nedenledir ki çalışmada, dinlerin, dindar bireyler için kendileri haricindeki tüm varlıklarla uyumlu ve ahenkli bir hayat sürmelerini sağlayacak telkin ve tavsiyelere yer verilmiştir. Hatta dinin tebliğ vazifesiyle sorumlu olan peygamberler, bu tür bütüncül çevreci davranışlarda, dindarlara rehberlik etmişlerdir. Varlıkların kutsal ruha sahip olduğu düşüncesinin hâkim olduğu pagan animizminde yer alan, tüketimde aşırıya gidilmekten kaçınılması anlayışından, Kur'an-ı Kerim'de geçen “*Yiyiniz içiniz fakat israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez*”⁴¹¹ anlayışına kadar, varlığını gösteren tüm inançlarda “*israf*” eylemi hoş görülmemiş ve inananların bundan kaçınmaları istenmiştir. Bu nedenledir ki dinlerin israftan kaçınma telkinlerine bakıldığında, dindar olan bireylerin dindarlık düzeylerinin arttıkça israftan kaçınma davranışlarının da artması beklenmektedir.

Dindarlığın *dini bilgi* boyutu ile *aktif çevre duyarlılığı* arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=-.358$, $p<0.01$). Bulgulara göre “*dini bilgi düzeyi arttıkça aktif çevre duyarlılık düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulanmadığı tespit edilmiştir. Dindarlığın *dini bilgi* boyutu ile *israftan kaçınma* arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır ($r=-.067$, $p>0.05$). Bu sonuca

⁴¹¹7/Arâf Suresi:31.

göre “*dini bilgi düzeyi arttıkça israftan kaçınma düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulanmadığı ifade edilebilir. Dini bilgi kişinin dini konular hakkında bilgilenmesini ifade etmektedir. Buna göre teoriden pratiğe aktarılamayan dini bilginin, aktif çevre duyarlılığı ve israftan kaçınma davranışlarına pozitif bir etkisi olmadığı anlaşılmaktadır.

Dindarlığın *dini davranış* boyutu ile *aktif çevre duyarlılığı* arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=.209$, $p<0.01$). Elde edilen verilere göre “*dini davranış düzeyi arttıkça aktif çevre duyarlılık düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulandığı tespit edilmiştir.

Dini davranışlarda etkin olan kişilerin, bu kapsama giren, topluma yararlı, sağduyulu iş ve aktivitelere de katılım göstereceği düşünülmektedir. Çünkü dini davranış boyutundaki bir kişi, dinin emir ve yasaklarını az ya da çok bilerek aktif bir şekilde yerine getirmektedir. Bireysel dini davranışlarla başlayan bu durumun kelebek etkisi yaratması beklenmektedir. Kişinin bireysel dini davranışları yaşamın seküler kısımlarını zamanla etkisi altına alabileceği düşünülmekte ve bu etki sonucunda da toplumsal eylemlere etkin bir katılım gösterme çabasına gireceği ön görülmektedir. Bu nedenle, dini davranış düzeyi artan bireyin, bireysel davranışlarla yetinmeyip, dinin çevreye yönelik telkinleri de dikkate alarak, aktif çevreci davranışlara etkin katılım göstermesi beklenir.

Dindarlığın *dini davranış* boyutu ile *israftan kaçınma* arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r=.331$, $p<0.01$). Bulgulara göre “*dini davranış düzeyi arttıkça israftan kaçınma düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulandığı tespit edilmiştir.

İsraftan kaçınma içerisinde yer alan çevreci davranışlar, dinler tarafından yapılması istenen ve teşvik edilen davranışlardır. Bu nedenle de inananların israftan kaçınma davranışlarına dinin emir ve yasakları ekseninde bakıyor olacağı düşünülmektedir. Buradan hareketle dini davranışlarda aktif olan bireyin, dini bir emir olarak gördüğü israftan kaçınma davranışlarında da aktif olacağı düşünülmektedir. Bu nedenledir ki dini davranış düzeyi arttıkça, israftan kaçınma davranışlarının artacağı beklenmektedir.

Dindarlığın *dini inanç-duygu* boyutu ile *aktif çevre duyarlılığı* arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=.101$, $p<0.01$). Ulaşılan bu verilere göre “*dini inanç-duygu düzeyi arttıkça aktif çevre duyarlılık düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulandığı görülmektedir.

Din olgusu, kişinin hem bireysel hem de toplumsal yaşamını etkileyen bir unsurdur. Aktif çevreci davranışlar içerisinde yer alan uygulamaların birçoğu, kişinin bireysel eylemlerinin dışına çıkan toplumsal boyutlu aktivitelerdir. Dini inanç-duygu boyutunda bireyin, eylemlerini yaparken samimi duygularla hareket etmesi beklenir. İçten gelerek yapılan bu eylemlerin ise aktif çevreci davranışların gerçekleşmesine olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Zira aktif çevreci davranışlar içerisinde bulunan eylemler hem toplumsal boyutu olan hem de ayrı bir emek ve zaman gerektiren davranışlardır. Bireylerin içselleştirmiş oldukları çevreci yönelimlerini, bireysellikten toplumsallığa taşımaları ise aktif çevreci davranışlara katılımı kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Dindarlığın *dini inanç-duygu* boyutu ile *israftan kaçınma* arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($r=.286$, $p<0.01$). Bulgulara göre “*dini inanç-duygu düzeyi arttıkça israftan kaçınma düzeyi pozitif yönde artar*” şeklindeki araştırma hipotezinin doğrulandığı tespit edilmiştir.

Dini inanç-duygu boyutunda kişinin samimi duygularının yansımaları görülmektedir. Bu boyutta kişi daha çok içten gelen bir motivasyonla hareket etmektedir. Bu nedenle kişinin, hiçbir zorlama olmaksızın, dini emirleri ve tavsiyeleri kendiliğinden yapması beklenir. Bireyin, dinin telkinleri içerisinde yer alan israftan kaçınma gibi çevreci davranışlarda bulunurken istekli olacağı ve israftan kaçınmaya yönelik eylemleri yapan bireyin, bu tür çevreci davranışlarda dini inanç ve duyguları ekseninde hareket edeceği düşünülmektedir.

Ünal'ın yaptığı çalışmada, katılımcıların Allah tasavvurundaki farklılıkların, çevre sorunlarına duyarlılıkla ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Dini davranış ve çevre sorunlarına duyarlılığın ele alındığı çalışmada, dini ibadetlerini yerine getiren katılımcıların çevre sorunlarına duyarlılıklarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna göre inançlı ve ibadetlerle bağını koparmayan katılımcıların,

çevre sorunlarına duyarlılıkları diğerlerine oranla daha yüksektir. Dindarlık ve çevre sorunlarına duyarlılığın ele alındığı çalışmada, ulaşılan genel sonuca göre ise dindar olduğunu beyan eden bireylerin çevre duyarlılıkları diğer katılımcılardan daha fazladır.⁴¹²

Ayten'in yaptığı araştırmada, katılımcıların israftan kaçınma düzeylerinin aktif çevre duyarlılıklarından daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Ayten, bu durumu iki farklı şekilde açıklamaktadır: (1) İsraftan kaçınma alt boyutunda yer alan eylemlerin yapılmasının, aktif çevre duyarlılığı faaliyetlerinden daha kolay olması ve kişilerin fazladan bir emek göstermelerine gerek kalmaması; (2) İsraftan kaçınma alt boyutundaki eylemlerin aile hayatında sağladığı ekonomik tasarrufun bir isteklendirme sebebi olmasıdır. Ayten'in çalışmasında, çevreci davranışlar ile dindarlık arasında anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. İsraftan kaçınma alt boyutu ile genel dindarlık değerleri ve dindarlığın inanç-etki alt boyutunda elde edilen pozitif yöndeki yüksek skorlar bunu desteklemektedir. Ancak dindarlığın genel ve iki alt boyutu ile aktif çevre duyarlılığı alt boyutu arasında negatif ilişki görülmekte ve anlamlılık bulunmamaktadır. Elde edilen bu sonuç, *“Dindar birey aktif çevre duyarlılığı konusunda niçin bu kadar duyarsız kalmaktadır?”* sorusunu akıllara getirmektedir. İslam dini, müntesiplerini bireysel çevreci eylemler konusunda bilinçlendirmeyi amaçlarken aynı zamanda toplumsal çevreci-aktif faaliyetleri yapmasını da teşvik etmektedir. Şüphesiz ki bu eksikliğin kaynağı din değildir, dindar bireyin kendi dindarlık algısıdır. Modernleşen hayat tarzı yeni dindarlık tipolojilerini de oluşturmaktadır. Bireyin yorumunun hâkim olduğu dindarlık modellerinde, İslam'ın emrettiği inanan insan modeli ikinci plana atılmaktadır. Modern dünyanın kapitalist zihin yapısı, modern Müslümanın dindarlık yapısını da etkilemektedir.⁴¹³

Çevre ve dindarlık konusuna genel olarak bakacak olursak bu konuda yapılan çalışmaların birbirinden farklı sonuçlar ürettiği görülecektir. Örneğin, Kanagy ve

⁴¹² Ünal, s.186-197.

⁴¹³ Ayten, *Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma*, s.218-220; 226.

Willits'in çalışmasında, çevre tutumları ile dine bağlılık ve dini pratiklere devamlılık arasında ilişki bulunamamıştır. Wolkomir ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada ise çevresel tutumlar üzerinde mezhepsel farklılıkların bir etkisinin olmadığı ve dini yönelimler ile çevresel tutumların pozitif yönde arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Woodrourm ve Hoban'ın yaptığı araştırmada dindarlığın iki alt boyutu ile çevreci tutumlar ve çevre ilgisi ilişkisi incelenmiştir. Araştırmada inanç alt boyutu ile çevreci tutum ve ilgi arasında negatif yönde bir ilişki olduğu; ibadet alt boyutunda ise çevreci tutum ve ilgi arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmektedir. Kanagy ve Nelsen yaptığı araştırmada ise dindar olmayanların, dindarlardan daha düşük düzeyde çevreci yönelimler sergiledikleri görülmektedir. Ancak muhafazakâr derecede dindar olan bireylerin de çevreci tutum ve yönelimlerinde düşük skorlar elde ettikleri tespit edilmiştir. Biel ve Nilsson'un araştırmasında ise dindarlık ve çevrecilik arasında anlamlılık bulunmamaktadır. Tarakeshwar ve arkadaşlarının araştırmasında ise bireylerin çevreci davranışlarının artmasında ya da eksilmesinde dini kurumların etkili olduğu tespit edilmiştir.⁴¹⁴

Kandemir'in çalışmasında, dinin motivasyonel boyutları ile çevreci davranışlar ele alınmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre, içsel dini motivasyon ile çevreci davranışlar arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara bakıldığında, içsel dini motivasyon ile çevreci davranışların alt boyutu olan aktif çevre duyarlılığı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre içsel dini motivasyonun artmasıyla bireyin aktif çevre duyarlılığında bir azalma olduğu görülmüştür. İlgili çalışmada bireylerin aktif çevre duyarlılıklarını harekete geçirmede sadece içsel dini motivasyonun yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. İçsel dini motivasyon ile çevreci davranışların alt boyutu olan israftan kaçınma arasında ise pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu veriye göre kişilerin içsel dini motivasyonlarının artmasıyla israftan kaçınma davranışlarının da arttığı tespit edilmiştir.⁴¹⁵

⁴¹⁴ Ayten, Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma, s.227-229.

⁴¹⁵ Kandemir, "İçsel Dini Motivasyon Bağlamında Dindarlık ve Çevre İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", s.300.

Kavalcı'nın dini yönelimler ile çevreci davranışlar ilişkisini incelediği araştırmada, iç güdümlü dindarlık ve dış güdümlü dindarlık ile çevreci davranışların alt boyutu olan aktif çevre duyarlılığı arasında anlamlı bir ilişki görülmezken; iç güdümlü dindarlık ve dış güdümlü dindarlık ile çevreci davranışların alt boyutu olan israftan kaçınma arasında istatistiksel olarak anlamlılık elde edilmiştir. İsraftan kaçınma davranışları içerisinde yer alan ev ve kişisel temizlikte suyu israf etmemek, ekmek kullanımında israftan kaçınmak, müsvedde kâğıtları değerlendirmek, düşük enerji harcayan ampulleri tercih etmek, televizyon gibi elektronik eşyaları tam kapatmak, elektronik ürün alırken az enerji harcayanını tercih etmek gibi davranışların hepsi ile iç güdümlü dindarlık arasında anlamlı farklar görülmektedir. Çalışmada, aktif çevre duyarlılığı davranışlarından *“plastik yerine cam kullanılması”* eylemi en çok değer alan ifade olurken; en düşük değeri ise *“çevre için düzenlenen protestolara katılmak”* ifadesi almıştır. Araştırmaya göre, katılımcıların daha bireysel düzeydeki aktif çevre duyarlılığı eylemlerine yüksek katılım gösterdikleri belirlenmiştir. İsraftan kaçınma eylemleri içerisinde en yüksek değeri alan ifade *“ev ve kişisel temizlikte suyun kullanımına dikkat edilmesi”* olurken, en düşük değeri alan ifade ise *“teknolojik cihazların tam kapatılması”* olmuştur.⁴¹⁶

⁴¹⁶ Kavalcı, s. 42-45.

SONUÇ

İnsanın çevreye yönelik bakış açısı ve tutumlarının geçmişten günümüze gösterdiği farklılıklar, bugünkü çevresel sorunların oluşmasının asıl sebebidir. İnsanlık tarihine bakıldığında, insanın doğa karşısındaki ilk konumu aciz bir varlık olmaktan ibarettir. Bu aciz varlık, doğanın gücüyle karşı karşıya kaldığında tek amacı hayatta kalabilmektir. Ancak, zaman geçtikçe insan, etrafındaki diğer canlılardan farklı olduğunu keşfetmiş ve onu diğer tüm varlıklardan ayıran aklını kullanmaya başlamıştır. İnsanın aklını kullanmaya başlaması, onu doğa ile olan ilişkisinde, birbirine denk iki düşman konumuna getirmiştir. Kendi gücünü fark eden insan, zaman içerisinde “ilerleme” ve “bilimsellik” adı altında çevreye yaptıklarını hiçbir ahlak süzgecinden geçirmeden icraate koymuştur. Güçlü olmak arzusuyla hareket eden insan, doğa karşısında ne aciz ne de eşit bir konumda olmak istemiş ve bunun sonucunda ise bencilliğinin kölesi olan bir “efendi” olmuştur. İnsanın çevreye yönelik zihinsel serüvenine bakıldığında, bugünkü çevresel krizlerin asıl sebebinin, bencil istek ve hevesleri sürekli insanoğlunun kulağına fısıldayan nefis olduğu görülmektedir. Nefsinin istek ve arzularına göre hareket eden, efendi olmak için ihtiraslarında kaybolmuş olan insan düzelmediği sürece çevre sorunlarının bitmesi beklenemez.

Çevresel problemlere getirilen çözüm önerilerine bakıldığında, insan-ahlak ilişkisinin göz ardı edildiği görülmektedir. Geçmişten günümüze insan hayatında varlığını sürdüren, kişinin nefsinin dizginlemesi yönünde telkinlerde bulunan ve bireyin ahlaklı iyi bir insan olması için rehber olan dinlerin, insan ve çevre ilişkisinde devreye girmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. İnsanın iyi ve ahlaklı bir birey olup çevresindeki her şeyle hemhal bir şekilde yaşamasını öğütleyen dinlerin, çevresel krizlerin çözümünde insanı eğitime ve nefisini dizginleme noktasında etkili olacağı beklenmektedir. Buradan hareketle, genelde din ve çevre ilişkisinin, özelde ise dindarlık ile aktif çevreci davranışlar ve israftan kaçınma davranışları arasındaki ilişkilerin incelendiği bu çalışmanın ürettiği sonuçların, günümüzde yaşanan çevre sorunlarının çözümüne önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ABD, Othman; LLEWELLYN, Ar-Rahman, *Bir İslam Çevre Hukuku Disiplini İçin Gerekli Temel*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), çev. Nurettin Elhüseyni, İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, İstanbul, 2007, ss.177-225.
- ADLER, Alfred; *İnsan Tabiatını Tanıma*, (çev. Ayda Yörükân), 15. Baskı, 2018, İstanbul.
- AĞBUĞA, Fatma; *Çevre Sorunlarına Etik Bir Yaklaşım: Felsefî Bir Sorgulama*, (Danışman: Doç. Dr. Fikri Gül), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- AKDOĞAN, Ali; *Din Sosyolojisi*, Rize, 2013.
- AKDOĞAN, Ali; *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat(Rize İl Merkezi Örneği)*,(Danışman: Yrd. Doç. Dr. Erkan Perşembe), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1999.
- AKKOL, Mümtaz Levent; “Kentleşme ve Çevre Sorunları”, *Çevre Sosyolojisi Ders Notu-1*, 2019, ss.63-82.
- AKTAY, Yasin; KÖKTAŞ, M. Emin; *Din Sosyolojisi*, 3.Baskı, Ankara, Ekim 2007.
- ALBAYRAK, Ahmet; “Dini Tecrübenin Dışa Vurum Problemi”, *Milel ve Nihal Dergisi*, S.2, 2005, ss.65-79.
- ALBAYRAK, Tahir; *İşletmelerin Çevrecilik Politikalarının Tüketici Tutum ve Davranışlarına Etkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Şafak Aksoy), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008.
- ALICI, Mustafa; *Evrimeci Politeizm Devrimci Monoteizm*, 1.Baskı, İstanbul, 2013.
- ALKAYA, Aylin; ÇOBAN, Suzan; TEHCİ, Ali; ERSOY, Yusuf; “Çevresel Duyarlılığın Yeşil Ürün Satın Alma Davranışına Etkisi: Ordu Üniversitesi Örneği”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.47, Ocak/Haziran 2016, ss.121-134.

- ALNIAÇIK, Ümit; “Çevreci Yönelim, Çevre Dostu Davranış ve Demografik Özellikler: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt:14, S.20, 2010, ss.507-532.
- ALTUN, Rıza; *Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık ve Narsisizm İlişkisi (Sinop Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Ali Rıza Aydın), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2015.
- APAYDIN, Halil; “Erich Fromm’un Psikanaliz ve Din Yapıtı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, S.18-19, 2005, ss.163-192.
- APAYDIN, Halil; *Kişilik Özelliklerinin Dini Tutum ve Davranışlara Etkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hüseyin Peker), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2001.
- ARAZ, Tuğba; *Ortaokul Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutumları Üzerine Bir Araştırma: Nevşehir Örneği*, (Danışman: Doç. Dr. Seval Aras), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- ARDOĞAN, Recep; “Tüketim Nüfusu ve Çevre Sorunları: Orantısız Denklem”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırma Dergisi*, Cilt:1, S.4, 2012, ss.81-106.
- ARDOĞAN, Recep; *Varlık Anlayışından Ahlaki Temellere İslam’da Ekoloji*, 2.Baskı, Kahramanmaraş, 2018.
- ARMAĞAN, Servet; *İslam ve Çevre*, 1.Baskı, İstanbul, 2005.
- ARSLAN, Baran; DURSUN, Tolga; “Üniversite Öğrencilerinin Çevreci Reklamlara Yönelik Tutumlarını Etkileyen Demografik Faktörlerin Belirlenmesi: Ampirik Bir Çalışma”, *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:13, Yıl:13, S.1, 2017, ss.161-172.

- ARSLAN, Hammet; *Hint Dinlerinde Ahimsa: Hiçbir Canlıyı İncitme*, F.Kayadibi (edt.), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt:1, İstanbul, 2008, ss.71-85.
- ARSLAN, Hasan; “Dindarlık Boyutları, Algıları ve Uygulamaları”, *Hikmet Yurdu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, s.7, 2011, ss.39-61.
- ARSLAN, Hasan; *Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü*, (Danışman: Prof. Dr. Recep Yaparel), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008.
- ARSLAN, Mustafa; “Geleneksellik ve Yaşlı Dindarlığı: Taşrada Sosyal Hizmet Alamayan Yaşlıların Dindarlık Durumları Üzerine Uygulamalı Bir İnceleme”, *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, S.2, 2009, ss.112-125.
- ASLAN, Zeki; “Işık Kirliliği: Öğretmenlerimizle Türkiye’de Yaptığımız Çalışmalar”, *Anadolu Öğretmen Dergisi*, Cilt:3, S.2, 2019, ss.246-257.
- ATALAY, Talip; *İlköğretim ve Liselerde Dindarlık Üzerine Bir Araştırma (Diyarbakır Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Abdullah Özbek), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2002.
- ATLI, Kurtuluş; UZUN, Naim; “Öğrencilerin Çevreye Yönelik İlgi, Düşünce ve Davranışları Arasındaki Korelasyonun İncelenmesi”, *Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2, S.2, 2009, ss.197-215.
- AYDIN, Ali Rıza; “Din ve Psikoloji İlişkisi Üzerine”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:4, S.1, 2004, ss.15-29.
- AYDIN, Fatih; KAYA, Hüseyin; “Sosyal Bilimler Lisesi Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıklarının Değerlendirilmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.24, Temmuz 2011, ss.229-257.
- AYDIN, Hatice; “Çevreci Tüketicilerin Değer Temelli Bölümlendirilmesi: Çevreci Kadın Tüketiciler Üzerine Bir Araştırma”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, S.2, 2016, ss.105-124.
- AYDIN, Mahmut; *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul, Ekim 2015.

- AYDIN, Mehmet; ‘‘Hristiyanlık’’, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:17, 1998, ss.340-345.
- AYDIN, Muhammed; *Kur’an ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri*, F.Kayadibi (edt.), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt:1, İstanbul, 2008, ss.193-207.
- AYTEN, Ali; ‘‘William James (1842-1910) ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım’’, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, Sayı:3, ss.457-464.
- AYTEN, Ali; ‘‘Sahip Olma mı Emanet Görme mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma’’, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:10, S.2, 2010, ss.203-233.
- AYTEN, Ali; *Çevreye Karşı Yönelim ve Çevreci Davranışlarda Dindarlığın Rolü Nedir? Ampirik Bulguların Değerlendirilmesi*, İSEM, Saraybosna, 2018, ss.229-238.
- AYTEN, Ali; *Empati ve Din*, 2. Baskı, İstanbul, 2013.
- AYTEN, Ali; *Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü*, (Danışman: Prof. Dr. Veysel Uysal), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2009.
- AYTEN, Ali; *Psikoloji ve Din*, 2.Baskı, İstanbul, 2010.
- BACON, Francis; *Novum Organum*, çev. Sema Önal, 1.Baskı, İstanbul, 2012.
- BALCI ARVAS, Fatma; *Dindarlığın Evlilik Doyumu Üzerindeki Etkileri ve Değerlerin, Dindarlık ve Evlilik Doyumu İlişkisi Üzerindeki Arabulucu Rolü*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2017.
- BARDAKOĞLU, Ali; *Birlikte Yaşama İrade ve Ahlakının Dini Temelleri*, Y. Akkaya (edt.), Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı, Ankara, 2015, ss.13-23.
- BATCHELOR, Martine; *Taşlar Bile Gülümser*, M.Batchelor, K.Brown (edt.), çev. Gülseren Kozak, Budizm ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.20-42.

- BATCHELOR, Stephen; *Ganj'ın Kumları*, M.Batchelor, K.Brown (edt.), çev. Gülseren Kozak, Budizm ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.60-72.
- BAYIR, Samet; *Tüketicilerin Yeşil Ürün Kullanma Eğilimlerine İlişkin Bir Araştırma*, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Melih Başkol), Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- BAYKAL, Hülya; BAYKAL, Tan; “Küreselleşen Dünyada Çevre Sorunları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, S.9, 2008, ss.1-17.
- BAYNAL, Fatma; “Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt:4, S.1, 2015, ss.206-231.
- BİLGİN, Abdülcelil; “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:2, S.2, 2014, ss.75-84.
- BUDAK, Selçuk; *Psikoloji Sözlüğü*, 4.Baskı, 2009, Ankara.
- BURGER, Jerry M.; *Kişilik*, çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, 5.Baskı, 2016, İstanbul.
- BÜLBÜL, Hasan; BÜYÜKKEKLİK, Arzum; ÖZOĞLU, Buket; “Çevre Bilinci, Çevreci Ev Uygulamaları, Satın Alma Davranışı ve Demografik Faktörler Arasındaki İlişkinin Haneler Kapsamında İncelenmesi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.30, Kasım 2019, ss.945-955.
- BÜYÜKBAHÇECİ, Esra; “Hint'te Kast Sisteminin İlk İzleri Ve Hint Edebiyatındaki Yeri”, *DTCF Dergisi*, S.56/2, 2016, ss.238-255.
- CARSON, Rachel; *Sessiz Bahar*, çev. Çağatay Güler, 1.Baskı, Ankara, 2011.
- CHİAT, Sheila; *Bir Sinagog Çevre Grubu*, Aubrey Rose (edt.), çev. Mehmet Demirhan, Yahudilik ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.129-131.

- CLARKE, L.; *Canlı Evren: Celaledin Rumi'nin Mesnevi'sinde Doğa*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), çev. Nurettin Elhüseyni, İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, İstanbul, 2007, ss.67-89.
- COŞKUN, Aslı; *Tüketicilerin Çevre Bilinci ve Çevreci Tüketici Satın Alma Davranışının İncelenmesi*, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Aygün Özgöz), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- CRAPSS, Robert W. ; “Psikanaliz ve Din”, çev. Ali Ayten, *Marife Dergisi*, S.1, 2004, ss.171-190.
- ÇABUK, Burcu; KARACAOĞLU, Cem; “Üniversite Öğrencilerinin Çevre Duyarlılıklarının İncelenmesi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, S.1-2, 2003, ss.189-198.
- ÇAĞLARIRMAK, Necla; HEPCİMEN, A. Zeki; “ Ağır Metal Toprak Kirliliğinin Gıda Zinciri ve İnsan Sağlığına Etkisi”, *Akademik Gıda Dergisi*, Cilt:8, S.2, 2010, ss.31-35.
- ÇAĞRICI, Mustafa; ‘İslâm’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:23, 2001, ss.11-15.
- ÇATI, Kahraman; ÖCEL, Yusuf; “Yeşil Pazarlama Faaliyetleri Çerçevesinde Çevreci Bilinç Düzeyinin Çevreci Davranış Üzerine Etkisi: Düzce İli Örneği”, *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, S.18(4), 2019, ss.1412-1431.
- ÇEKİN, Abdulkadir; “Dindarlık Boyutları ve Din Öğretimi: İlk ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programları (2010) Çerçevesinde Bir Analiz”, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, Cilt:6, S.4, 2013, ss.245-261.
- ÇEKİN, Abdulkadir; “Kur'an Kurslarına Giden Kadınların Dindarlık Algıları: Normatif ve Popüler Dindarlık Üzerine Nicel Bir Araştırma”, *EKEV Akademi Dergisi*, S.58, 2014, ss.523-536.
- ÇETEGEN, Duygu; BATMAN, Alp; “Işık Kirliliği”, *İstanbul Kültür Üniversitesi Dergisi*, 2005, ss.29-34.

- ÇETİN, F. Demet; GÜMÜŞ, Bilal; ÖZBUDAK, Y. Berivan; *Işık Kirliliği Problemi ve Diyarbakır Ölçeğinde İncelenmesi*, II. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu, 2003, ss.1-4.
- ÇETİN, Tülin; TURAN, Mustafa Erkan; AYTEKİN, Pınar; YURDUSEV, Mehmet Ali; “Üniversite Öğrencilerinin Çevresel Yaklaşımlarını Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Örneği”, *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, S.6(21), 2020, ss.12-23.
- ÇINAR, Mehmet, *Sarıkeçili Yörüklerinde Dini Hayat*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020.
- ÇİLİNGİR, Lokman; “Kant’ta Ahlak ve Din”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, S.62, 2015, ss.54-84.
- ÇİŞTİ, Sadiye Hawar Han; *Fıtrat: İnsanlar ve Çevre İçin Bir İslami Model*, R.C.Foltz, DENNY, F.M.; BAHARUDDİN, A.(edt.), çev. Nurettin Elhüseyni, İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, İstanbul, 2007, ss.89-103.
- ÇOLAKKADIOĞLU, Deniz; YÜCEL, Muzaffer; “Çukurova Üniversitesi Yerleşkesinde Görüntü Kirliliğine Neden Olan Etkenlerin Belirlenmesi”, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8, S.2, 2018, ss.239-246.
- ÇOLPAN ERKAN, Nilgün; *Çevre Psikolojisi Bağlamında Çevresel İmaj ve Beşiktaş Meydanı Örneği*, (Danışman: Doç. Dr. Zekiye Yenen), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- ÇOŞTU, Yakup; *Toplumsallaşma Sürecinde Dindarlığı Etkileyen Faktörler (Samsun Örneği)*, (Danışman: Doç. Dr. Erkan Perşembe), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2009.
- DABLAN, Esen; ALARÇİN, Eda Yılmaz; “Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Çevreye Duyarlı Tüketim Davranışı Üzerine Etkisinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, Cilt:11, S.26, 2020, ss.164-181.

- DAĞCI, Abdullah; KARTOPU, Saffet; “Mesleki Tükenmişlik İle Dindarlık Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Turkish Studies*, Cilt:9, S.8, 2014, ss.365-383.
- DEMİRCİ, Kürşat; ‘‘Hristiyanlık’’, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:17, 1998, ss.328-340.
- DEMİRCİ, Kürşat; ‘‘Hinduizm’’, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:18, 1998, ss.112-116.
- DEMİRCİOĞLU, Nalan; YILMAZ, Hasan; “Işık Kirliliği, Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, S. 1, 2005, ss.117-123.
- DURU, M. Nafiz; ŞUA, Esra; “Yeşil Pazarlama ve Tüketicilerin Çevre Dostu Ürünleri Kullanma Eğilimleri”, *Ormancılık Dergisi*, S.9(2), 2013, ss.126-136.
- DÜZGÜN, Şaban Ali; *Allah, Tabiat ve Tarih*, 2.Baskı, Ankara, Ekim 2017.
- ELMAS, Hatice Elif; *Ortaöğretim Öğrencilerinin Dindarlık Eğilimlerinin Bazı Kişilik Özellikleri İle İlişkisinin İncelenmesi*, (Danışman: Doç. Dr. İbrahim Kısaç), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2017.
- ERDEM, Alper; KALYONCU, Ceren; ÇELEBİ, Ahmet Can; KABADERE, Selda; YILMAZ, Bengisu; FISTIKÇI, Ömer Faruk; “3 Şey Birlikte Doğdu: İnsan, Özgürlük ve Işık”, *Türk Tıp Öğrencileri Araştırma Dergisi*, Cilt:1, S.2, 2019, ss.27-33.
- ERDOĞAN, Emine; *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Öznur Özdoğan), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2014.
- ERGÜN, Turan; ÇOBANOĞLU, Nesrin; “Sürdürülebilir Kalınma ve Çevre Etiği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, S.1, 2012, ss.97-123.

- ERTEN, Sinan; “Çevre eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?”, *Çevre ve İnsan Dergisi*, S.65/66, 2006, ss.1-13.
- EVKURAN, Mehmet; *Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine*, F.Kayadibi (edt.), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt:2, İstanbul, 2008, ss.35-49.
- FERSAHOĞLU, Yaşar; *Dinler ve Çevre*, 2.Baskı, İstanbul, Nisan 2011.
- FİTOZ, İpek; “Kent ve Yapay Işık”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, ss.25-36.
- FOLTZ, Richard C.; *İslami Çevrecilik: Bir Yorum Konusu*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), çev. Nurettin Elhüseyni, İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, İstanbul, 2007, ss.225-249.
- FOSTER, John Bellamy; *Savunmasız Gezegen*, çev. Hasan Ünder, 2.Baskı, Ankara, 2008.
- FREUD, Sigmund; *Bir Yanılsamanın Geleceği*, çev. Hasan İlhan, 2011.
- FREUD, Sigmund; *Totem ve Tabu*, çev. Kâmuran Şipal, 4.Baskı, İstanbul, 2017.
- FROMM, Erich; *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, 7.Baskı, İstanbul, 2019.
- FROMM, Erich; *Psikanaliz ve Din*, çev. Elif Erten, 5.Baskı, İstanbul, 2017.
- GARRARD, Greg; *Ekoeleştirir*, çev. Ertuğrul Genç, 2.Baskı, İstanbul, Ekim 2016.
- GOLDSMİTHS, Brian Morris; *Antropoloji, Ekoloji Ve Anarşizm*, çev. Baran Karsak, 1.Baskı, İstanbul, Mart 2018.
- GORE, Al; *Tükenen Dünya*, çev. Nurşan Üstüntaş, 1.Baskı, İstanbul, Nisan 2008.
- GÖLCÜK, Şerafettin; TOPRAK, Süleyman; *Kelam*, 7. Baskı, Konya, 2012.
- GÖNENÇGİL, Barbaros; VURAL, Güneyi; *Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri*, TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 2016, ss.10-25.

- GÖNÜLTAŞ, Hayati; *Tarımsal Üreticiler ve Sanayi İşletmecilerinin Çevre Sorunlarına Yönelik Algı ve Düşüncelerinin Belirlenmesi (TR83 Bölgesi)*, (Danışman: Prof. Dr. Halil Kızılaslan), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020.
- GÖREGENLİ, Melek; *Çevre Psikolojisi İnsan Mekân İlişkileri*, 4.Baskı, İstanbul, Şubat 2018.
- GÜÇLÜ, Kamuran; “Bitki ve Hava Kirliliği”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, S.1-4, 1986, ss.107-111.
- GÜLER, Çağatay; ÇOBANOĞLU, Zakir; *Toprak Kirliliği*, 1.Baskı, Ankara, 1997.
- GÜLGEN, Hicabi; *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları Tarihi*, 2.Baskı, Bursa, 2012.
- GÜLLÜ, İsmail; *Gecekondulaşma, Gençlik ve Dindarlık –Kayseri Argıncık Örneği-*, (Danışman: Prof. Dr. Abdulvahap Taştan), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010.
- GÜNEŞ, Vildan; *Çevreci Tüketim Davranışının Belirleyicilerinin Görece Etkilerinin İncelenmesi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Anıl Konuk), Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019.
- GÜNEY, Emrullah; BOZYİĞİT, Recep; MEYDAN, Ali; KILIÇ, Taner; BULUT, İhsan; *Çevrebilim (Ekoloji) Sözlüğü*, 1.Baskı, Konya, Şubat 2016.
- GÜRKAN, Salime Leyla; “Yahudilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:43, 2013, ss.187-197.
- GÜRKAYNAK, İpek; “Çevre Psikolojisi: Doğası, Tarihçesi, Yöntemleri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:21, S.1, 1988, ss.1-9.
- GÜRLER, Eda; KÖSEOĞLU, Pınar; “Üniversite Öğrencilerinin Toprak ve Toprak Kirliliği Kavramlarına İlişkin Algılarının Metafor ile Analizi”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:19, S.1, 2019, ss.243-256.

- GÜRSU, Orhan; *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011.
- GÜVEN, İbrahim Furkan; “Makyavelizm ve Dindarlık: Demografik Değişkenler Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Bilimname Dergisi*, S.38, Nisan 2019/1, ss.1155-1186.
- GÜVEN, Metin; *Motivasyon -Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- GÜVEN, Metin; *Narsisizm, Alçakgönüllülük ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019.
- GÜVEN, Tayfun; *Sosyal Yenilikçiliğin Ürün İlgilenimi Üzerine Etkisi (Çevreci Tüketiciler ve Çevre Dostu Ürünler Üzerine Bir Araştırma)*, (Danışman: Prof. Dr. Aysel Erciş ve Prof. Dr. F. Burcu Candan), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019.
- HALDUN, İbn-i; Mukaddime, çev. Halil Kendir, Cilt:1, 2004, Ankara.
- HALKMAN, A. Kadir; ATAMER, Metin; ERTAŞ, A. Hamdi; “Endüstri ve Çevre İlişkileri”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği Dergisi*, 2000, ss.1029-1047.
- HARMAN, Ömer Faruk; “Yahudilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:43, 2013, ss.197-201.
- HASANKAHYAOĞLU, Havva Rabia; *Dindarlık Empati İlişkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Âdem Şahin), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- HİLL, Peter C.; PARGAMENT, Kenneth I.; HOOD JR, Ralph W.; MCCULLOUGH, Michael E.; SWYERS, James P.; LARSON, David B.; ZINBAUER, Brian J.; “Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve

- Ayrılma Noktaları”, (çev. Nurten Kimter), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, 2013, ss.85-118.
- HÖKELEKLİ, Hayati; *Din Psikolojisi*, 10.Baskı, Ankara, Ekim 2013.
- HÖKELEKLİ, Hayati; *Din Psikolojisine Giriş*, 2.Baskı, İstanbul, 2012.
- HUN, E.; Tarih Boyunca İnsan-Çevre İlişkisi, R.Keleş (edt.), İnsan Çevre Toplum, Ankara,2016, ss.47-57.
- HÜNLER, Olga Selin; *The Effects Of Religiousness On Marital Satisfaction And The Mediator Role Of Perceived Marital Problem Solving Abilities Between Religiousness And Marital Satisfaction Relationship*, (Danışman: Prof. Dr. Tülin Gençöz), Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- IRMAK KAZAZOĞLU, Tuğba *Üniversite Öğrencilerinin Çevre Farkındalık Düzeylerinin ve Çevre Sorunlarına Yönelik Davranışlarının İrdelenmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Prof. Dr. Sibel Erkal), Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- İPAR, Mehmet Sedat; *Turistlerin Yeşil Otel Yeşil Otel Tercihlerine Yönelik Algıları, Çevreci Davranış Eğilimleri ve Davranışsal Niyetlerle İlişkisi*, (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Murat Aksu), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2018.
- JAMES, William; *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, 1999.
- JARDİNS, Joseph R. Des; *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş*, çev. Ruşen Keleş, 1.Baskı, Ankara, Nisan 2006.
- KAHRAMAN, Ahmet; *Mukayeseli Dinler Tarihi*, 10.Baskı, İstanbul, Ekim 2013.
- KALGI, Mehmet Emin; *Ortaöğretim Öğrencilerinde Dindarlık İle Kişilik Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Şanlıurfa Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Hasan Kayıklık), Yayınlanmış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

- KALIN, Mehmet Fatih; “İnancın Gelişimi ve Dini Bilinç Üzerine Rudolf Otto’nun Düşünceleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.20, 2017, ss.481-495.
- KALLEK, Cengiz; ‘İsraf’, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:23, 2001, ss.178-180.
- KANBAK, Ayşegül; “Üniversite Öğrencilerinin Çevre Tutum ve Davranışları: Farklı Değişkenler Açısından Kocaeli Üniversitesi Örneği”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.30, 2015, ss.77-90.
- KANBUROĞLU ERGÜN, Ümmügül Betül; “Âlim Kime Denir? Kutu’l-Kulub ve İhyau Ulumi’-d-din Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, S.1, 2020, ss.536-558.
- KANDEMİR, Fatih; “Din Psikoloğunun Objektif ve Subjektif Dinî Gerçeklik Alanlarına Yaklaşırken Bilimsel Objektiflik Adına Dikkat Etmesi Gereken Bazı Kriterler”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Cilt:50, S.2, Aralık 2018, ss. 343-361.
- KANDEMİR, Fatih; “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Tokat İlmîyat Dergisi*, S.8, Haziran 2020, ss.99-129.
- KANDEMİR, Fatih; “İçsel Dini Motivasyon Bağlamında Dindarlık ve Çevre İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, S.1, 2020, ss.287-305.
- KANDEMİR, Fatih; *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2016.
- KARACA, Ayten; TURGAY, Oğuz Can; “Toprak Kirliliği”, *Toprak Bilimi ve Bitki Beslenme Dergisi*, Cilt:1, S.1, 2012, ss.13-19.
- KARACA, Coşkun; “Çevre, İnsan ve Etik Çerçevesinde Çevre Sorunlarına ve Çözümlerine Yönelik Yaklaşımlar”, *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 11, S.1, Haziran 2007, ss.1-19.

- KARACA, Faruk; *Din Psikolojisi*, 1.Baskı, Trabzon, 2011.
- KARACA, Faruk; *Din Psikolojisi*, 2.Baskı, Trabzon, 2015.
- KARACA, Faruk; *Dini Gelişim Psikolojisi*, 1.Baskı, Trabzon, 2016.
- KARAKAŞ, Vehbi; *Farklı Bir Bakış Açısıyla Kur'an ve Sünnette Çevre*, 1.Baskı, İstanbul,2011.
- KARAŞAHİN, Hakkı; “Din Sosyolojisinde Dindarlığın Ölçülmesi Problemi Üzerine Bir Araştırma”, *AÜİFD*, Cilt: XLIX, S.1, 2008, ss.191-200.
- KARATAŞ, İbrahim Ethem; “Max Müller’e Göre Dinin Ortaya Çıkış Sürecinde Sınırsız (Kutsal) Fikri”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:2, ss.54-86.
- KARAYİĞİT, Nuriman; *Mükemmeliyetçilik ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- KARIMI ANSARI, Bahereh; “Işık Kirliliği (Karanlık Kirliliği) ve Çevreye Olan Etkileri”, *Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:28, S.1, 2013, ss.11-22.
- KARSLI, Necmi; “Üniversite Öğrencilerinde Hayatın Anlamı ve Dindarlık İlişkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.48, Haziran 2020, ss.169-201.
- KARSLI, Necmi; *Öfke Kontrolü ve Dindarlık İlişkisi(Erzurum Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011.
- KATKAT, Hazel Feyza; *Yerel Yönetimlerde Görev Yapan Çevre Uzmanlarının Çevreci Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Gamze Yücel Işıldar), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2012.

- KAVALCI, Hilal Nur; *Çevreci Davranışlarda Bulunma ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Ahmet Albayrak), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- KAYA, Tayfur; *Ergenlerde Saldırganlık ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Ali Kuşat), (Yayınlanmış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- KAYADİBİ, Fahreddin (edt.); *Çevre Sorunları Karşısında Dinler*, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt:1, İstanbul, 2008, ss.279-289.
- KAYAER, Mesut; “Çevre ve Etik Yaklaşımlar”, *Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmalar Dergisi*, Cilt:1, S.2, 2013, ss.63-76.
- KAYAN, Ahmet; “Çevre Sorunlarına Eğitimle Farkındalık Oluşturma”, *Journal Of Awareness*, Cilt:3, 2018, ss.481-496.
- KAYIKÇI, Murat; *Çevre ve Din*, Ruşen Keleş (edt.), İnsan Çevre Toplum, Ankara, 2016, ss.525-536.
- KAYIKLIK, Hasan; “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, Sayı:3, 2006, ss.491-499.
- KAZANCAKİS, Nikos; *Allah'ın Garibi*, çev. Ender Gürol, 4.Baskı, İstanbul, 2016.
- KELEŞ, Meltem; ÖZKAN, Yasemin; “Çevreci Sivil Toplum Kuruluşu Çalışanlarının Sosyal Sorumluluk ve Özgecilik Tutumlarının İncelenmesi: Ankara İli Örneği”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: II, S.1, 2018, ss.128-160.
- KELEŞ, Ruşen; *İnsan Çevre Toplum*, 3.Baskı, Ankara, 2016.
- KELEŞ, Ruşen; *100 Soruda Çevre*, 1.Baskı, İzmir, Şubat 2013.
- KELEŞ, Ruşen; HAMAMCI, Can; *Çevrebilim*, 1.Baskı, Ankara, Mayıs 1993.
- KERNBERG, Otto F.; “Dini Tecrübe Üzerine Psikanalitik Perspektifler”, Çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu, *AÜİFD*, Cilt: XLVI, S.1, 2005, ss.175-199.

- KILIÇ, Nermin; “Çevre ve Dış Politika İlişkisi: Çernobil Kazası ve Türk Dış Politikasına Yansıması”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, S.1, 2017, ss.151-179.
- KILIÇ, Sadık; *Benliğin İnşası*, 2.Baskı, İstanbul, 2018.
- KILIÇ, Selim; *Çevre Etiği*, 1.Baskı, Ankara, 2008.
- KILINÇ, Serkut; *Orta Asya’da Çevre Sorunları*, (Danışman: Prof. Dr. Fahri Türk), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- KIMTER, Nurten; *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008.
- KIŞLALIOĞLU, Mine; BERKES, Fikret; *Çevre ve Ekoloji*, 16.Baskı, İstanbul, Ekim 2018.
- KIZILGEÇİT, Muhammed; *Yalnızlık, Umutsuzluk Ve Dindarlık İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Yayınlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- KIZILOĞLU ALGAN, F. Tülay; BİLEN, Serdar; “Toprak Kirlenmesi ve Biyolojik Çevre”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, S.1, 2005, ss.83-88.
- KOCAER, F. Olcay; BAŞKAYA, Hüseyin S. ; “Metallerle Kirlenmiş Toprakların Temizlenmesinde Uygulanan Teknolojiler”, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt:8, S.1, 2003, ss.121-131.
- KOÇ, Mustafa; *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008.
- KOÇER, Dursun; “Işık Kirliliği”, *Anadolu Öğretmen Dergisi*, Cilt:1, S.1, Haziran 2017, ss.3-6.

- KOPAR, İbrahim; “Gittikçe Önem Kazanan Bir Çevre Sorunu: Gürültü Kirliliği ve Erzurum Örneği”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, S.5, ss.281-294.
- KÖSE, Ali; AYTEN, Ali; *Din Psikolojisi*, 6.Baskı, İstanbul, Ağustos 2016.
- KULA, Naci; *Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi*, Çevre ve Din Sempozyumu, 1.Cilt, (207-227), İstanbul, 2008.
- KURT, Abdurrahman; “Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, S.2, 2008, ss.73-93.
- KURT, Abdurrahman; “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:18, S.2, 2009, ss.1-26.
- KUTLUTÜRK, Cemil; “İslam And Gandhi On Peace And Nonviolence”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Haziran 2014, Cilt:17, Sayı.44, ss.209-224.
- KUTSAL KİTAP, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2014.
- KUZUDİŞLİ, Ali; *Dinlerin Çevre Duyarlılığı ve Çeşitli Yönleriyle Assisi Deklarasyonu*, 2.Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, 2014, ss.1340-1347.
- KÜÇÜK, Abdurrahman; KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, TÜMER, Günay; *Dinler Tarihi*, 8.Baskı, Ankara, 2017.
- KÜÇÜKOSMANOĞLU, Ali; “İnsan Sağlığı, Sanayileşme ve Ormanlar”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt:44, S.1-2, 1994, ss.105-110.
- LEUBA, James H.; “A Psychological Study Of Religion”, *The Macmillan Company*, 1912, ss.339-363.
- MACİT, Muhittin; *Çevre ve Bilinç*, F.Kayadibi (edt.), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Cilt:2, İstanbul, 2008, ss.189-193.
- MARX, Jean L. ; “Hava Kirliliği: Bitkiler Üzerine Etkileri”, çev. Sücaettin Kırımhan, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, S.4, 1976, ss.245-250.

- MASRİ, El-Hafız B.A.; *İslam ve Ekoloji*, F.M. Khalid (edt.), çev. Murat Çiftkaya, İslam ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.13-37.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi; “Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:19, S.3, 2006, ss.465-478.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi; *Dindarlarda ve Dindar Olmayanlarda Kişilik Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (İstanbul Örneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Ali Murat Daryal), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora tezi, 1999.
- MUŞUL, Gülin; *Deniz Kazalarının Çevreye Olan Ekonomik Etkileri, Hukuksal Boyutları ve Türkiye Örneği*, (Danışman: Doç. Dr. Cem Saatçioğlu), İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve İşletmeciliği Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- NAKİBOĞLU, M.A. Burak; *Çevreci Pazarlama Anlayışı ve Tüketicilerin Çevresel Tutumlarının Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi İle İlgili Bir Uygulama*, (Danışman: Prof. Dr. Serap Çabuk), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- NAMLI, Ayten; TURGAY, Oğuz Can; “Toprak Kirliliği Toprak İyileştirmede Kullanılan Teknoloji ve Yaklaşımlar”, *Ziraat Mühendisleri Odası Yayın Organı*, 2015, ss.7-11.
- NASR, Seyyid Hüseyin; *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı, 2. Baskı, İstanbul, 1988.
- NASR, Seyyid Hüseyin; “İslam ve Çevre Bunalımı”, çev. Mevlüt Uyanık, *Journal Of Islamic Research*, S.4, Temmuz 1990, ss.155-174.
- NASR, Seyyid Hüseyin; *İslam ve Bilim*, çev. İlhan Kutluer, 1.Baskı, İstanbul, 2006.
- NEGUS, Yunus; *İslam’ın İçindeki Bilim*, F.M. Khalid (edt.), çev. Murat Çiftkaya, İslam ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.49-64.

- OKTAR, Tiğınç; *Çevre Kirliliği Sorunu ve Katı Atıkların Ekonomik Değerlendirilmesi: İstanbul Örneği*, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1983.
- OLGUN, Hakan; *Yahudi Hristiyan Gelenekten Moderniteye Çevre Sorunu*, F.Kayadibi (edt.), Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt:1, İstanbul, 2008, ss.61-71.
- ORUÇ, Cemil; TERCİM, Erhan; ÖZYÜREK, Hilal; “Okul Öncesi Dönem Çocuğunun Kişilik Gelişiminde Rol Modellik ve Çizgi Filmler”, *EKEV Akademi Dergisi*, S.48, 15 (Yaz 2011), ss.303-319.
- OSB, Rahibe Joan Chittister; *Manastır Hayatı: Modern Meselelere Eski Bir Çözüm*, E.Breuilly, M.Palmer (edt.), çev. Mehveş Kayani, Hristiyanlık ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.92-107.
- ÖZ (SEZEN), Işık; YILMAZ, Sevgi; “Erzurum Kent Merkezinde 1994-2004 Yılları Arasındaki Hava kirliliği Durumu”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt:37, S.2, 2006, ss.217-224.
- ÖZCAN, Azmi; “İslâm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:23, 2001, ss.37-42.
- ÖZDEMİR, Ayşe; KIRAY VURAL, Bilgin; “Yaşlıların Doğal Bahçe Algıları Üzerine Bir Araştırma: Denizli Örneği”, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Cilt:5, S.11, 2015, ss.65-77.
- ÖZDEMİR, İbrahim; *Kur'an Perspektifiyle Bir Çevre Etiği Anlayışına Doğru*, R.C.Foltz, F.M. Denny, A.Baharuddin (edt.), çev. Nurettin Elhüseyni, İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet, İstanbul, 2007, ss.41-67.
- ÖZDEMİR, M. Ali; “İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:6, S.2, 2004, ss.173-192.
- ÖZEL, İsa; *Sokak Çocukları ve Din*, (Danışman: Prof. Dr. A. Rıza Aydın), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011.

- ÖZERKMEN, Necmettin; “İnsan Merkezli Çevre Anlayışından Doğa Merkezli Çevre Anlayışına”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:42, S. 1-2, 2002, ss.167-185.
- ÖZGÜNER, Halil; “Doğal Peyzajın İnsanların Psikolojik ve Fiziksel Sağlığı Üzerine Etkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, S.2, 2004, ss.97-107.
- ÖZKUBAT, Seda; DEMİRİZ, Serap; “Çevreye Karşı Motivasyon Ölçeğinin Okul Öncesi Öğretmen Adayları Üzerinde Geçerlik Güvenirlik Çalışması”, *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.2, 2013, ss.87-114.
- ÖZTÜRK, Eyüp Ensar; *İyimserlik ve Dindarlık*, (Danışman: Prof. Dr. İrfan Başkurt), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- PAYLAN, Mehmet Ali; *Çevreye Duyarlı Satın Alma Davranışını Belirleyen Etkenler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. İnci Varinli), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2013.
- PICK, Philip L.; *Tu Bi Shevat*, A.Rose (edt.), çev. Mehmet Demirhan, Yahudilik ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.98-102.
- PONTING, Clive; *Dünyanın Yeşil Tarihi*, çev. Ayşe Başçı, 3.Baskı, İstanbul, Mart 2012.
- PORSUK, Önder; YORULMAZ, Faruk; “Bhopal Kimyasal Kazası: Tarımda Daha Çok Verim İçin...(Mi)?”, *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 2011, s.22-26.
- PRİME, Ranchor; *Hinduizm ve Ekoloji*, çev. Vedat Diker, 1.Baskı, İstanbul, 1997.
- PURUTÇUOĞLU, Eda; *Üniversite Öğrencilerinin Demografik Özellikleri ve Materyalist Eğilimleri İle Çevreye Yönelik Tutum ve Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Danışman: Prof. Dr. Meltem Bayraktar), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2008.

- RAJOTTE, Freda; BREUİLLY, Elizabeth; *Kriz Nedir?*, E.Breuilly, M.Palmer (edt.), çev. Mehveş Kayani, Hristiyanlık ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.13-34.
- RİSKİN, Shlomo; *Shemitta: Toprağın Şabat'ı*, A.Rose (edt.), çev. Mehmet Demirhan, Yahudilik ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.102-106.
- ROSE; Aubrey; *Yahudi İnancına Giriş*, A.Rose (edt.), çev. Mehmet Demirhan, Yahudilik ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.31-43.
- ROSE; Aubrey; *Yahudilik ve Ekoloji*, çev. Mehmet Demirhan, Yahudilik ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.15-19.
- SATIR REYHAN, Ayşen; REYHAN, Hakan; “Küresel Isınmanın Nedenleri, Sonuçları ve Çözümleri Üzerine Yeni Değerlendirmeler”, *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, Cilt:11, S.26, 2016, ss.1-24.
- SAVAŞ, Cem; BOZDAĞ, Aslı; GÖKÇEK, Öznur Begüm; GÜMÜŞ, Münevver Gizem; ÖZLÜ, Sinan; “Niğde İli Kent Merkezindeki Aydınlatmadan Kaynaklanan Işık Kirliliğinin İncelenmesi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, Cilt:7, S.2, 2018, ss.514-521.
- SAVAŞ, Nermin Ekin; *Çevresel Bilinç, Çevrecilik ve Yeşil Pazarlama Karması Faaliyetlerinin Yeşil Satın Alma Davranışına ve Bağlılığa Etkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hilal İnan), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2020.
- SAYAR, Kemal; *Bir Arada Yaşamak İçin: Merhamet*, Y. Akkaya (edt.), Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı, Ankara, 2015, ss.83-91.
- SAYDAN, Reha; YAŞAR, Leyla Dilara; “Çevre Bilinci ve Çevreci Ürün Satın Alma Davranışında Demografik Faktörlerin Etkisi: Van İli Örneği”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.8, 2019/Bahar, ss.126-143.
- SAYGILI, Metin; ÖZDEMİR, Aydın; TANYERİ, Ahmet Erhan; ERDEN, Caner; *Çevre Bilinci ve Çevre Dostu Ürün Bilincine İlişkin Tutumların İncelenmesi*

- Üzerine Bir Araştırma: Adıyaman Üniversitesi Örneği*, İSEM, Alanya, 2016, ss.1089-1098.
- SCHUMACHER, F.; *Küçük Güzeldir*, çev. Osman Deniztekin, 2. Baskı, İstanbul, 1989.
- SEVEN, Tolgahan; CAN, Büşra; DARENDE, Begüm Nur; OCAK, Sevdâ; “Hava ve Toprakta Ağır Metal Kirliliği”, *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, S.2, 2018, ss.91-103.
- SHAKESPEARE; William, *Hamlet*, çev. Bülent Bozkurt, 9.Baskı , İstanbul Nisan 2007.
- SİLVA, Lily; *Ruhumun İçinde Safa Bulduğu Tepeler*, M.Batchelor, K.Brown (edt.), çev. Gülseren Kozak, Budizm ve Ekoloji, İstanbul, 1997, ss.42-60.
- SOYLU, Yasin; *Doğal Destinasyonlarda Rekreatif Faaliyetlere Katılan Ziyaretçilerin Çevreci Davranış ve Çevreci Satın Alma Davranışı: Kapadokya, Köprülü Kanyon ve Kazdağları Örnekleri*, (Danışman: Doç. Dr. Lütü Atay), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- STEG, Linda; BERG, Agnes E. Van Den; GROOT, Judith I. M.; *Çevre Psikolojisi*, çev. Lütüye Kaya Cicerale, Eyyub Ensari Cicerale, 1.Basımdan Çeviri, Ankara, Ekim 2015.
- SÜMER, Necati; “Yahudilikte Çevre Ahlakı”, *İSEM*, 2016, ss.299-306.
- ŞAHİN, Âdem; *İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Erdoğan Fırat), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1999.
- ŞEKER, Cihat; “Yahudilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı”, *İLTED*, S.44, 2015/2, ss.247-271.
- ŞENTEPE, Ayşe; GÜVEN, Metin; “Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:17, S.31, Haziran 2015, ss.27-44.

- TAN, Necmettin; “Kant’ın Din Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:51, S.2, 2010, ss.315-330.
- TANURO, Daniel; *Yeşil Kapitalizm İmkânsızdır*, çev. Volkan Yalçıntoklu, 1.Baskı, İstanbul, 2011.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet; “Dinler Bilimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:19, S.1, 1971, ss.41-47.
- TECİM, Erhan; *Sosyal Güven Oluşumunda Dinin Etkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Bünyamin Solmaz), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2011.
- TEKEL, Ebru Nur; *Çevre Sorunlarından Hava Kirliliğinin Öğretilmesinde Argümantasyon Tabanlı Fen Öğretiminin Etkisi*, (Danışman: Doç. Dr. Ömer Saylar), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- TERTİBİ, Muhammed Fuad Abdülbaki; *Müttefekun Aleyh Hadisler*, çev. Abdullah Feyzi Kocaer, 1.Baskı, Konya, 2005.
- TERZİ, Hasan; *Müslüman Tüketicilerin İsrâf Davranışlarının Rasyonel Tüketim ve Gösterişçi Tüketim Bağlamında İncelenmesi: Kültürlerarası Bir Karşılaştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Remzi Altunışık), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2016.
- TEZOKUR, Hadi; “Buda ve Mesajı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, S.2, 2001, ss.109-130.
- TOKUR, Behlül; *Stres-Dindarlık İlişkisi Üzerinde Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Faruk Karaca), Yayınlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- TOPAL, A. Kadir; “Çevre Sorunlarının Kaynağı Olarak Nüfus Artışı?”, *Türk İdare Dergisi*, S.470, 2011, ss.133-152.

- TOPÇU, Mahmut İnanç; *Tüketicilerin Çevreci Satın Alma Davranışlarını Belirleyen Faktörlerin Saptanması*, (Danışman: Doç. Dr. Ulun Akturan), Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- TOPTANCI, Cemal; TOPTANCI, Elif Rabia; *Çevre Bilim ve Mevzuat Terimleri Sözlüğü*, 1.Baskı, Ankara, Kasım 2008.
- TOPUZ, İlhan; “Dini Değerlerin Karar Alma Süreçlerindeki Etkisi”, *Marife Dergisi*, 2013, ss.69-88.
- TOPUZ, İlhan; *Dini Gelişim Seviyeleri ve Dini Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Hökelekli), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2003.
- TOYGAR, Fatma; *Yeşil (Çevreci) Pazarlama Faaliyetleri ve Tüketici Karar Süresi Üzerindeki Etkisi, Örnek Olay İncelemesi*, (Danışman: Doç. Dr. Yalçın Kırdar), Gediz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- TURAN, Yahya; *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Veysel Uysal), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2009.
- TÜMER, Günay; “*Budizm*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:6, 1992, ss.352-360.
- TÜMER, Günay; “*Din*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:9, 1994, ss.312-320.
- TÜMER, Günay; “*Çeşitli Yönleriyle Din*”, *AÜİFD*, Cilt: XVIII, 1986, ss.213-267.
- ULUĞ, S.Erol; *Çevre Kirlenmesinin Boyutları*, R.Keleş (edt.), İnsan Çevre Toplum, Ankara,2016, ss.93-101.
- ULUSOY TAŞ, Ayçin; *Ortaokul Öğrencilerinin ‘Doğal ve Yapay Çevre’ Hakkındaki Zihinsel Modellerinin Araştırılması*, (Danışman: Prof. Dr. Adem Özdemir), Adnan Menderes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- ÜNAL, Vehbi; *Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi-Kayseri Örneği*,(Danışman: Doç. Dr. Hayri Erten), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2010.
- VAİZOĞLU, Songül; ALTINTAS, Hakan; TEMEL, Fehminaz; AHRABI, Ali Faraghi; AYDOĞAN, Deniz; BOSTANCI, Süha; DURAN, Abidin; KOÇKESEN, Deren; TURAN, Nalan; GÜLER, Çağatay; “Bir Tıp Fakültesi Son Sınıf Öğrencilerinin Çevre Bilincinin Değerlendirilmesi”, *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, S.4, 2005, ss.151-171.
- VOLTAN ACAR, Nilüfer; YILDIRIM, İbrahim; ERGENE, Tuncay; “Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12, 1996, ss.45-56.
- WATCH, Corporate; *A’dan Z’ye Yeşil Kapitalizm*, çev. Sezgin Sarı, 1.Baskı, İstanbul, Mayıs 2018.
- WHITE, Lynn; “Batının Ekolojik Krizinin Tarihi Kökleri”, çev. Murat Banuş, *Düşünen Şehir Dergisi*, S.3, Eylül 2017, ss.120-127.
- WHITE, Lynn; “The Historical Roots of Our Ecologic Crisis”, S.155, Mart 1967.
- WULFF, David M.; “Hümanistik Dinin Umudu: Erich Fromm”, çev. M. Doğan Karacoşkun, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:5, S.4, 2005, ss.243-253.
- YAKUT, Selahattin; “Mevsimsellik ve Dindarlık İlişkisi”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt:16, S. 27, 2020, ss.370-396.
- YALÇIN, Cemal; “Işık Kirliliği Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Mavi Atlas Dergisi*, Cilt:5, S.2, 2017, ss.337-354.
- YAMAN, Kemal; “Kentlerde Görüntü Kirliliği Sorunu”, *Isparta Uygulamalı Bilimleri Üniversitesi Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi*, Cilt:2, S.3, 2020, ss.139-150.
- YAMAN, Kemal; GÜL, Murat; “Kuruluşundan Günümüze Avrupa Birliğinin Çevre Politikası”, *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*, Cilt.2,S.2,2018, ss.198-217.

- YAPAREL, Recep; “Dinin Tarifi Mümkün Mü?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.4, 1987, ss.403-414.
- YARAŞ, Eyyup; AKIN, Eyup; ŞAKACI, Bilge K.; “Tüketicilerin evre Bilinci Düzeylerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma”, *neri Dergisi*, S.9, 2011, ss.117-126.
- YAŞAR, Leyla Dilara; *Yeşil Pazarlama ve Tüketicilerin Yeşil rn Satın Alma Davranışlarının İncelenmesi (Van İli rneği)*, (Danışman: Prof. Dr. Reha Saydan), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- YAVUZ, Kerim; “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:5, 1982, ss.87-109.
- YAVUZ, Yusuf Şevki; “Âment”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:3, 1991, ss.28-30.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Kur’an-ı Kerim Meali*, zel Baskı, İzmir, 2006.
- YENEN, İbrahim; “Emile Durkheim Sosyolojisinde Din Fenomeni”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Cilt:9, S.17, 2015, ss.441-461.
- YEŞİL, Murat; TURAN, Yahya; “evresel Duyarlılık zerine Bir lek Geliştirme alışması”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S.10(2), Temmuz 2020, ss.418-435.
- YILDIRIM, Münir; *evre ve Din*, 1.Baskı, Adana, Ekim 2016.
- YILDIZ TÜRKER, Nesrin; *Yetişkinlerde Dindarlık ve Psikolojik Sağlamlık İlişkisi zerine Bir Araştırma*, (Danışman: Doç. Dr. Ahmet Albayrak), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- YILDIZ, Muharrem; MEİN, Mehmet Mekin; “Din Fenomenolojisi ve Belli Başlı ncleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, S.53, 2012, ss.247-278.
- YILDIZ, Murat; *Dini Hayat İle lm Kaygısı Arasındaki İlişki zerine Bir Araştırma*, (Danışman: Prof. Dr. Erdoğan Fırat), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 1998.

- YILMAZ, Âdem; YANARATEŞ, Erkan; “Öğretmen Adaylarının Su Kirliliği Kavramına Yönelik Metaforik Algılarının Veri Çeşitlenmesi Yoluyla Belirlenmesi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:28, S.3, 2020, ss.1500-1528.
- YILMAZ, Fatih; *Dindarlık ve Hoşgörü İlişkisi*, (Danışman: Prof. Dr. Hayri Erten), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2019.
- YILMAZ, Sedat; ARPACI, Abdullah; *Sağlık Kuruluşlarından Kaynaklanan Atıkların Bertaraf Edilmesi ve Su Kirliliği*, İSEM, 2014, ss.624-629.
- YUNG, Carl Gustav; *Psikoloji ve Din*, çev. Raziye Karabey, 1.Baskı, İstanbul, 1998.
- YÜCEL, Muzaffer; ALTUNKASA, Faruk; GÜÇRAY, Sonay; USLU, Cengiz; PEKER SAY, Nuriye, “Adana’da Çevre Duyarlılığı Düzeyinin ve Geliştirme Olanaklarının Araştırılması”, *Akdeniz Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, S.19(2), 2006, ss.217-228.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://cevreselgostergeler.csb.gov.tr/kentsel---kirsal-nufus-orani-i-85670>

02.02.2021, 19:56.

<https://www.cografyaci.gen.tr/sehirlesme-sanayi-ve-goc-iliskisinin-toplumsal-etkileri/> 02.02.2021, 19:28.

<https://www.suhakki.org/2015/09/2040-yilinda-en-cok-su-sikintisi-cekecek-ulkeler/>
02.02.2021, 20:15.

<https://www.sektorumdergisi.com/sanayi-devrimleri-ve-endustri-4-0/>,02.02.2021,
19:10.

<https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/19394> 02.02.2021, 18:47.

<https://sozluk.gov.tr/>, 01.03.2021, 20:42.

<https://sozluk.gov.tr/>, 02.03.2021, 02:47.

<https://sozluk.gov.tr/>, 02.03.2021, 23:50.

EKLER

EK-1: Anket Formu

Sayın Katılımcı;

Dindarlık ve çevre ilişkisi ile ilgili bilimsel bir araştırmada kullanılmak üzere elinizdeki form hazırlanmıştır. Yaptığınız işaretlemelerin sonucu sadece bilimsel bir amaçla kullanılacaktır. Herhangi bir kimlik bilginiz talep edilmemektedir. Araştırmanın güvenilir ve geçerli olabilmesi için lütfen size uygun seçeneği işaretleyiniz. **Vereceğiniz cevapları (X) işareti ile belirtiniz.** Zaman ayırdığınız için teşekkür ederim.

Hatice KEÇECİ

1. Cinsiyetiniz : (1) Kadın (2) Erkek

2. Yaşınız : (1) 15-22 Yaş (2) 23-39 Yaş (3) 40-64 Yaş
(4) 65 ve Üstü Yaş

3. Medenî Haliniz : (1) Bekâr (2) Evli (3) Boşanmış

4. Sosyo-Ekonomik Düzey : (1) Düşük (2) Ortanın Altı (3) Orta
(4) Ortanın Üstü (5) Üst

5. Eğitim Durumunuz : (1) Okur-Yazar (2) İlkokul/Ortaokul (3) Lise ve
Dengi Okul (4) Yüksekokul/Üniversite (5) Yüksek Lisans/Doktora

6. Meslek Grubunuz : (1) İşçi (2) Memur (3) Esnaf
(4) Çiftçi (5) Ev Hanımı (6) Serbest Meslek
(7) Emekli (8) Öğrenci (9) Diğer.....

Lütfen maddeleri dikkatli bir şekilde okuyup çok fazla düşünmeden size en uygun olan ifadeyi (X) işareti ile belirtiniz. Seçenekler "OLUMLU ifadelerden, OLUMSUZ ifadeler" doğru sıralanmıştır.		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Tamamen Katılıyorum
7	Dini İncamım bütün hayatımı kapsar.					
8	Hiz. Muhammed Allah'ın peygamberidir.					
9	Sahip olduğu tüm güzellikleriyle kâinat kutsal bir emanettir.					
10	Tabiat, insana sağladığı fayda oranında değerlidir.					
11	Oruçlu kimse yalan söylese orucu bozulur.					
12	Tabiatla Allah'ın varlığının izlerini görmek mümkündür.					
13	Dini bilgiler diğer bilgilerden daha değerlidir.					
14	İnsan doğal çevreye zarar verdiğini bilse de teknolojinin sunduğu imkânları kullanmalıdır.					
15	Ana-babaya iyi davranmayı Allah emrettiği için anne-babama iyi davranıyorum.					
16	Hayatımda, Allah'ın varlığını (tecrübi olarak) hissediyorum.					
17	Komşulara iyi davranmak dini bir prensip olduğundan komşularıma iyi davranıyorum.					
18	İnsan kendisi faydalanamayacağını bilse bile tabiatı korumalıdır.					
19	Evlilik dışı cinsel ilişki (zina) dinde yasaklandığı için bu tür ilişkiden kaçınıyorum.					
20	İnsan doğal çevrenin hâkimidir.					
21	Rüşvet alıp vermek günah olduğu için rüşvet alıp vermekten kaçınıyorum.					
22	Bir kimse her önemli karar aşamasında Allah'ın hidayetini (rehberliğini) istemelidir.					
23	İbadet ederken Allah'ın huzurunda bulunduğumu düşünerek duyulanırım.					
24	İnsanın doğayı koruması, gelecek nesillere karşı bir sorumluluğudur.					
25	İncamımın gereği olan ibadetleri yerine getiriyorum.					
26	İnsan kendi faydası için bazen tabiatla zarar verebilmelidir.					
27	Bir kimseye yardım ettiğimde içimde bir coşku ve huzur duyarım.					
28	Dini inançlarım bazı durumlarda davranışlarımı kısıtlar.					
29	Büyük bir camiye girdiğimde her zaman yaşamadığım bir biçimde duyulanırım.					
30	İnsan, tabiatla zarar vermemek için yaşam tarzını bile değiştirebilmelidir.					
31	Öldükten sonra ahiret denen sonsuz bir hayat olacaktır.					

Lütfen maddeleri dikkatli bir şekilde okuyup çok fazla düşünmeden size en uygun olan ifadeyi (X) işareti ile belirtiniz. Seçenekler <u>“OLUMLU İfadelerden, OLUMSUZ İfadelere”</u> doğru sıralanmıştır.		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Tamamen Katılıyorum
32	Tabiat bitmez tükenmez bir doğal kaynaktır.					
33	Söz verildiğinde sözünde durmak dini bir kural olduğundan verdiğim sözü tutuyorum.					
34	Benim için hiç bir şey, (yapabildiğim en iyi bir şekilde) Allah'a kulluk etmekten daha önemli değildir.					
35	Kumar oynamak günah olduğu için kumar oynamaktan kaçınıyorum.					
36	Böcekler ve diğer haşaratlar gereksiz varlıklardır.					
37	Dinde yasak edildiğinden içki içmemeye gayret ediyorum.					
38	Dinimi diğer bütün dünyevî işlerimin üzerinde tutmaya azami gayret sarf ederim.					
39	Dini inancıma göre doğru sözlü olmak gerektiğinden, doğru söylemeye gayret ediyorum.					
40	Dini inançlarımı hayata bakış açımı belirler.					
41	Günah işlediğimi düşündüğümde, pişmanlık ve huzursuzluk hissederim.					
42	Dini değerlerin (inançlarımın) günlük işlerimi etkilemesine izin vermem.					
43	Hız. Ali, Hız. Muhammed'in Hız. Hatice'den doğan Oğludur.					
44	Ahlaki bir hayat yaşadığım sürece neye inandığım o kadar önemli değil.					
45	Kur'an 114 sureden meydana gelmiştir.					
46	Hayatta dinden çok daha önemli şeyler olduğuna inanıyorum.					
47	Allah vardır.					
48	Kur'an Allah'ın gönderdiği kutsal kitaptır.					
49	İnsanları aldatmak dini inancıma aykırı olduğu için kimseyi aldatmamaya özen gösteriyorum.					
50	Kâbe, Hız, Muhammed'in kabrinin bulunduğu yerdir.					
51	Ölümü hatırlatan bir durumla karşılaştığımda, ahirette başıma gelebilecek şeyleri düşünerek bir ürperti ve heyecan duyarım.					
52	Tabiattaki her şeyin son derece düzenli olması karşısında Allah'ın kudretine hayranlık duyarım.					
53	Cuma namazını tek başına kılmak mümkündür.					
54	Dua ettiğimde Allah'ın duamı kabul edeceğini ümit ederek ferahlık duyarım.					

Lütfen maddeleri dikkatli bir şekilde okuyup çok fazla düşünmeden size en uygun olan ifadeyi (X) işareti ile belirtiniz. Seçenekler “<u>OLUMLU İfadelerden, OLUMSUZ İfadelere</u>” doğru sıralanmıştır.		Her Zaman	Çoğu Zaman	Bazen	Nadiren	Hiçbir Zaman
55	Çevre problemleriyle ilgili bilgilendirme toplantılarına katılırım.					
56	Temizlik yaparken suyu israf etmemeye özen gösteririm.					
57	İnsanları çevre sorunları ve küresel ısınmayla ilgili bilgilendirmek için faaliyetlerde (broşür dağıtmak, konuşma yapmak vs.) bulunurum.					
58	Dişlerimi fırçalarken suyu kapatırım.					
59	Ağaç dikme kampanyalarına katılırım(bizzat ağaç dikerek ya da bağışta bulunarak vb.					
60	Ekmek kullanımında israf etmemeye çalışırım.					
61	Çevre kirliliğini protesto eden gösterilere katılırım.					
62	Müsvedde kâğıtları değerlendiririm.					
63	Çevresel problemler ve çözüm yolları konusunda okumalar yaparım.					
64	Evimde düşük enerji harcayan ampuller kullanırım.					
65	Kullanılmış pilleri atık pilleri toplayan özel kuruluşlara ulaştırırım.					
66	Herhangi bir elektronik alet alırken enerji tasarrufu yapanları tercih ederim.					
67	Plastik yerine cam kullanmaya özen gösteririm.					
68	İzlemediğim zamanlarda TV’yi uzaktan kumandadan kapatmak yerine tamamen kapatırım.					